हेतुमतिद्वयेनोक्तंतत्रपंचविंशतिसाधनान्याहद्वाभ्यां: मयिचेतिमयिभक्तिः सेवाअनन्यवृत्तिस्त्व
त्वरूपाविराजितल्लक्ष्यासर्वत्रलोकांतरेपियसनावृत्त्याद्यैः सेवनमुसंध्यानेनदृढानिवृत्त्याकाम्य
कर्मत्यागेन ९ मदर्थैःकर्मभिःअहमेवदेवायेषांतैःसंगात् हेपुत्राः देहगेहयोरात्मबुद्धेः
अहंममेतिबुद्धेः १० अध्यात्मयोगेनआध्यात्मशास्त्राभ्यासेनसम्यक्कृतसम्यक्कृतेतिसर्वत्रसेवे
यः असंप्रमादेनकर्तव्यसाधारित्यागेन ११ सर्वत्रमज्ज्ञावेमज्ज्ञावनातत्रविचक्षणेननिश्च।

हेसेनुरोमयिभक्त्यानन्यवृत्त्याविमलस्वयाहंहृतितितयाच सर्वत्रजंतोर्मसनावृत्त्यानि
ज्ञास्यानतपसेदानिवृत्त्या ९ मत्कर्मभिर्मत्कथयाचनित्यंमद्देवसंगात्हृष्णकीर्तनेना।
मे निर्वैरसाम्योपशमेनपुत्राजिहासयादेहगेहात्मबुद्धेः १० अध्यात्मयोगेनवि
विक्तसेवयाप्राणेन्द्रियात्माभिजयेनसम्यक् सच्छ्रद्धयाब्रह्मचर्येणशश्वदसंप्रमा
देनयमेनवाचो ११ सर्वत्रमज्ज्ञावविचक्षणेनज्ञानेनविज्ञानविराजितेन योगेनपु
त्रयमसस्तवकोलिंगात्मपोहेकपालोहमात्म १२ कर्माशयंहृदयग्रन्थिवंधमविद्य
यासादितमप्रमतः अनेनयोगेनयथोपदेशंसम्यगवेक्ष्यापोह्यापरमेतयोगात् १३

णेनविज्ञानविराजितेनअनुभवपर्यंतेनज्ञानेनयोगेनसमाधिनाधृत्वायमसस्तवकः धैर्यप्रय
त्नविवेकैर्युक्तःसन् अहंकारात्मत्वपाधिमपोहेत निरस्येत् १३ ततःसाधनादुपरमे
दित्याह कर्माशयनाशेनैतेयस्मिन् योगेनउपायेनयपिफलेसिद्धेसाधनेोपरमः सिद्धप
वनत्याद्यियावद्देहपातंतदभ्यासशंकावारणायोक्तम् १४ ॥

भा· पं·
टी
१८

किंच पुत्रान्पिताशिष्यान्वागुरुः नृपश्च प्रजाः एवमनुशिक्षयेत् मल्लोकं यः कामयते य
द्वा तदनुग्रहएवार्थोयस्य विमन्युः शिष्यतस्याकरणेपिकोपशून्यः अतत्ज्ञानतत्वमविद
षः श्रेयोबुद्ध्याकर्मसुमूढान् १५ अन्यथोपदेशेप्रत्यवायमाह मनुजः काम्यकर्मसुप्रवृत्तःयो
जयन्गर्तेसंसारकूपेपातयतितेसमनुजः कमर्थंपुरुषार्थंलभेतनकमपीत्यर्थः नयोजयेदि
त्येतदुपपादयति लोकइतित्रिभिः नष्टदृष्टत्वेहेतुः यइति निकामेअतिशयेनकामोयस्य

पुत्रांश्चशिष्यांश्चनृपोगुरुर्वामल्लोककामोमदनुग्रहार्थः इत्थंविमन्युरनुशिष्यादत
ज्ज्ञान्नयोजयेत्कर्मसुकर्ममूढान् १५ कंयोजयन्मनुजोर्थंलभेतनिपातयन्नष्टदृशंहि
गर्तेलोकः स्वयंश्रेयसिनष्टदृष्टिर्योर्थान्समीहेतनिकामकामः अन्योन्यवैरः सुख
लेशहेतोरनन्तदुःखंचनवेदमूढः १६ कस्तंस्वयंतदभिज्ञोविपश्चिदविद्यायामन्तरेव
र्तमानंदृष्ट्वापुनस्तंसघृणः कुबुद्धिंप्रयोजयेदुत्पथगंयथान्धम् १७ गुरुर्नसस्यात्स्व
जनोनसस्यात्पितानसस्याज्जननीनसास्यात्दैवंनतत्स्यान्नपतिश्चसस्यान्नमोचयेद्यः

१६ नष्टदृष्टेः कुबुद्धिंदृष्ट्वातत्रैवकर्मसुप्रवर्तयेत् नकोपि उत्पथेनगच्छन्तमन्धंयथातेनैवा
गच्छेतिकोब्रूयात् १७ समुपेतः संप्राप्तोमृत्युः संसारोयेनतं ततोभक्तिमार्गोपदेशेनयोन
मोचयेत् सगुर्वादिर्नभवतीत्यर्थः यद्वा यस्तंमोचयितुंनशक्नुयात् अतस्तस्यगुर्वा
दिर्नस्यादितिनिषेधः ततश्चपितानस्यादितिपुत्रोत्पत्तौयत्नोनकार्यइत्यर्थः दैवंदे
वतानस्यादितिपूजानग्राह्येत्यर्थः एवमन्यदपिद्रष्टव्यम् १८ ।

एवं मोक्षधर्ममुपदिश्य भरतशुश्रूषणालक्षणं धर्मं स्पर्द्धादिनिवृत्तये तेषां जन्मकथनपूर्वक
माह द्वाभ्यां ॥ इदं मनुष्याकारं शरीरं मम दुर्विभाव्यमवितर्क्यं मदिच्छाविलसितेन न तु हेयाकृ
तो मनुष्यादृत्यर्थः मे हृदयं तत्त्वं किं तत् हृदयं यत्र धर्मः तत्त शुद्धसत्त्वमित्यर्थः कुतः यया
स्मान्मयाऽधर्मो हृदादेव पृष्ठे कृतः उत्सारितः अतएव मामृषभं श्रेष्ठं प्राहुः १९ भवन्तश्चा
हृदयेन शुद्धसत्त्वमयेन जाताः तस्मात्सर्वे हि महत्तमं सनाभं सोदरं भजध्वे ॥ ततस्तत्र

इदं शरीरं मम दुर्विभाव्यं तत्त्वं हि मे हृदयं यत्र धर्मः पृष्ठे कृतो मे यदधर्म आरादतो हि मा
मृषभं प्राहुरार्याः १९ तस्माद्भवन्तो हृदयेन जाताः सर्वे महीयांसममुं सनाभं अक्लि
ष्टबुद्ध्या भरतं भजध्वं शुश्रूषणं तद्भरणं प्रजानां २० भूतेषु वीरुद्भ्य उदुत्तमा ये सरी
सृपास्तेषु सबोधनिष्ठाः ततो मनुष्याः प्रमथास्ततोपि गन्धर्वसिद्धा विबुधानुगा ये २१

ननु तं वयं भजेम राजपुत्रतां तत्प्रजाश्च पालयामेति चेत्तत्राह तदेव शुश्रूषणं प्रजा
नां च पालनं भरतानुवृत्त्यैव सर्वं कृतं स्यादिति भावः २० इदानीं ब्राह्मणाश्रेष्ठ्यमाख्यापयेन
तेषां सर्वेभ्यः श्रेष्ठत्वमाह पञ्चभिः भूतेषु चेतनाचेतनेषु विरोहन्तीति वीरुधः स्थावराः तत उ
त्तमाः अतिशयेनोत्तमाः तेभ्योपि ये सरीसृपाः सर्पन्तीति जङ्गमाः ते उत्तमा इति सर्वत्रानुषङ्गः
तेष्वपि सबोधनिष्ठाः तिर्यञ्चः पश्वादीनां ते कीटादिभ्यः ततः तेष्वपि मनुष्यास्ततोपि प्र

मथाः रुद्रपार्षदाः ततोपि गन्धर्वाः ततः सिद्धाः ततो विबुधानुगाः किन्नराद्यः २१

तेभ्योः सुराः देवासुरेभ्यः संधिनार्थः देवाश्च मघवत्प्रधानाः देवेभ्यः इंद्रः श्रेष्ठ इत्यर्थः ततो
पि ब्रह्मसुता दक्षादयः तेषां मध्ये भवः परः श्रेष्ठः स भवः विरिंचो वीर्यं प्राप्तिः कारणं यस्य
सः विरिंचवीर्यः अत एव जनकत्वाद्विरिंचः ततः पर इत्यर्थः स विरिंचो मत्परः अहं प
रो यस्य द्विजदेवा ब्राह्मणा एव देवाः पूज्या यस्य सोहं २२ ब्राह्मणैरन्यद्भूतं न तुलये समं
न पश्यामि अतो ब्राह्मणान्यरं तु भूतं किं पश्यामि न किंचित् विप्राइति तत्रत्यानां संबो

देवासुरेभ्यो मघवत्प्रधाना दक्षादयो ब्रह्मसुतास्तु तेषां भवः परः सोथ विरिंचवीर्यः
स मत्परोहं द्विजदेवदेवः २२ न ब्राह्मणैस्तुलये भूतमन्यत्पश्यामि विप्राः किमतः
परं तु यस्मिन्नृभिः प्रहुतं श्रद्धयाहमश्नामि कामं न तथाग्निहोत्रे २३ धृता तनूरु
शती मे पुराणी येनेह सत्वं परमं पवित्रं शमो दमः सत्यमनुग्रहश्च तपस्तितिक्षा
नुभवश्च यत्र २४ मत्तोप्यनंतात्परतः परस्मात्स्वर्गापवर्गाधिपतेर्न किंचित् येषां
किमु स्यादितरेण तेषामकिंचनानां मयि भक्तिभाजाम् २५

धनं मम सेवाभावादयिकं कृतमस्त्विति इत्यर्थः तत्र हेतुमाह सार्धद्वाभ्यां यस्मिन्ब्राह्मणे श्र
द्धया प्रकर्षेण हुतमन्नादि कामं यथेष्टमहमश्नामि २३ येन तनूर्मूर्तिर्वेदाख्या येन ब्राह्म
णेन इह लोके धृता यत्र च ब्राह्मणे सत्वादयो गुणाः संति ततः परं किं पश्यामीत्यन्वयः २४
निःस्पृहत्वमाह मत्तोपि येषां न किंचित्प्रार्थनीयमस्ति तेषामितरेण राज्यादिना किमु।

तदेवं ब्राह्मणसम्मानं विधायेदानीं सर्वभूतसम्मानं विधत्ते हे सुताः सर्वाणि जंगमानि स्थावरा
णि च भूतानि मद्धिष्ण्यतया वो युष्माभिः संभावनीयानि पदे पदे क्षणे क्षणे विविक्ता दृष्टिरात्म
स्वरूपदर्शनं येषां तैः तदेव ममार्हणं २६ सर्वकर्मेन्द्रियाणां ज्ञानेन्द्रियाणां विधत्ते मनोवचो
दृग्भ्यामन्येषां च करणानामीहितस्य व्यापारस्य मे परिबर्हणमाराधनमेव साक्षात्कृतं फलं ये

सर्वाणि मद्धिष्ण्यतया भवद्भिश्चराणि भूतानि सुता ध्रुवाणि संभावितव्यानि पदे पदे वो
विविक्तदृग्भिस्तदु हार्हणं मे २६ मनोवचोदृक्करणेहितस्य साक्षात्कृतं मे परिबर्हणं।
हि विना पुमान्येन महाविमोहात्कृतान्तपाशान्न विमोक्तुमीशेत् २७ ॥श्रीशुक उवाच॥ एव
मनुशास्यात्मजान्स्वयमनुशिष्टानपि लोकानुशासनार्थं महानुभावः परमसुहृद्भ
गवानृषभापदेश उपशमशीलानामुपरतकर्मणां महामुनीनां भक्तिज्ञानवैराग्य
लक्षणं पारमहंस्यधर्ममुपशिक्षमाणः स्वतनयशतज्येष्ठं परमभागवतं भगवज्जनप
रायणं भरतं धरणिपालनायाभिषिच्य स्वयं भवन एवोर्वरितशरीरमात्रपरिग्रह उन्मत्त
इव गगनपरिधानः प्रकीर्णकेश आत्मन्यारोपिताहवनीयो ब्रह्मावर्तात्प्रवव्राज २८

न परिबर्हणेन विना कालपाशाद्विमोक्तुं नर ईशेत न समर्थो भवेत् २७ स्वत एव स्वशिक्षिता
नपि लोकानुशासनार्थं मनुशास्य मुनीनां पारमहंस्यधर्ममुपशिक्षयिष्यन् भरतमभि
षिच्य ऋषभस्यपदेशेनामयस्य स भगवान् ब्रह्मावर्तात् स्वदेशात्प्रवव्राजेत्यन्वयः ३

मा॰ पं॰
टी॰
४

अभिभाष्यमाणोपि जनानां मध्ये जडादिवद्वर्तमानः तूष्णींबभूव अवहन्तस्यैवं वेषो यस्य २९ न
चपुनादिष्वनुपथं मार्गो मार्गेऽवनिचरणपदैर्दुर्जनैः तर्जनादिभिः परिभूयमाणोपि नद्वाणाय
नेवैकचरण्वाकी पृथिवीं पर्य्यटनमित्यन्वयः तत्र पुरं पत्तनं ग्रामाहरवेनः आकराः खनिः खेटः
कृषीवलग्रामः वाटः पुष्पादिवाटिका शिविरं सेनावासस्थानं घोषो गोपानां सार्थो यात्रि
कजनसंघातः आश्रमाः ऋषीणां तत्तर्जनेन भयजननेन ताडनेन प्रहारः मेहनं उपमूत्रणं ष्ठीवनं

जडांधमूककवधिरपिशाचोन्मादकवदवधूतवेषो भिभाष्यमाणोपि जनानां गृहीत।
मौनव्रतस्तूष्णींबभूव २९ तत्र तत्र पुरग्रामाकरखेटवाटशिविरव्रजघोषसार्थगिरिव
नाश्रमादिष्वनुपथमवनिचरापसदैः परिभूयमाणो मक्षिकाभिरिव वनगजस्तर्जन
ताडनावमेहनष्ठीवनग्रावशकृद्रजः प्रक्षेपपूतिवातदुरुक्तैस्तदविगणयन्नेवासत् मा
संस्थान एतस्मिन्देहोपलक्षणे सदपदेशे उभयानुभवस्वरूपेण स्वमहिमावस्थाने
नासमारोपिताहंममाभिमानत्वादविखण्डितमनाः पृथिवीमेकचरः परिबभ्राम ३०

मूत्रं तत्प्रक्षेपः ग्रावाणः शकृतो रजस्य प्रक्षेपः पूतिवातो दुर्गन्धो वायुः दुरुक्तं पापः उक्तौ।
रगणनेः दृष्टांतः मक्षिकाभिरिव तेनितन्नैवहेतुः असत्संस्थाने मिथ्याभूते संस्थाने सन्निवेशे देहे
तदुपलक्षणे आकारो यस्य सदपदेशमात्रे यस्मिन्नहंममाभिमानत्वात् केनहेतुनाउभ
योः सदसतोरनुभवः तत्स्वरूपेण स्वमहिम्नावस्थानेन तेन अखण्डाविखण्डितं मनो यस्य सः

श्रीपुरुषमहा ४

मवग्रहात्स्वहीतस्वाहृश्यपत नत्रदेहः पराकृष्टतो बलंबमानाश्च ते कुटिलाश्च कपिलाश्च केशाः
तेषां भूरिभारो यस्य सः अवधूतमनाहतेनत एव मलिनेन निजशरीरेण तेन कण्ठसंज्ञो प्येवमहश्यपत
अतिसुकुमाराणि च रणौ च यस्य लालानितया विपुलाहूटस्य तएव च वयवाः तेषां विशिष्टो न्यासः स
न्निवेशो यस्य सः तथा प्रकृत्यैव मन्दः स्वभावसिद्धो हासः तेन शोभनं मुखं यस्य तथा नवनलिना
दलवदाचरती यशिशिरतारे तापहारिके नीलके यस्यः अरुणाश्च यतेन नयनेनास्याविरः तथा
मरुणश्च नतनासिकाः सुभगाश्च कपोलकर्णकण्ठनासिका यस्य तथा विमहसितेयद्वदनेनस्य

श्लो अतिसुकुमारकरचरणोरः स्थूलविपुलबाहुस्यगालवदनाद्यवयवविन्यासः प्रकृतिमंद
रस्वभावहासस्मुखो नवनलिनदलायमानशिशिरताराहणायतनयनरुचिरः सहशास्
३१ सुभगकपोलकर्णकण्ठनासो विमहसितवदनमहोत्सवेन पुरवनितानां मनसिकुसुमशरा
सनमुपदधानः पराग्वलंबमानकुटिलकपिशकेशभूरिभारोवधूतमलिननिजशरीरे
॥ णग्रहस्महीत इवाहृश्यत ३१ यर्हि वाव स भगवान् लोकमिमं योगस्यांद्धा प्रतीपमिवाचक्षा
णस्तत्प्रतिक्रियाकर्म वीभत्सितमिति व्रतमाजगरमास्थितः शयान एवाश्नाति पिबति खा

महोत्सवेन विभ्रमेण पुरवनितानां मनसि काममुद्दीपयन् एवं भूतोपि तथा हृश्यतेत्यन्वयः ३१ यर्हिय
दा लोकं जनं योगस्य प्रतिपक्षमाचक्षाणः पश्यन् भवंतस्य प्रतिक्रियाकरणं निंदितमित्याचचक्षा
णः तदा आजगरं व्रतमास्थितः सन् शयान एव अश्नाति सेत्यन्वयः आजगरं व्रतं नाम एकत्रैव स्थित्वा
प्रारब्धकर्मोपभोगः अवमेहति मूत्रयति हदति पुरीषमुत्सृजति उत्सृजति ३ च्चरिते पुरीषे चेष्टमानो

भा॰
पं॰
२८

वीभत्समिवाशंक्याह तस्येति पुरीषस्य सुरभिणा गंधेन सौगंध्यं यस्य स वायुः ३३ एवं गवादि
चर्यया यानादि करोति स्म तदेवाह व्रजन्नित्यादि काकमृगगवामिवान्यदपि चरितेनैव तिर्य
क्ष ३४ नानायोगचर्याश्चाचरतीति तथा लोकयात्रापरिहाराय योगिभिरेवं वर्तितव्यमिति प्र
दर्शनाय तथाकृतवान् वस्तुतस्तु भगवान् यतः परममहान् उत्तरोत्तरश्च नन्दत्वेनोक्तोय।

तस्य ह यः पुरीषसुरभिसौगंध्यवायुस्तं देशं दशयोजनं समंतात्सुरभिं चकार ३३ एवं गो
मृगकाकचर्यया व्रजंस्तिष्ठन्नासीनः शयानः काकमृगगोचरितः पिबति खादत्यव
मेहति स्म ३४ इति नानायोगचर्याचरणो भगवान्कैवल्यपतिरृषभोऽविरतपरमम
हानंदानुभव आत्मनि सर्वेषां भूतानामात्मभूते भगवति वासुदेव आत्मनोऽव्यव
धानानंतरोदरभावेन सिद्धसमस्तार्थपरिपूर्णो योगैश्वर्याणि वैहायसमनोजवांत
र्धानपरकायप्रवेशदूरग्रहणादीनि यदृच्छयोपगतानि नांजसा नृप हृदयेनाभ्यनंद
त् ३५ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे पंचमोऽध्यायः ५

आनंदः तस्यानुभवस्वरूपः किंच वासुदेवे आत्मनो व्यवधानेन अभेदेन न विद्यते अन्तो यस्मि
न् अन्तरामध्ये उदरस्य देहीपाये भावः तेन नित्यनिवृत्तोपाधित्वेनेत्यर्थः स्वत एव सिद्धैः स
मस्तैरर्थैः फलैः परिपूर्णो योगैश्वर्याणि नाभिनंदत् वैहायसं खेचरत्वं मनोजवत्वं स
नसश्च देहवेगो दूरग्रहणं दूरदर्शनं हे नृप हृदयेन मनसा ३५ इति भागवतार्थदीपिकायां पंचमो ५

पं॰ स्कं॰
२८

बहुलीनाभिमानस्य देहत्यागक्रमाभिधा प्रदर्शितं ध्वान्तं शं वः परम्पत्रपि न पश्यति १ योगभ्र
ष्टयोगिणा नाप्यनेन लक्ष्मुक्तेन तत्र प्रच्छति नेति भावः हे भगवन् योगेन समीरितमस्ट्री चितं यत् ज्ञानेन ते
न शक्य विभर्जितानि दग्धानि कर्मबीजानि रागादीनि येः तेषां प्रच्छयागमानि योगभ्रष्टयोगिणः पुनः
क्लेशदानि भवितुं नार्हतीति अतः किं मिति नाप्यनेन ततः इत्यर्थः १ श्रीकृष्ण परिहरति सत्य
मिति एके बुद्धिमतोः न वस्थानस्य चञ्चलस्य मनसो विश्वासेन संगच्छन्ते न सम्यक् प्राप्नुवंति

राजोवाच॥ न नूनं भगवन् आत्मारामाणां योगसमीरितज्ञानावभर्जितकर्मबीजानामैश्व
र्याणि पुनः क्लेशदानि भवितुमर्हन्तीति यदृच्छयोपगतानि १ ऋषिरुवाच॥ सत्यमुक्तं किं
त्विह वाव एके न मनसोऽद्धा विश्रम्भमनवस्थानस्य शठकिरात इव संगच्छन्ते २ तथाचो
क्तं न कुर्यात्कर्हिचित्सख्यं मनसि ह्यनवस्थिते यद्विश्रम्भाच्चिराच्चीर्णं चस्कन्द तप ऐ
श्वरं ३

शठः किरातो यथा धृतेष्वपि विस्रब्धो पुनरावे किरातेय थामृगान्ति समृग्येते वा पाठान्तरे शवो।
वंचकः किरातो व्याधः कृत्वा वहन्ति विश्वस्तानपि यथा तस्मिन्नात्मव्यवहर्ता विश्वासेन यान्ति इत्यर्थः पा
चिकोटोषो वर्जनीय इत्युपदेष्टुं नाप्यनेन तत् इति भावः २ यत् विश्वभात यद्विश्वासात् चिरा
न्चीर्णं बहुकालसंचितं तपः चस्कन्द स्रवत्पत्ये श्वरं विश्वामित्रादिनीरूपदर्शनेन यद्वा ई
श्वराणामपि नामपि सौभरि प्रभृतीनां तपः ३

तत्र हेतुः नित्यमिति कृतविश्वासो यो योगी तं प्रति दीयमानः कामस्तमनु येऽरयस्तेषां च छिद्रं अव
काशं ददाति यथा कृतविश्वासस्य पत्युः पुंश्चली जारायागमनावकाशं ददाति घातयति
तथा मनोऽपि कामादिभिर्योगिनं संघातयतीत्यर्थः ४ अथानर्थकरं प्रसंहरति काम इति यन्मू
लः यन्निमित्तो भवति तं मनः को नु बुधः स्वीकुर्यात् स्वाधीनमिति मन्येत ५ प्रासंगिकं समाप्य
प्रस्तुतमाह अथैवेति अखिलानां लोकपालानां ललामो भूषणं सोऽपि उपरता बाधिता अनुवृत्ति

नित्यं ददाति कामस्य छिद्रं तमनु येऽरयः । योगिनः कृतमैत्रस्य पत्युर्जायेव पुंश्चली ४ का
मो मन्युर्मदो लोभः शोकमोहभयादयः । कर्मबन्धश्च यन्मूलः स्वीकुर्यात्को नु तद्बुधः ५
अथैवमखिललोकपालललामोऽपि विलक्षणैर्जडवदवधूतवेषभाषाचरितैरविलक्षि
तभगवत्प्रभावो योगिनां सांपरायविधिमनुशिक्षयन्स्वकलेवरं जिहासुरात्मन्यात्मा
नमसंव्यवहितमनर्थान्तरभावेनान्वीक्षमाण उपरतानुवृत्तिरुपरराम ६ तस्य ह वा एव
मुक्तलिंगस्य भगवत ऋषभस्य योगमायावासनया देह इमां जगतीमभिमानाभासेन च क्रममाणः

येषां तस्य परमदेहाभिमानं जडैर्विलक्षणैर्लोकप्रकारैरवधूतवेषादिभिः न विलक्षितो भ
गवत्प्रभावो यस्मिन्सांपरायविधिं देहत्यागप्रकारं आत्मापरायेयभावमाह तत्त्वमाह अनर्थान्तर
भावेन अभेदेन उपासनामाह तत्त्वमाह असंव्यवहिते ६ मनसा स्वयं त्यक्तेऽप्यभिमाने के
नापि संस्कारेण देहः प्रचलति यथा कुलालचक्रं सोऽयमभिमानाभासः तेन सजीववत्का

२२ नामविद्यावासनयाभवतीति ततोविशेषमाह योगमायावा
सनयेति ७ ॥

कोंकादीनागतः सन् कुटकोपविवासनया आस्ये कृत अश्मकवलो येन असंवीतो नग्नः ८ समी
रवेगेन विधूतानां वेणूनां विकर्षणेन संघर्षणेन जातउग्रो दवानलः आलेलिहानः सर्वतो ग्र
सन् ९ अवधूतवेषेण ऋषभदेवः तत्रागतइत्येतत्सूचयन्नाह यस्य किलाग्रमानीतेत्या।
नुचरितेन तद्देशवासिभ्यउपाकर्ण्य अर्हन्निति नाम यस्य स राजा स्वयं तत्र उपशिक्ष्य शिक्षित्वा कु

११

कोंकवेंककुटकान्दक्षिणकर्णाटकान्देशान्यदृच्छयोपगतः कुटकाचलोपवनआ
स्यकृताश्मकवलउन्माद इव मुक्तमूर्धजोऽसंवीत एव विचचार ८ अथ समीरवेगविधू
तवेणुविकर्षणजातोग्रदावानलस्तद्वनमालेलिहानः सह तेन ददाह ९ यस्य किला
नुचरितमुपाकर्ण्य कोंकवेंककुटकानां राजार्हन्नामोपशिक्ष्य कलावधर्म उत्कृष्यमा
णे भवितव्येन विमोहितः स्वधर्मपथमकुतोभयमपहाय कुपथपाखण्डमसमञ्जसं निज
मनीषया मन्दः संप्रवर्तयिष्यते १० येन ह वाव कलौ मनुजापसदा देवमायामोहिताः स्व
विधिनियोगशौचचारित्रविहीना देवहेलनान्यपव्रतानि निजनिजेच्छया गृह्णाना अस्ना
नानाचमनाशौचकेशोल्लुंचनादीनि कलिनाधर्मबहुलेनोपहतधियो ब्रह्मब्राह्मण।

पथ आसीत् पाखंडं वर्त्म निजमनीषया संप्रवर्तयिष्यति अनुगत्य नयः तत्र हेतुः कलावित्यादि भवि
तव्येन प्राणिनां पूर्वसंचितपापफलेन १० येन प्रवर्तकेन मनुजेष्वपसदा निकृष्टाः स्वविधि
नानियोगो यस्मिन् शौचचारित्रेण विहीनाः देवावज्ञारूपाण्यपव्रतानि स्नानादीनि गृह्णाना वेदा।

११

भा॰
पं॰
२२

तत्फलेचोर्थंतमः प्राप्स्यंतीत्याह तेचेति अर्वाकृतनया अवेदमूलया निजलोकयात्रया स्वे
च्छाकृतप्रवृत्या आप्ष्वस्ताः कृतविश्वासाः १२ ननुतर्हि अनर्थकारी किमर्थोयमृषभावतारः
अयमिति रजोव्याप्तानांजनानांमोक्षमार्गोपशिक्षणार्थः तस्यकैवल्योपशिक्षणाय अनुरू
पान् १३ अपिकं पुण्यं यस्मिन् प्रणनष्टारेन वर्षे ऋषभायवतारस्य कानि कर्माणि १४ प्रियव्र

तेच स्वर्वाकृतनयानिजलोकयात्रयांधपरंपरयाश्वस्तास्तमस्यंधे स्वयमेवप्रपतिष्यंति १२
अयमवतारो रजसोपप्लुतकैवल्योपशिक्षणार्थः तस्यानुगुणान् श्लोकान्गायंति १३
अहो भुवः सप्तसमुद्रवत्या द्वीपेषु वर्षेष्वधिपुण्यमेतत् गायंति यत्रत्यजना मुरारेः क
र्माणि भद्राण्यवतारवंति १४ अहोनुवंशोयशसावदातः प्रैयव्रतोयत्र पुमान्पुराणः
कृतावतारः पुरुषः सआद्यश्चचार धर्मंयदकर्महेतुं १५ कोन्वस्यकाष्ठामपरोनुगच्छे
न्मनोरथेनाप्यभवस्ययोगी योयोगमायाः स्पृहयत्युदस्ता ह्यसत्तयायेन कृतप्रयत्नाः
१६

तस्यवंशः अवदातः शुद्धः यत्रवंशे यस्मात्तस्य कर्ममोक्षस्यहेतुं धर्मंचकार १५ अपरः
कोनुयोगी अस्यकाष्ठां दिशमप्यनुगच्छेत् योयोगीयेन ऋषभेण असत्तया वस्तुत्वेनउदस्ता
निरस्ताःयोगमायाः सिद्धीर्वांछति कथंभूताः कृतः प्रयत्नोयाभिस्तदर्थं प्रयत्नंचकरोतीत्यर्थः यद्वा कथंभूताः उदस्ताः कृतप्रयत्नाः सेवनप्रयत्नाअपीत्यर्थः १६ २२

विशुद्धाचरितं ते यत्तदीरितं कथितं तत्समस्तदुश्चरितं अभितो हरतीति तथा परममहामंगलानाम
यनं अवहितः सन् अनयोरपि श्रोतृश्रावयित्रोर्विशेषेणे भक्तिः सम्यगनुवृत्ता भवतीत्यर्थः १६ भ
क्तिः परमपुरुषार्थत्वमाह यस्यां भक्तावेव नतु योगादिषु अनुसवनमविरतमात्मानं स्नापयंतः स्व
यमासादितमप्यर्थितं भगवता स्वयमेव दीयमानमपि अनादरे हेतुः भगवदीयत्वेनैव परितः स
माप्ताः सम्यक्प्राप्ताः सर्वे पुरुषार्था यैस्ते १७ ननु भगवतो निखिलभक्तदर्शनान्मोक्षस्य चातिदुर्ल

इतिह स्म सकलवेदलोकदेवब्राह्मणगवां परमगुरोर्भगवत ऋषभाख्यस्य विशुद्धाचरितमी
रितं पुंसां समस्तदुश्चरिताभिहरणं परममहामंगलायनमिदमनुश्रद्धयोपचितयानुशृणो
त्याश्रावयति वावहितो भगवति तस्मिन्वासुदेव एकांततो भक्तिरनयोरपि समनुवर्तते १६
यस्यामेव कवय आत्मानमविरतं विविधवृजिनसंसारपरितापोपतप्यमानमनुसवनं स्ना
पयंतस्तयैव परया निर्वृत्या ह्यपवर्गमात्यंतिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादितं नो [illegible] वाद्रि
यंते भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्थाः १७ राजन्पतिर्गुरुरलं भवतां यदूनां दैवं प्रियः कुल
पतिः क्वच किंकरो वः अस्त्वेवमंग भगवान्भजतां मुकुंदो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्ति

भक्तादियमतिस्तु तिरेवेत्याशंक्याह हे राजन् भवतां पांडवानां यदूनां च पतिः पालकः गुरुः उपदे
ष्टा दैवं उपास्यः प्रियः सुहृत् कुलस्य पतिः नियंता किंबहुना क्वच कदाचित् दौत्यादिषु पांडवानां
किंकरोपि आज्ञानुवर्ती अस्त्वेवं तथाप्यन्येषां नित्यं भजतामपि मुक्तिं ददाति ननु कदाचि

भा॰ पं॰ २४

वर्णितमृषभावतारं नमस्करोति नित्यमनुभूतेन निजेन रूपेण एव लाभः तेन निवृत्ता तृष्णा यस्य सः १
अतद्रचनया देहाद्यर्थमनोरथेन श्रेयसि विषये चिरं सुप्ता बुद्धिर्यस्य तस्य जनस्य करुणया निर्भयमा
त्मस्वरूपं य आख्यात् तस्मै नमः २९ श्री ग ते च ष ध्यायः ६ अथाध्यायानां त्रयेणैव
ऋषभाख्यानमीरितं अष्टभिर्भरताख्यानमतः प्रस्तूयते स्फुटं १ सप्तमे भरतो राज्ये विरक्तो यज्ञैर्ह

नित्यानुभूतनिजलाभनिवृत्ततृष्णः श्रेयस्यतद्रचनया चिरसुप्तबुद्धेः लोकस्य यः करुणया
भयमात्मलोकमाख्यान्नमो भगवते ऋषभाय तस्मै २९ श्री ग ते च स्कं षष्ठो
ध्यायः ६ शुकः भरतस्तु महाभागवतो यदा भगवतावनितलपरिपालनाय संचिन्तितः
तदनुशासनपरः पंचजनीं विश्वरूपदुहितरमुपयेमे १ तस्यामु ह वा आत्मजान्कार्त्स्न्येनानु
रूपानात्मनः पंच जनयामास भूतादिरिव भूतसूक्ष्माणि २ सुमतिं राष्ट्रभृतं सुदर्शनमाव
रणं धूम्रकेतुमिति अजनाभं नामैतद्वर्षं भारतमिति यत आरभ्य व्यपदिशन्ति ३ स बहु
विन्महीपतिः पितृपितामहवदुरुवत्सलतया स्वे स्वे कर्मणि वर्तमानाः प्रजाः स्वधर्ममनुवर्त
मानः पर्यपालयत् ४

रिं यजन् आरब्धकर्मनिर्वाणो हरिक्षेत्रे भजन् हरिं २ संचिन्तितः संकल्पेनैव आज्ञादेशो नियतः १
आत्मनोऽनुरूपान् भूतादिरहंकारो यथा भूतसूक्ष्माणि तन्मात्राणि सृष्टवानिति दृष्टान्तः २ भारतमिति स्वना
म्नाऽऽख्यापकत्वेन धर्माद्यतिशयः सूचितः ३ बहुवित् सर्वज्ञः ४ ॥ २४

यत्राश्वमूलाः क्रतवः समूलाः तद्रूपंस्त्वावचैर्महद्भिरल्पैश्चक्रतुभिः कर्मभिः श्रद्धयाईजेवताने
वाह आह्नाससाधिकारेणान्नमसान्तनाये अग्निहोत्रादयः तेषांप्रकृतिभिः अग्निहोत्रादयो हि
विधसकलोनाफकाः प्रकृतयः विकलोणाविकृतयः विकलोणाविकृतयः इतितैर्द्विविधै
रपिद्वाहवानित्यर्थः अनुसवनमित्यंतेनवाचानुहौत्रविधिनानुस्यंतेनागधं ५ किंच संप्रचर।।
त्सुप्रवर्तमानेषु नानायागेषु विरचिता अनुष्ठिता अगात्क्रियायेषांतेषु परएवंतद्वासदेवंपवभा

ईजेचभगवंतंयत्तक्रतुरूपंक्रतुभिरुच्चावचैः श्रद्धयाहुताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मा
स्यपशुसोमानांप्रकृतिविकृतिभिरनुसवनंचानुहौत्रविधिना ५ संप्रचरत्सुनानाया
गेषुविरचितानांगक्रियेषु एवंयत्नक्रियाफलंयमोघ्नं ।।

वयमानः विनयवृक्षयजमानोयत्तभाजोयेदेवाः सूर्यादयः तानपृष्ठसवासुदेवस्यअवयवेषु
चवत्तणादिषु अप्यध्यायतेननपृष्ठतेनेत्यन्वयः अपूर्वैपक्षद्वयंमीमांसकानांतदानीमेवरूढम
तेनात्यन्तंफलमेवापूर्वेकालांतरफलेप्यादिकाकर्मपशक्तिर्वैति तदुक्तं यागादेवफलं
नद्धिशक्तिद्वारेणसिद्ध्यति सूक्ष्मशक्तात्मकंवापिफलमेवोपजायत इति देवाह क्रियाफ

भा॰ पं॰ २५

ननु यज्ञेन देवताः कर्मप्रधानमिति मतं तर्हि कर्तृनिष्ठमपूर्वं स्यात् तदुक्तं कर्मभ्यः प्रागयोगस्य क
र्मणः पुरुषस्य वा योग्यता शास्त्रगम्या या परा सापूर्वमिष्यत इति अथ देवताप्राधान्ये कर्मणो देवता
राधनार्थत्वाद्देवताप्रसादरूपत्वात् अपूर्वस्य देवताश्रयत्वमेव युक्तं प्रोक्षणाद्यपूर्वस्येव व्रीह्या
द्याश्रयत्वं तु नो वास्तुदेवाश्रयमपूर्वं भावयतेत्युच्यते यदि कर्तृनिष्ठमपूर्वं तर्हि वासुदेवस्यान्तर्या
मिणः प्रवर्तकत्वेन साक्षित्वेन कर्तृत्वात् तदाश्रयमेवापूर्वं न तत्र तत्प्रयोज्ययजमानाश्रयं शास्त्रफलप्रा॰

परेशस्यापि यज्ञपुरुषे सर्वदेवतालिंगानां मंत्राणामर्थे नियामकतया साक्षात्कर्तरि परदे
वतायां भगवति वास्तुदेव एव भावयमानस्यात्मनेपुण्यमस्तीति कषायो हविष्कृत्वं ऋत्विग्भिरे
हामाणेषु सयजमानो यज्ञभाजो देवाः सानुरूपावयवेषु ध्यायन्त ६

योक्तरीति न्यायात् अन्यथा ऋत्विजामप्यपूर्वाश्रयत्वप्रसंगात् तदेतदाह साक्षात्कर्तरीति दे ६
वताश्रयत्वेऽपि वास्तुदेवाश्रयत्वमेवेत्याह परदेवतायामिति परदेवतात्वे हेतुः सर्वदेवता॰
लिंगानां तत्तद्देवताप्रकाशकानां मंत्राणां ये अर्था इंद्रादिदेवतास्तेषां नियामकतयात्स्यैव प्र
सादनीयत्वात् फलदातृत्वाच्च युक्तमेवापूर्वाश्रयत्वमित्यर्थः एवं भावयमानेनात्मनेपुण्य
कौशलं तेन मर्दिताः क्षीणाः कषायाः रागादयो यस्य अध्वर्युभिरिति बहुवचनेनानाकर्म श्रीधरी २५

एवं भजतां कर्मविशुद्ध्या विशुद्धसत्त्वस्य भक्तिर्जायते तत्र नयः क्रमेण हृदये य आकाशः स एव
शरीरमभिव्यक्तिस्थानं तस्मिन्नन्तःस्थाणि कीदृशे महापुरुषस्योपलक्षणमाकारो यस्य तस्मि
न् किंच श्रीवत्सादिभिरुपलक्षितेन निजपुरुषाणां नारदादीनां हृदि लिखितवत्तिष्ठता स्थि
तेन उक्तेन पुरुषस्वरूपेणात्मनि स्वमनसि विरोचमाने कीदृशी भक्तिः अनन्यनाति प्रायेण एषमा
नोरथो वेगः प्रकर्षो यस्याः १ एवमनुवृत्त्या वर्णाश्रमयुक्तानि नित्यकर्माणि सह स्वेनात्पर्येन कालेवसि

एवं कर्मविशुद्ध्या विशुद्धसत्त्वस्यान्तर्हृदयाकाशशरीरे वसति भगवति वासुदेवे महापुरुष
रूपोपलक्षणे श्रीवत्सकौस्तुभवनमालारिदरगदादिभिरुपलक्षिते निजपुरुषहृल्लि
खितेनात्मनि पुरुषरूपेण विरोचमान उच्चैस्तरां भक्तिरनुदिनमेधमाना रयाज्जायत २
एवं वर्षायुतसहस्रपर्यन्तावसितकर्मनिर्वाणावसरोऽधिभुज्यमानं स्वतनयेभ्यो रिक्थं
पितृपैतामहं यथादायं विभज्य स्वयं सकलसंपन्निकेतात्स्वनिकेतात्पुलहाश्रमं प्रवव्राज ८
यत्र ह वाव भगवान् हरिरद्यापि तत्रत्यानां निजजनानां वात्सल्येन सन्निधाप्यत इच्छारूपेण ९
यत्राश्रमपदान्युभयतोनाभिभिर्दृषच्चक्रैश्चक्रनदी नाम सरित्प्रवरा सर्वतः पवित्रीक

नो निश्चितः कर्मनिर्वाणावसरः राज्यभोगात् सर्वसमाप्तिसमयो येन सः अधिभुज्यमाने
रिक्थं पैतृपैतामहं यथा विभागं विभज्य सकलसंपदां निकेतनात् आश्रयात्स्वगृहात्पुलहाश्रमं
हरिक्षेत्रं प्रवव्राज ८ यत्र तत्रैव विद्याधरकरं देवानां सान्निध्यकारणेन सन्निहितः क्रियते भक्तानां
मनोवाञ्छितेन रूपेण सन्निहितो भवतीत्यर्थः ९ आश्रमस्थानानि उभयतः उपर्युपरि नाभिर्ये

एकलः एकः आराधनं समीहमानः कुर्वाणः विविक्तः शुद्धः अत एव उपरतो विषयाभिलाषो यस्य ।
भा॰ उपभृतः संवृद्धः उपशमो यस्य ॥ ११ ॥ प्रवर्द्धमानानुरागस्य भरेण यद्द्रुतं द्रवीभूतं हृदयं तस्मिन् शै ।
पं॰ थिल्यमनयमीयस्य आत्मनि देहे उद्भिद्यमानेन रोमपुलककुलेन रोमांचवृंदेन यस्य कः कारः समा ।
२१ स्नातः औत्कंठ्यात् प्रवृत्तेन प्रणयबाष्पेण निरुद्धोवलोको ययोः ते नयने यस्य सः एवं वर्तमान

तस्मिन्वाव किल स एकलः पुलहाश्रमोपवने विविधकुसुमकिसलयतुलसिकांबुभिः
कंदमूलफलोपहारैश्च समीहमानो भगवत आराधनं विविक्त उपरतविषयाभिलाष
उपभृतोपशमः परां निर्वृतिमवाप ॥ ११ ॥ तयेत्थमविरतपुरुषपरिचर्यया भगवति प्रवर्द्ध
मानानुरागभरद्रुतहृदयशैथिल्यः प्रहर्षवेगेनात्मन्युद्भिद्यमानरोमपुलककुलक औ
त्कंठ्यप्रवृत्तप्रणयबाष्पनिरुद्धावलोकनयन एवं निजरमणारुणचरणारविंदानुध्या
नपरिचितभक्तियोगेन परिप्लुतपरमाह्लादगंभीरहृदयह्रदावगाढधिषणस्तामपि ।
क्रियमाणां भगवत्सपर्यां न सस्मार ॥ १२ ॥

स्तामपि भगवत्सपर्यां न सस्मारेत्यन्वयः तत्र हेतुः निजरमणस्य स्वप्रीतिदातुर्ये अरुणे चरणा
रविंदे तयोरनुध्यानेन परिचितः समृद्धो भक्तियोगः तेन परिप्लुतः सर्वतो व्याप्तः परमश्चा २६
ह्लादः परमानंदो यस्मिन् गंभीरहृदयह्रदे तस्मिन्नवगाढा निमग्ना धिषणा यस्य १२

धृतानि भगवद्व्रतानि येन स भगवंतं सूर्यमंडले भुवनिष्ठन्नेतदुहोवाचेत्यन्वयः कीदृशः पापा
हरिणाजिन मेयोयेन देववास्तेनानुसवनाभिषेकार्द्राः कपिशाश्च याः कुटिला जटा
स्तासां कलापेन च विरोचमानः सूर्यप्रकाशकया ऋचा हिरण्मयं ध्येयः सदा सवितृमंडलमध्य
वर्तीत्यादिनोक्तं उज्जिहाने उरुक्कुतिसत्तिसकारेण पाठे सज्ञेनात्यवाच्यच अर्थस्तु स एव ९
परो रजः रजसः प्रकृतेः परं शुद्धसत्त्वात्मकं सवितुर्देवस्य सूर्यस्य भर्गः स्वरूपं तेजः जातवे

इत्येवं धृतभगवद्व्रतः ऐणेयाजिनवाससानुसवनाभिषेकार्द्रकपिशकुटिलजटाकलापे
न च विरोचमानः सूर्यर्चा भगवंतं हिरण्मयं पुरुषं उज्जिहाने सूर्यमंडले भुवपतिष्ठन्नेत
दुहोवाच ९ परोरजः सवितुर्जातवेदो देवस्य भर्गो मनसेदं जजान सुरेतसादः पुनरा।
विश्य चष्टे हंसं गृध्राणं नृषद्रिंगिरामिमः २४ ॥ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे सप्तमोध्यायः ७

दोषनेकर्मफलं यस्मात् तत्कर्मफलदमित्यर्थः अत्र हेतुः यन्मनसैवेदं विश्वं जजान ससर्जेपु
नश्च अदःसृष्टं विश्वं अंतर्यामिरूपेण प्रविश्य गृध्राणं कांक्षमाणं हंसं जीवं सुरेतसा चिच्छक्त्या वि
चष्टे पश्यति पालयतीत्यर्थः नृषु सीदतीति नृषत् याभिर्नियानि यतीति नृषद्बुद्धिः तस्याः रिंगिरिंगणेन
निःसरणेन नृषद्रिंगिरां वाञ्छंतीत्यभिप्रेतं स्वरूपता भावः तत्र भर्गः स्मः शरणं व्रजामः २४ ॥ इति ।

भा. पं. २२ ग्रहमेभजतो विस्रंसतस्वकर्मा न तरायतः एणात्वाप्रसक्तस्य जातमेणान्न मीर्य्यते १ कृपया याविकृतः
संगः पुत्र नायैव योगिनः इति प्रदर्शयन्नाह भरतस्यैणपोषणं २ नैयमिकं नित्यं नैमित्तिकं वि
धिप्राप्तं आवश्यकं कर्म अर्थप्राप्तं स्नानं मर्ज्जनादिकृतं अभिषेकादिकं येन ब्रह्माक्षरं प्रणवं जपन् उदका
न्तेन गण्डक्यास्तीरे जलाशयाभ्याशे नद्याः समीपे पेपीयमाने अत्यास्वाद्यमाने सति तावद्देवं तन्
तणमेव अविदूरेणासन्निधौ मृगपतेः सिंहस्य उन्नादो महानादः उज्जगाम १ प्रकृत्या स्वभावत एव ।

मु ३ व एकदा तु महानद्यां कृताभिषेकनैयमिकावश्यको ब्रह्माक्षरमभिगृणानो मुहू
र्तत्रयमुदकान्त उपविवेश तत्र तदा राजन् हरिणी पिपासया जलाशयाभ्याशमेकैवोपजगा
म तया पेपीयमान उदके तावदेवाविदूरेण नदतो मृगपतेरुन्नादो लोकभयंकर उदपत
त् १ तमुपश्रुत्य सा मृगवधूः प्रकृतिविक्लवा चकितनिरीक्षणा सुतरामपि हरिभयाभि
निवेशव्यग्रहृदया पारिप्लवदृष्टिरगततृषा भयात्सहसैवोच्चक्राम २ तस्या उत्पतन्त्या
अन्तर्वत्न्या उरुभयावगलितो योनिनिर्गतो गर्भः स्रोतसि निपपात तत्प्रसवोत्सर्पणभय
खेदातुरा स्वगणेन वियुज्यमाना कस्याञ्चिद्दर्यां कृष्णसारसती निपपाताथ च ममार ३

विक्लवा व्याकुला सुतरां हरिभयस्याभिनिवेशेन व्यग्रं व्याकुलं हृदयं यस्याः पारिप्लवदृष्टिः प
रिप्लवमाननेत्रा अगततृषा अनिवृत्ततृष्णा उच्चक्राम नदीमुल्लंघितवती २ अन्तर्वत्न्याः गर्भिण्या उरु
भयेन स्थानाद्विचालितो योनेर्निर्गतः सन् स्रोतसि प्रवाहे निपतितः तत्प्रसवोत्सर्पणभयात् उ
त्सर्पणं उल्लंघनं भयं च एतैः खेदेनातुरा पीडिता दर्य्यां गिरिगुहायां हरिणवधूः पपात अथ ममार ने

भागवत ५ २०

एणकुणकं हरिणबालकं अपविद्धं बंधुभिस्त्यक्तं इति पदैः कृपणत्वादिहेतुभिर्यान्कं पालना
याम्मनयत् ४ कृतो निजः सोयं त्वभिमानो येन पोषणेन तृणादिना पालनेन वृकादिभ्यो रक्षणेन प्रीण
नेकंडूयनादिना लालनेन चुंबनाघ्राणादिना पत्तैर्यद्दत्तध्यानमासक्तिस्तेन आत्मनो नियमाः स्नानादयः
यमा अहिंसादयः तत्सहिता ईश्वरपरिचर्यादयश्च प्रत्यहमेकैकशो वियुज्यमानाः संतः कति।

तं त्वेणकुणकं कृपणं स्रोतसानुह्यमानमभिवीक्ष्यापविद्धं बंधुरिवानुकंपया राजर्षिर्भरत
आदाय मृतमातरमित्याश्रमपदमनयत् ४ तस्य ह वा एणकुणके उच्चैरेतस्मिन् कृतनि
जाभिमानस्याहरहस्तत्पोषणपालनलालनप्रीणनानुध्यानेनात्मनियमाः सहयमाः
पुरुषपरिचर्यादय एकैकशः कतिपयेनाहर्गणेन वियुज्यमानाः किल सर्व एवोदवस
न् ४ अहो बतायं हरिणकुणकः कृपण ईश्वररथचरणपरिभ्रमणरयेण स्वगणसुहृद्बं
धुभ्यः परिवर्जितः शरणं च मोपसादितो मामेव मातापितरौ भ्रातृज्ञातीन्यौथिकांश्चैवोप
यायनान्यं कंचन वेद मय्यतिविस्रब्धश्चात एव मया मत्परायणस्य पोषणपालनप्रीण

पयेनाहर्गणेन सर्वे उत्सन्ना बभूवुः ४ आसक्तिं प्रपंचयति अहो इत्यादिना इतिकृत्वानुबंधेन इ
त्येतत्पर्यंतेन ईश्वररथचरणः कालचक्रं तस्य परिभ्रमणवेगेन स्वगणादिभ्यो विश्लेषितः
मामपि मां च शरणं प्रापितः मामेव मातापित्रादिबुद्ध्योपैत्यायप्रापः यौथिकान् यूथसंया
तिनः अनुसूयुनात्यन्तं विस्रब्धः मम स्वार्थो भ्रंशयतीति दोषदृष्टिमकुर्वन् ६

भा॰
पं॰
२८

तदेवाह नूनं ह्यीति २ इति एवं कृतानुषङ्ग आसक्तिर्येण मृगजन्मनाभरत्प्रत्येन सहृदयेनानुबद्धं
हृदयं येन ८ स्नेहानुबन्धमेव प्रपञ्चयति कुशकुसुमेत्यादिना सप्रथयतीत्यन्तेन प्रसालावृकाः श्वा
नः यदा भयं शङ्कमानो भवति तदा तेन सह वनं समाविशति ९ अतिशयितः प्रणयभरो यस्य तत्

नूनं ह्यार्याः साधव उपशमशीलाः कृपणसुहृद एवंविधार्थे स्वार्थानपि गुरुतराण्युपेक्षन्ते २
इति कृतानुषङ्ग आसनशयनाटनस्नानाशनादिषु सह मृगजहुना स्नेहानुबद्धहृदय आसीत् ८
कुशकुसुमसमित्पलाशफलमूलोदकान्याहरिष्यमाणो वृकसालावृकादिभ्यो भयमा
शंसमानो यदा सह हरिणकुणकेन वनं समाविशति ९ पथिषु च मुग्धभावेन तत्र तत्र वि
षक्तमतिप्रणयभरहृदयः कार्पण्यात्स्कन्धेनोद्वहति एवमुत्सङ्गे उरसि चाधायोपलालयन्
मुदं परमामवाप ८ क्रियायां निर्वर्त्यमानायामन्तरालेऽप्युत्थायोत्थाय यदैनमभिच
क्षीत तर्हि वाव स वर्षपतिः प्रकृतिस्थेन मनसा तस्मा आशिष आशास्ते स्वस्ति स्ताद्वत्स
ते सर्वत इति ११ अन्यदा भृशमुद्विग्नमना नष्टद्रविण इव कृपणः सकरुणमतितर्षेण
हरिणकुणकविरहविह्वलहृदयसन्तापस्तमेवानुशोचन् किल कश्मलं महदभिर
म्भित इति होवाच १२

हृदयं यस्य सः ८ वर्षपतिः भरतः प्रकृतिस्थेन स्वस्थेन स्तात् भूयात् ११ अन्यदा अदर्शने
नष्टकरुणाय यथा भवत्येवमनुशोचन्निति होवाचेत्यन्वयः अतितर्षेण अत्यौत्सुक्येन हरि
णकुणकविरहेण विह्वले हृदये सन्तापो यस्य कश्मलं मोहं प्राप्तितः सन् १२ २८

अपीतिसंभावनायां वर्त्तमानकंमायां अहोस्विद् विदे एवं किरातयोविवचं चनपरान्कूराम
तिर्यस्य अकृतसुकृतस्य निर्भीमस्य ममततनमहाश्चादिकमराणयन्तचिंतयन्त्रागमिष्यतिकिं
अपरायाचिंतने हेतुः आत्मप्रत्ययेन स्वचित्तस्य आकृतविश्वासः सन्सज्जनो नयथागणय
तिनष्टत १२ शाखाग्राकोमलतलाणानि १४ नैकचरोपृथचरः मृकरादिः यद्वा एकएवच

अपिवनस्यवैकृपणपणवालकोमलतत्त्वहरिणीस्तनअहोममानार्यस्यशठकिरातमतेर।
कृतसुकृतस्य कृतविश्रंभ आत्मप्रत्ययेनतदविगणयन्सज्जनः स्वागमिष्यतिकिं १२
अपि देव मणास्मिन्नाश्रमोपवने शाखाग्राचं जेदेवा संसूचयामि १४ अपि न हृकः शा
लावृकोन्यतमो वानैकचरएकचरो वा भक्षयति १५ निम्लोचति हृभगवान्सकलज
गतां तेमोदयस्य धामा याश्यापि नमममरणावपुन्याम आगच्छति १६ अपि स्विदकृतसुकृ
तमागान्यमामहोविद्यिष्यति हरिणराजकुमारो विविधहृचिरदर्शनीयनिजमनोदारक।
विनोदैः संतोषं स्वानामपनन्दन् २

रतियः कृतस्वभावो व्याघ्रादिभिर्भक्षयतिकिं १५ सकललोकस्यतमोपहा स्वदयोयस्य
वेदत्रयी आत्मा सर्वरूपयस्य सः सूर्यो निम्लोचति अस्तं याति मरणा वधान्यासे निलयमृतः
१२ हरिणएवराजकुमारः आगत्य मामपिश्विन्सावद्यिष्यतीत्यन्वयः किंकुर्वन् विविधैरु
चिरैर्दर्शनीयैर्निजैर्मनोहारकविनोदैः स्वीयानांखेदमपनन्दन् २

संभवन्नि चैतदित्याह । खेलिकायां क्रीडायां मुग्धायाः समाधिः तेनामीलितेक्षणो येन तेनांभोप्रेमसं
रंभेण प्रणयकोपेन क्षुभितज्जलविंदुः तदेव स्रवत्पक्ष्मेणाम्भोजनाविषाणाग्रेणालुठति संचयपति
१८ प्रसादितेन च त्रिविष्टपेन तस्मिन्नव हिंमिषदर्भेदं नाकर्षणादिना चापलेन क्षुभितेसति क्षुभिते
तिणाठेव हिं शिवविषये क्षणांकृतेनप्रथुः मयाधितिमः सवततत्वाणमेवोपरान्तक्रीडानिश्चल
आस्ते १९ इति वक्ष्यात्मलयोन्त्याय वहिर्निर्गत्य ननव्रुखान मुभामा पलेभस्यांतहृदयमाह

खेलिकायां मांमुग्धा समाधिना आमीलितेक्षणे प्रेमसंरंभेण चकितचकितमणान्यष्ठ
क्षुण्णविषाणाग्रेणालुठति १८ प्रसादितह्यविष्णिव हिंषिक्षुभिते मयोपालब्धो भीतभी
तः स्वपस्तुपरतमञ्चरक्षिक्रूमारवद्वहितकरणकलापमास्ते १९ किं वाग्रे आचरिते
नपस्तपस्विन्याः नयायहि यवनिः सविनयकृत्समारतनयतनन्नतरसुभगाशीवमाव
तृखुरपदपंक्तिभिर्द्विविणविप्रण्णरस्मकुपणासुममद्वविणपट्वींस्फुचयंत्यात्मानेचव
वेतः कृतनकौतकं हिजानां स्वर्गापवर्गकामानां देवयजनं करोति २०

किं वेति अरे अहो अनया विन्या किं गतप आचरितेन तपस्विन्या सुभाग्यया यतन यस्माद्विय सविना
यसत्कृत्स सारतनयसतनुनरः सुभगाश्रशिवकमाश्राखुरप्येषु तेषोप दानौतत्र तत्रां किम
नांपंक्तिभिः द्रविणसरास्तेनरहितस्य प्रतप वानुरस्फुरः लिवतस्थममद्वविणमार्गं स्फुचयंती स्वा
त्मानं चतामिः कृतमेदनं हिजानां यज्ञभूमिं करोति यस्मिन् देशे मृगाः कृत्स्ना स्मिन्नयम्योत्रि

तावदृष्टितेचंद्रेमस्मगोहछूस्वस्मगात्रेसंभावयन्नाह अपिस्विदिति ॥ चंद्ररश्मिस्पर्शोत्सवेप्रा
प्याह किंचेतिसंभावनायां आत्मनविश्लेषेणज्वरःतापःसएवदवदहनः तस्यज्वालाभि
रुपतप्यमानाहृदयरूपास्थलननलिनीयस्यजलस्यपवंतापेसोहंत्वमसितिस्थलग्रहणं उ
पस्तोऽनुरागिनः स्फीतनयोयेनतंमाचंद्रःस्वपयतिशांतिंगमयति कैःशिशिरैश्चंतनशांतिं

अपिस्विदसौभगवानुडुपतिरेनंस्मरापत्तिभयान्स्मरतमाननंस्मरगवालकंसाश्रमपरिश्र
मन्नकंपयाकृपणजनवत्सलःपरिपाति ॥ किंचात्मनविश्लेषज्वरदवदहन
शिखाभिरुपतप्यमानहृदयस्थलननलिनीकंमामुपस्मरशीतनयंशिशिरशांता
नुरागगुणितनिजवदनसलिलाऽस्मरतमयगभस्तिभिःस्वपयतीतिच ॥

चमय्यनुरागेणगुणितेचआवर्तितेपुनःपुनःस्ववदनहृदनसलिले तदेवाप्जमयागभ
स्तयःतैःलोकेहिमंवाहिनोवदनसलिलैःतापंप्रशमयंतीतिप्रसिद्धंउपस्त्वमस्मरशीतनयर
तिपाठे मनोरथानरसेनतव उपस्त्वमस्मरशीतनयः किंचमांस्वपयिष्यतीति शेषंसमानम् ॥

भा
पं
३

सृगादारकवदाभासमानेन भागवताराधनलक्षणात्कर्मणश्च विभ्रंशितः प्रारब्धकर्मत्वे हेतुः
कथमितरथेति साक्षात्स्वपुत्रवत्कथमासंगः स्यात् पूर्वं परित्यक्ता दुस्त्यजजाडोऽस्माघेन श्रेनणये
णविहन्तयोगारंभणस्य आत्मानमविगणयतः आत्मचिन्तामकुर्वतः तावदेवमभौव्रवेगः १

अ ३ व एवमघटमानमनोरथाकुलहृदयो मृगदारकाभासेन स्वारब्धकर्मणा योगा
रंभणतो विभ्रंशितः स योगतापसो भगवदाराधनलक्षणाच्च कथमितरथा जात्यन्तर
एणकुरणक आसंगः स्यात् साक्षान्निःश्रेयसप्रतिपक्षतया प्राक्परित्यक्तदुस्त्यजहृद
याभिजातस्य तस्यैवमन्तरायविहतयोगारंभणस्य राजर्षेर्भरतस्य तावन्मृगार्भकपोष
णपालनप्रीणनलालनानुषंगेणाविगणयत आत्मानमहिरिवाखुबिलं दुरतिक्र
मः कालः करालरभस आपद्यत २२ तदानीमपि पार्श्ववर्तिनमात्मजमिवानुशोच
न्तमभिवीक्षमाणो मृग एवाभिनिवेशितमना विसृज्य लोकमिमं सह मृगेण कलेव
रं मृतमनु न मृतजन्मानुस्मृतिरितरवन्मृगशरीरमवाप २४ तत्रापि ह वा आत्मनो मृ
गत्वकारणं भगवदाराधनसमीहानुभावेनानुस्मृत्य भृशमनुतप्यमान आह २५

कालो मृत्युः समयः आपद्यत २२ लोकं देहं मृगेण सह हित्वा विसृज्य प्राकृतनरवन्मृगशरीरम
वाप कथंभूतः कलेवरं मृतमनु मृतानन्तरं विनष्टा पूर्वजन्मानुस्मृतिर्यस्य २४ आह स्वयमेवेति २५ ३

अहो कष्टं धीराणामात्मवतामनुपथात् भ्रष्टोऽहं भ्रष्टमेवाह यदिति विमुक्ताः समस्ताः संगा येन विविक्तं पु
ण्यारण्यं शरणं यस्य आत्मवतो धीरस्य मम मनः सर्वेषामात्मनामात्मनि वासुदेवे समावेशि
तं समाहितं च निश्चलं सत् आरात् दूरादेव सुस्राव गलितं निःसृतं केन समावेशितं तदनु
श्रवणादिभिः अभियोगेन अभिनिवेशेन अशून्याः सकला यामा यस्मिन् तेन कालेन २९

अहो कष्टं भ्रष्टोऽहमात्मवतामनुपथात् यद्विमुक्तसमस्तसंगस्य विविक्तपुण्यारण्यशर
णस्यात्मवत आत्मनि सर्वेषामात्मनां भगवति वासुदेवे तदनुश्रवणमननसंकीर्तनारा
धनानुस्मरणाभियोगेनाशून्यसकलयामेन कालेन समावेशितं समाहितं कार्त्स्न्येन
मनस्तत्तु पुनर्ममाबुधस्यारान्मृगसुतमनु परिसुस्राव २९ इत्येवं निगूढनिर्वेदो विसृ
ज्य मृगीं मातरं पुनर्भगवत्क्षेत्रमुपशमशीलमुनिगणदयितं शालग्रामं पुलस्त्यपु
लहाश्रमं कालंजरात्प्रत्याजगाम ३० तस्मिन्नपि कालं प्रतीक्षमाणः संगाच्च भृश
मुद्विग्न आत्मसहचरः शुष्कपर्णतृणवीरुधा वर्तमानो मृगत्वनिमित्तावसानमेव गण
यन्मृगशरीरं तीर्थोदकक्लिन्नमुत्ससर्ज ३१ ॥ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे अष्टमोऽध्यायः ८

निगूढो नाविष्कृतो निर्वेदो येन शालहृतोपलक्षितं ग्रामं कालंजरात् यत्र हरिणो जातः त
स्मात्पर्वतात् ३० आत्मैव सहचरो यस्य एकाकी प्रतीक्षमाणस्येव प्रपंचः मृगत्वनिमित्तेति
तीर्थोदकेन क्लिन्नमार्द्रं अष्टोटकस्थमित्यर्थः ३१ ॥ इति भावार्थदीपिकायां पंचमस्कंधेऽष्टमो ८

भा-
पं
११

नवमेजग्दुविप्रत्वेनस्वगणाययभावतः मद्गुकालीयमुनेपिनिर्विकारत्वमीर्यते १ पितुःप्राप्ता
त्मविज्ञानोभ्मरतोमरणतोगतः प्राग्ध्यकर्मवेगेनतद्देतेजग्दुविप्रता २ अंगिरसोगोत्रजानांप्रवर
स्यप्रेष्ठस्यपापमात्विकस्यत्यागोत्रातिथ्यादिस्योत्रदानादि वियाकर्मविद्या आत्मलाभेदेहा
दिव्यतिरिक्ताभोक्तात्मतत्वानं आनंदोयमेसंपतिजः आत्मनासहश्राः अन्नाद्यौगुणायेष्वाते
समानोदानवप्रश्नवभृत्वः यवीयसांकनिष्ठायांचमिथुनेस्त्रीपुरुषफाभं १ उत्सष्ठेसग

अ इ व अथकश्चिद्द्विजवरस्यांगिरः प्रवरस्यशमदमतपः स्वाध्यायाध्ययनत्यागसं
तोषक्षांतिनितोपप्रयविद्यानस्यात्मत्तानानंदफकस्यात्मसहशश्रद्धशीलाचारयो।
दार्थ्यगुणा नवसोदर्यांग्रजाश्चभृवः मिथुनंचयवीयस्यांभार्यायां १ यस्तुतत्रपुमा।
स्तंपरमभागवतंराजर्षिंप्रवरंभरतंउत्सष्टमृगशरीरंचरमशरीरेणविप्रत्वंगतमाहुः २
तत्रापिस्वजनसंगाच्चभृशमुद्विजमानोभगवतः कर्मबंधविध्वंसनश्रवणस्मरणगुण
विवरणचरणारविंदयुगलमनसाविदधदात्मनः प्रतिघातमाशंकमानोभगवदनु
ग्रहेणानुस्मृतस्वपूर्वजन्मावलिरात्मानमुन्मत्तजडांधबधिरस्वरूपेणदर्शयामासलो

शरीरंयेनततं प्राचीनांश्रीमतांगेयोगभ्रष्टोभिजायतइतिस्मृतेः १ तत्रापिचान्यसंगाद्दात्म।
नोमंशमाशंकमानेम्प्रात्मानमुन्मत्तादिरूपेणदर्शयामासेत्यन्वयः २ किंकुर्वन्कर्मबंध
विध्वंसनश्रवणस्मरणगुणानांविवरणंकुर्वन्यस्यभगवतःचरणारविंदयुगलंमन
साविशेषेणधारयन् प्रतिघातंशंकायांहेतुः अनुस्मृतास्वीयपूर्वजन्मनामावलिःपरंप

पुत्रस्नेहेन बद्धमनोपस्य जडस्य गार्हस्थ्यानधिकारात् समावर्तनान्तान्संस्कारान् विदधानस्तमुप
नीय उपनीतस्य पुनः शौचादीन् तस्यानभिप्रेतानपि शिक्षितवान् तत्र हेतुः अनुशिष्टेन हि
भाव्यं पितुः सकाशात्पुत्रेणेति ४ सोपि च पितुः शिक्षानिर्बंधनिहतये असध्रीचीनमसमीचो
नमिव करोति स्म उपाकरणवेदव्रताद्यनंतरं श्रावण्यादिमासेषु वेदानध्यापयिष्यन् प्राटोनाव
न व्याहृतिभिः सहप्रणवशिरःसहितां त्रिपदीं चैत्रादि च तदोमासान् तथोयानमप्यसमवेतरू

तस्यापि ह वा आत्मजस्य विप्रः पुत्रस्नेहानुबद्धमना आसमावर्तनात्संस्कारान्यथोपदेशं
विदधान उपनीतस्य च पुनः शौचाचमनादीन्कर्मनियमाननभिप्रेतानपि समशिक्षयत
अनुशिष्टेन हि भाव्यं पितुः पुत्रेणेति ५ स चापि तदु ह पितृसन्निधावेवासध्रीचीनमिव
स्म करोति छन्दांस्यध्यापयिष्यन्सह व्याहृतिभिः सप्रणवशिरस्त्रिपदीं सावित्रीं ग्रैष्मवा
सन्तिकान्मासानधीयानमप्यसमवेतरूपं ग्राहयामास ५ एवं स्वतनुज आत्मन्यनुरागा
वेशितचित्तः शौचाध्ययनव्रतनियमगुर्वनलशुश्रूषणाद्यौपकुर्वाणककर्माण्य
नभियुक्तान्यपि समनुशिष्टेन भाव्यमित्यसदाग्रहः पुत्रमनुशास्य स्वयं तावदनधिगतमनो

पं यथा भवेत्येवं ग्राहयामास नावता पि कालेपि सुतानुषक्तो दिफलं व्याहृत्यादि तस्यानागतमित्य
र्थः ५ आत्मजे स्वतनुजे अनुरागेणावेशितं चित्तं येन शौचादीन्यौपकुर्वाणकस्य सावि
ब्रह्मचर्यव्रतः कर्माणि तेनानभियुक्तानि अनाहतान्यपि तं पुत्रं प्रत्यनुशास्यापि असमग्रमपुत्रेण
द्विजमनोरथः स्वयं कालेनोपसंहृतः मृतः इत्यर्थः अनुशासने निर्बंधे पुनस्तमेव हेतुमाह अ

६

भा· पं· ३२ समर्थ्ये समर्थ्यमनुसंख्यया क्रमणेन समस्तं तत्पाठेप्ययमेवार्थः न्यवृत्सत निवर्तितमेकं ॥
निवृत्ताऽस्यार्थः ७ यदाभिभाष्यमाणः तदा तदनुरूपाणि प्रभाषते मूल्यमंतरेणावल्लायकर्मका
र्यते सा विष्टिः वेतनं मूल्यं विष्टादिभिरुपसादितमन्नमभ्यवहरति परं केवलं नेतिं
द्रियप्रीतये ८ अत्र हेतुद्वयमाह नित्यसदा निवृत्तनिमित्तयस्मात् उत्पादकशून्यः स्व

अथ यवीयसी द्विजसती स्वगर्भजातं मिथुनं सपत्न्या उपन्यस्य स्वयमनुसंख्यया पतिलो
न कमगात् पितर्युपरते भ्रातर एनमतत्प्रभावविदस्त्रय्यां विद्यायामेव पर्यवसितमतयो न ५
परविद्यायां जडमतिरिति भ्रातुरनुशासननिर्बंधान्न्यवृत्सत ७ स च प्राकृतैर्द्विपद
पशुभिरुन्मत्तजडबधिरेत्यभिभाष्यमाणो यदा तदनुरूपाणि प्रभाषते कर्माणि च स
कार्यमाणः परेच्छया करोति विष्टितो वेतनतो वा याच्ञया यदृच्छया वोपसादितमल्पं
बहु मिष्टं कदन्नं वाभ्यवहरति परं नेन्द्रियप्रीतिनिमित्तं ८ नित्यनिवृत्तनिमित्तस्वसि
द्धविशुद्धानुभवानन्दात्मलाभाधिगमः सुखदुःखयोर्द्वन्द्वनिमित्तयोरसंभावितदे

सिद्धः अभिव्यंजकशून्यः विशुद्धः केवलो योऽनुभवः स एवानन्दरूपः स्वात्मा तस्य लाभः स
एवाहं मतोऽहमिति ज्ञानं तस्याधिगमः प्राप्तिरस्ति यस्य द्वन्द्वानि संमानादीनि तद्धेतुकयोः
सुखदुःखयोरकृतदेहाभिमानः तस्मान्नेन्द्रियप्रीतिनिमित्तमभ्यवहरतीत्यन्वयः ९ ३२

अतएवशीतोष्णादिष्वनावृतांगः विचचारेत्यन्वयः कीदृशः पीनः पुष्टः संहननांगः संहननंतेनि
विडीभवंतिस्मअंगानियस्य कठिनावयववानित्यर्थः स्थंडिलसंवेशनंभूमिशयनं अनुन्मर्दनं ।
मर्दनाभावः अमज्जनंस्नानाभावः तैर्यद्रजः तेनाप्रकटंब्रह्मवर्चसंब्राह्मंतेजोयस्य यथामहाम
णिरनभिव्यक्ततेजाभवति कुत्सितेनपटेनावृताकटिर्यस्य उरुमषिणाअतिमलिनेनतत
तत्संज्ञानेनिपुणायेतैर्जनैरवमतः सन् ८ यदातुपरेभ्यःकर्ममूल्येनाहारमपेक्षमाणोभवतितदा

३ शीतोष्णवातवर्षेषुवृषइवानावृतांगः पीनः संहननांगः स्थंडिलसंवेशनानुन्मर्दनामज्जन
रजसामहामणिरिवानभिव्यक्तब्रह्मवर्चसः कुपटावृतकटिरुपवीतेनोरुमषिणाद्विजाति
२ रितिब्रह्मबंधुरितिसंज्ञयातज्ज्ञजनावमतोविचचार ८ यदातुपरतआहारंकर्मवेतनत ।
ईहमानः स्वभ्रातृभिरपिकेदारकर्मणिनिरूपितस्तदपिकरोतिकिंतुनसमंविषमं
न्यूनमधिकमितिवेदकणपिण्याकफलीकरणकुल्माषस्थालीपुरीषादीन्यप्य ।

केदारकर्मणिशालिक्षेत्रेकर्दमविलोडनादौआहारप्रलोभनेननिरूपितःसन्करोति किं
तु अत्रकर्दमस्याधिक्यंक्षेत्रेसमंभवेत् इतिसत्तुदृष्टतोविषमंस्यादित्यादिनवेद भ्रातृभि
र्हितान्कणान्दीनत्वमनवनमेंके कणाःस्थूलातंडुलाः पिण्याकंतैलयंत्रोद्धृततिलकि
ट्ट फलीकरणंतुषाः कुल्माषाःकीटदष्टामाषाः स्थालीपुरीषंस्थालीलग्नदग्धान्नम् ॥

भा· तस्य रागादिरहितस्य मलोलत्वं चैव मीरितं अथान्यच्चरितं प्राह विचित्रं मत्वा वसंभ्रमं वृषलपतिः
पं· मूढः सामंतमंत्रीश्वरान्वितः आलभन आलब्धुं हिंसां कर्त्तुं प्रवृत्तः १२ दैवात्तद्बंधनविमुक्तस्य प
११ शोः तमसा व्याप्तायां निशि तत्रापि निशीथसमये अर्द्धरात्रावसरे आकस्मिको दैवनिर्मितः वि

अथ कदाचित्कश्चिद्वृषलपतिर्भद्रकाल्यै पुरुषपशुमालभतापत्यकामः १२ तस्य।
हृद्दैवमुक्तस्य पशोः पदवीं तदनुचराः परिधावंतो निशि निशीथसमये तमसावृताया
मनन्विष्यंतः पशवः आकस्मिकेन विधिना केदारान्वीरासनेन मृगवराहादिभ्यः संरक्षमा
णमंगिरःप्रवरसुतमपश्यन् १३ अथ त एनमनवद्यलक्षणमवमत्य पशुभर्तृकर्मनिष्प
त्तिं मन्यमाना बध्वा रशनया चंडिकागृहमुपनिन्युर्मुदा विकसितवदनाः १४ अथ प
णयस्ते स्वविधिना अभिषिच्याहतेन वाससाच्छाद्य भूषणालेपस्रक्तिलकादिभिरुप।
स्कृतं भुक्तवंतं धूपदीपमाल्यलाजकिसलयांकुरफलोपहारोपेतया वैशससंस्थया
महता गीतस्तुतिमृदंगपणवघोषेण च पुरुषपशुं भद्रकाल्याः पुरत उपवेशयामासुः
१५

धिः प्रकारस्तेन वीरासनेन ऊर्द्ध्वावस्थानेन १३ अवमत्य पश्चात् १४ पणयः चौराः अहते।
तंतुतनेन उपस्कृतमलंकृतं वैशससंस्थया हिंसाविधानेन गीतादिघोषेण सह १५ ११

वृषलराजस्य पाणिः पुरोहितत्वेन वर्त्तमानः चौरः तदभिमंत्रितं भद्रकालीमंत्राभिमंत्रितं ८६ पत
मदपवराजः तेनोत्सिक्तं त्यक्तमर्यादमनो येषां भगवत्कलाकंवीराणां आस्तूणानां कुलेन तु
छीकृत्य यथेच्छं वर्तमानानां यतः मनइपलभ्य देवीउच्चचाटप्रतिमांत्यक्त्वा बहिर्निर्गताकथंभूत
मालभनेस्तूनायामपिगपकालेन तानामपिहिंसायामनन्तानंतभद्रकालीत्यतंगाद्यं ९ ग्रम

अथ वृषलपपाणिः पुरुषराजशोस्तगासवेन देवीं भद्रकालीं यत्त्वमाणास्तदभिमंत्रितम
सिमत्तिकरालनिशितसुपाटदे ९६ इतितेषांवृषलानां राजसमः प्रकृतीनां पतनमदराजउत्सि
क्तमनसां भगवत्कलावीरकुलेकदर्थीकृत्योत्पथेन स्वैरविहरतां हिंसाविहाराणां कर्मो
तिदारुणं यद्ब्रह्मभूतस्य साक्षाद्ब्रह्मर्षिसुतस्य निर्वैरस्य सर्वभूतसुहृदः सूनायामप्यनन्व
मतमालभनं तदुपलभ्यब्रह्मतेजसातिदुर्विषहेणादंदह्यमानेन वपुषा सहसोच्चचाट
सैव देवी भद्रकाली ९ भृशममर्षरोषावेशरभसविलसितभ्रुकुटिविटपकुटिलदं
ष्ट्राहरुणेक्षणाटोपातिभयानकवदनाहंतुकामेवेदंमहाट्टहासमतिसंरंभेण विमुंचती
ततउत्पत्यपापीयसां दुष्टानां तेनैवासिना विवृक्णशीर्ष्णांगलात्स्रवंतमसृगासवम
त्युष्णंसहगणेन निपीयातिपानमदविह्वलोच्चैस्तरां स्वपार्षदैः सहजगौननर्त च विज

दीपतायासह नेरोषश्च पवसेवोदाहुनंतयोरावेशः तस्याभसेनवेगेनविलसितउत्कंपितोभ्रुकु
टिलत्वरोविटपः शाखाकुटिदंष्ट्राच अरुणानि च तेषामाटोपः संभ्रमः तेनातिभयानकंव
दनंयस्याः इदंजगत्हंतुमुद्यतेवमहांतमट्टहासंमनाटंहासंततः स्यात्तोउत्पत्यविवृक्णा

भा० पं० ३४

ननु कथं देवाराधकानामेवं विपरीतं फलं तत्राह एवमेवेति महत्स्वभिचारस्यातिक्र-
मस्य परायणः १९ ननु संभावितमिदमेवं यन्मारणोद्यमव्याकुलत्वं मारकेषु क्रोधाभावश्चेत्यादि
तत्राह न वा एतदिति विसृष्टो देहाद्यात्मभावलक्षणः सुदृढो हृदयग्रन्थिर्यैः सर्वसत्त्वानां सुहृ-
दः आत्मनश्च ये तेषां न च तेषां देहाद्यभिमानसद्भावेपि मरणादिभयमस्तीत्याह साक्षा-

एवमेव खलु महदभिचारातिक्रमः कार्त्स्न्येनात्मने फलति १९ न वा एतद्विष्णुदत्त
महदद्भुतं यदसंभ्रमः स्वशिरश्छेदन आपतितेपि विमुक्तदेहाद्यात्मभावसुदृढहृ-
दयग्रन्थीनां सर्वसत्त्वसुहृदात्मनां निर्वैराणां साक्षाद्भगवतानिमिषारिवरायुधेना-
प्रमत्तेन तैस्तैर्भावैः परिरक्ष्यमाणानां तत्पादमूलमकुतश्चिद्भयमुपसृतानां भाग-
वतपरमहंसानां २० ॥ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे नवमोध्यायः ॥९॥ ॥

द्भगवताभितो रक्ष्यमाणानां केनानिमिषः कालः स एवारिः चक्रं तेन वरायुधेन तैस्तैर्भा-
वैश्चक्रेण योगमितया प्रवर्त्यमानैर्भद्रकाल्यादिरूपैः न कुतश्चिदपि भयं यस्मिन् भागवता-
नां भगवदुपासकानां परमहंसानां २० ॥ इति भावार्थदीपिकायां पंचमस्कंधे नवमोध्यायः ९ ३४

दृणमेहियतनागनापिशिबिकांसंवहन्मुनिः सहवोढानुपातेनविज्ञायाप्यप्रसादितः १ एवंभू
तविकारित्वमसर्वज्ञयोःसम इतिसर्वज्ञतासिद्ध्यैरहूगणकथेरणं २ रहूगणोनामसिंधु
सौवीरदेशयोराजाज्ञानतत्वंजिज्ञासुः कपिलाश्रमंप्रयाणाङ्कुतिस्मतदायहूतेनतदाह्वश्रयेति इंड
मत्यानयास्तीरेतेषांशिबिकावाहानांकुलस्पनाथेनपथगोरिवात्वरद्धवचभारंवोढुंसमर्थंर

शुक उवाच॥ अथसिंधुसौवीरपतेर्हूगणस्यव्रजतइक्षुमत्यास्तटेतत्कुलपतिनाशिबिका
वाहपुरुषान्वेषणसमयेदैवेनोपसादितःसद्विजवरउपलब्धएषपीवायुवासंहननांगोगो
खरवद्धुरंवोढुमलमितिपूर्वविष्टिगृहीतैःसहगृहीतःप्रसभमतदर्हउवाहशिबिकांसम
हानुभावः १ यदाहिद्विजवरस्येषुमात्रावलोकानुगतेर्नसमाहितापुरुषगतिस्तदावि
षमगतांस्वशिबिकांरहूगणउपधार्यपुरुषानधिवहतआहहेवोढारः साध्वतिक्रमत
किमितिविषममुह्यतेयानमिति २ अथतईश्वरवचःसोपालंभमुपाकर्ण्योपायतुरी
याच्छंकितमनसस्तंविज्ञापयांबभूवुः ३ नवयंनरदेवप्रमत्ताभवन्नियमानुपथाःसाध्वे
ववहामः अयमधुनैवनियुक्तोपिनद्रुतंव्रजतिनानेनसहवोढुमुहवयंपारयामइति ४

तिप्रियाःएवंकेचनविष्टावलान्नगृहीताः तैःसहप्रसभंबलाद्गृहीतःसन्अनर्होपिसमहा
नुभावःशिबिकामुवाहेत्यन्वयः १ हिंसापरिहारार्थंइषुमात्रप्रदेशावलोकस्यानुपश्चान्नया
गतिःतस्माद्धेतुःअनाया:पुरुषाणांगतिःनसम्यगाहितापरूपानापतत् २ सोपालंभंसाक्षे
पंस्मामदानभेददंडेषूपायेषुचतुर्थोदंडस्तस्मात्शंकितचिताः ३ भवन्नियमानुपथाःतदाज्ञानुवर्तिनः

कृपणानां वचो निशम्य सांसर्गिकः संसर्गनिमित्तः एकस्यापि दोषः सर्वेषामेव भवितुमर्हतीति नि
भा॰ श्चित्य रहूगण आह इत्यन्वयः कथंभूतः उपासिताः वृद्धा येन सोपि स्वभावेन बलात्परवशः कृतः ।
पं॰ सन् कथंभूतं जडभरतमाह तस्य छन्नब्रह्मतेजसो यस्मिन् भस्मनाच्छन्नमग्निमिव स्थितं ५ सान्तरितसंबो
१५ धनेस्माहेणाभिप्रायं व्यक्तेनिश्चितेउरु अधिकं परिश्रान्तोसीत्यादीनि विपरीतार्थानि यद्वाक्यानि ।

सांसर्गिको दोष एव नूनमेकस्यापि सर्वेषां सांसर्गिणां भवितुमर्हतीति निश्चित्य निशम्य । १
कृपणवचो राजा रहूगण उपासितवृद्धोपि निसर्गेण बलात्कृत ईषदुत्थितमन्युरविस्प
ष्टब्रह्मतेजसं जातवेदसमिव रजसावृतमतिराह ५ अहो कष्टं भ्रातर्व्यक्तमुरु परिश्रान्तो
दीर्घमध्वानमेक एव ऊहिवान् सुचिरं नातिपीवा न संहननाङ्गो जरसा चोपद्रुतो भवा
न्सखे नो एवापर एते संघट्टिन इति बहुविप्रलब्धोप्यविद्यया विहितद्रव्यगुणकर्माश
यस्वचरमकलेवरेवस्तुनि संस्थानविशेषेहं ममेत्यनध्यारोपितमिथ्याप्रत्ययो ब्रह्म
भूतः तूष्णीं शिबिकां पूर्ववदुवाह ६ अथ पुनः स्वशिबिकायां विषमगतायां प्रकुपि ।

विरूढितवान् प्राप्तितवान् तत्रापि सुचिरं जरसा च वहत्वेन संघट्टिनः सहचराः बहुधा प्यभवत्ये
वं विप्रलब्धोपि वक्रोक्त्या उपहसितोपि तूष्णीं उवाहेत्यन्वयः तूष्णींभावे हेतुः अविद्यया रचि
ताद् द्रव्यादयो यस्मिन् स्वचरमकलेवरे नाध्यारोपितो मिथ्याप्रत्ययो येन तत्र द्रव्याभिमानानि
रुणाइन्द्रियाणि कर्माणि गुणाः पापानि निर्देशयोनः करणयतः ब्रह्मभूतः ६ ७ २५

मामनादृत्य भर्तुः स्वामिनो मम शासनमाज्ञामतिक्रामसि चिकित्सां एतस्मिन्दंडपाणिर्यमो यथा ज
नस्य हस्य प्रालिकरोति यथासौ प्रकृतिं अप्रमत्तः ॥ ७ ॥ एवं बहुमनन्वितं तत्र देवोहमित्यभिमानो
यस्य तेन अनुविहितेन संगुणितेन तिरस्कृतः अशेषः संपूर्णो भगवतः प्रियो निकेत आश्रयो येन तं
यद्वा शेषाणां भगवत्प्रियाणां निकेतः सर्वेषां महतां सुहृत्सु आत्मा च योगेश्वराणां चर्यायां जडादिव
त् आचरणं तस्यां चात्यंतव्युत्पन्ना अपरिचिता मतिर्यस्य तं स्मयमानः हसन्निति मत्वा प्रसन्नतिर्यो न्य
ते विगतस्मयः गतगर्वः ॥ ८ ॥ तत्र वक्रोक्त्या यदुक्तं त्वं न श्रांतः न च दीर्घमध्वानमागतः इति तत्रोत्तरमा

किमिदमरे त्वं जीवन्मृतो मां कदर्थीकृत्य भर्तृशासनमतिचरसि प्रमत्तस्य च ते करोमि चिकित्सां
दंडपाणिरिव जनताया यथा प्रकृतिं स्वां भजिष्यसीति ॥ ७ ॥ एवं बह्वबद्धमपि भाषमाणं नरदे
वाभिमानं रजसा तमसानुविद्धेन मदेन तिरस्कृताशेषभगवत्प्रियनिकेतं पंडितमानिनं स
भगवान्ब्राह्मणो ब्रह्मभूतः सर्वभूतसुहृदात्मा योगेश्वरचर्यायामनतिव्युत्पन्नमतिं स्मयमा
न इव विगतस्मय इदमाह ॥ ८ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ त्वयोदितं व्यक्तमविप्रलब्धं भर्तुः स मे स्याद्यदि वी
र भारः । गंतुर्यदि स्यादधिगम्यमध्वा पीवेति राशौ न विदां प्रवादः ॥ ९ ॥

ह त्वया यदुदितं त्वं केन श्रमादिना क्लिष्टोसीति तद्व्यक्तं स्फुटं तेन तथैव च अविप्रलब्धं विप्रलंभो न भवति न देवा
ह हे वीर यदि भारो नाम कश्चित्पदार्थः स्यात् स च भर्तुर्वोढुर्देहस्य यदि स्यात् स च देहो मे यदि प्रसक्तः
स्यात् न त्वेतत् तदानीं भारस्ववान् विप्रलंभः स्यात् न त्वेतन्न देहि भारस्य वोढुश्चानिरूपणात् मम च तत्सं
बंधाभावात् तथा गंतुः यदि गंतव्यं प्राप्यमध्वा वा यदि स्यात् अहं इति पाठे सोऽत्साम्यार्थः तेन तथैव यदि
स्यात् इति स्यात् इयो अयं पक्षः तयोः तेनाति पीवेति पीवेति तत्र आह चेतनस्य इदि प्रणतं पीवे इति प्रवादो विदुषां न

भवति किंतस्य किंनोयं पतनीयं ते नवंचे नालमिति देहवती
नोनाद्रिश्रयं ॥ ८ ॥

भा॰
पं॰
३६

पतत्यपि च यतिस्थौल्यमिति कलिः कलहः अहंकारेण मदप्रदेहेन सह तदभिमानेन जातस्य
हि भवेति ममत्वनिराभिमानस्य न संतिपद्दादेहेजातेयोजनेनस्तस्यैवतानि ममत्वं तत्र न जातस्य न
संतीति यदुक्तं जीवन्मुक्तोसीति तत्राप्याह जीवन्मुक्तत्वं न केवलं मम किंतु विकृतस्य सर्वस्य
रेणाभिनोदृष्टं यथा स्माहिकृतप्रतितरणमाद्यं तनवत् यदुक्तं भर्तुः शासनमतिवर्तसीति तत्राह।
संचनाम्यं च तयोर्भावः ततापमः हेर्दुसयत्रपतेध्रुवः यदिमवस्थितः स्यादित्यर्थः तर्हि विधि।
निर्योगः कृत्यकर्मतयोर्योगोफ्रवदुच्यतेउचितोभवतिउचसमवायेइतिधातुः यदि तत्र वराज्य

स्थौल्यं कार्ष्ण्यं व्याधयश्चाधयश्च तत्र दुःखं कलिर्हिज्ञाजराच निद्रायातिर्मरणं इत्यहंमदः प्रचो।
देहेन जातस्य हि मेनसंति ॥ जीवन्मुक्तत्वं नियमेन राजन्नाद्यंतवयाहिकृतस्य दृष्टं स्वस्व
स्वभावोप्रवर्तुंसयत्रतत्संच्यतेसोविधिकृत्ययोगः ॥ विशेषवुद्धेर्विवरं मनाक्वपश्याम।
यत्रव्यवहारतोन्यत् करोम्यरस्तत्रकिंमोशितव्येनथापिराजनकरवाम किंते ॥ इन्म
नमत्तजइवन्त्वसंस्थभानस्यमेवीरचिकित्सितेन अर्थः कियानभवताशिक्षितेनस्त्वथ

मेशोममचराज्यंस्यात् तदासर्वमेनद्विपरीतंस्यादित्यर्थः ॥ ननुयावद्राज्याहंतावत्तवस्वामी।
भवाम्येवेति चेत्तत्राह विशेषो राजभृत्यादिभेदः तद्बुद्धेः विवरमवकाशंव्यवहारादन्यत्रपश्याम
मनाक्वर्यदपि अथापितवायमभिमानः चेत्तर्हि ब्रूहिकिंतेकरवामेति ॥ यदुक्तंप्रमत्तस्यते
चिकित्सांकरोमियथासांप्रकृतिंभजिष्यसीति तत्राह उन्मत्तादिवदहंमानस्य वस्तुतः स्वस
संस्थाब्रह्मभावेनतस्यभवताकृतेनचिकित्सितेन दंडेन शिक्षितेन वा कियानर्थः मुक्तस्यार्थोन।
दंयोरसंभावात् यदि पुनरहंन मुक्तः किंतु प्रमत्तः स्तत्रापवत्वयापि मम शिक्षादिकं पिष्टपेषणं

[illegible]

[illegible]
३६

अनुवादरूपया परिभाषया भाषणेन तं प्रस्तुतं रत्नाउपारते अनात्मे देहात्मवेनिमित्त सविघायस्य आर
भ्यफलं कर्मत्वपदस्य हेपांडवेयस्य मकृपया श्रद्धान्वयेन तन्वजिज्ञासायां ज्ञानमोधिकारो येन यथा दर्श
पूर्णमासाधिकृतस्यैव ज्योतिष्टोमेनेन पशुकामस्याधः प्रणयेदिति गोदोहनफलसंबंधे ऽधिकारः ।
एवं सात्विक श्रद्धायामधिकृतस्यैवास्यामधिकार इत्यर्थः बहुयोगं ग्रंथसंमतं द्विजस्य मनहवचः

अंकट ॥ एतावदनुवादपरिभाषया प्रस्तुदीर्घसमतिवरउपशमशीलउपरतानामनिमि
त्तउपभोगेनकर्मारब्धमपनयनराजयानमपितथोवाह १५ सचाधिपांडवेयसिंहसोवी
रपतिस्तत्वजिज्ञासायां सम्यक् श्रद्धयाधिकृतोधिकारस्तद्दृश्यं ग्रंथिविमोचनं द्विजवच ।
आश्रुत्य बहुयोगं ग्रंथसंमतं तं रयावरूढ़ऋषिरसापादम् लमुपसृतः तमापृथवविगत
नृपदेवस्ययउवाच १६ कस्त्वं निगूढश्चरसि द्विजानां बिभर्षि सूत्रं कतमोवधूतः कस्यासि
कृत्वा इहापि कस्मात् क्षेमाय नः चेदसि नोत शुक्लः १७ नाहं विशंके सुरराजवज्रान्न त्र्यक्षशूला
न्न यमस्य दंडात् नाग्न्यर्कसोमानिलवित्तपास्त्रात् शंके भृशं ब्रह्मकुलावमानात् १८

भ्रकत्वाविगतोन्नृपदेवोधिराजउतिगवींयस्य १९ द्विजानां मध्ये कतमः यतः सूत्रमुपवीतं यद्वाद
नात्रेयादीनां मध्ये कतमो वधूतः इहापि कस्माद्धेतोगमः नोस्माकं क्षेमाय चेत्त्वागमः नहिं शुक्लः
कपिलो मुनिनाम भवसि किं डोतेनिविनर्के १७ किमनया चिंतया शिविकां नाव वहामीति चेद
नश्याहनाहमिति निवितयः कुबेरः १८

भा. पं. ४०

यस्माद्दृश्यशोकेन तस्मात्कस्त्वमित्यादिप्रश्नानामुत्तरं ब्रूहि निगूढोऽपि हि तेन तानद्रूपवीर्यप्रभावो ये
नन्तपारः अनंतमहिमा तत्र हेतुः नो मनसापि भेत्तुं न त्वमेन शक्यं किं भेत्तुमित्यपेक्षायामाह ।
तेवचांसीति यद्वा मनसा कथाः सूक्ष्मदृष्ट्यापि भेत्तुं न शक्नुवंतीत्यर्थः १९ सत्यत्वानार्थितो ।
दृश्यतित्यहं चेति गूढसंस्कारेयन्तरणेन न किमिति प्रष्टुं प्रवृत्तोस्मि ज्ञानशक्त्यावतीर्णो कपि
ले २० अथ वा भगवान्किंस्वित्देवे विचरति महाविष्टः कथं विवलीन पश्यन् २१ एवं तत्स्वरूपं दृ
ष्टुं तदुक्तोन्तरण्यापादयति तत्र यदुक्तं मम अग्र मोनात्मीति तत्राह दृष्टइति आत्मनो मे अन्वमन्ये ।

त्वद्वृह्यसंगोजडवन्निगूढविज्ञानवीर्यो विचरस्यपारः वचांसि योगग्रथितानि साधो न नः
क्षमंते मनसापि भेत्तुं १९ अहं च योगेश्वरमात्मतत्वविदां मुनीनां परमं गुरुं वै प्रष्टुं प्रवृत्तः
किमिहारणं तत्साक्षाद्धरिं ज्ञानकलावतीर्णं २० स वै भवांल्लोकनिरीक्षणार्थमव्यक्त
लिंगो विचरत्यपिस्वित् योगेश्वराणां गतिमंधबुद्धिः कथं विचक्षीत गृहानुबंधः २१
दृष्टः श्रमः कर्मत आत्मनो वै भर्तुर्गन्तुर्भवतश्चानुमन्ये यथासतोदानयनाद्यभावा

अत्र मिमे अनुमानं चैवं भवान्भारवाहनादिना श्रांतः कर्तृत्वात् यः कर्ता स श्राम्यति यथाहं
यद्वादिकर्तृत्वेन न श्रांतिरत्व व्यवहारमात्रेन तत्सत्यं तदुक्तं व्यवहारतोन्येन पश्यामीति तत्राह य
थेति व्यवहारमार्गः प्रपंचः समूलः सप्रमाणक इष्टः यथा यथावत् असतो घटादि नाद्रु द
कानयनादेरभावात् एवं प्रयोगः प्रपंचः सत्यः अर्थक्रियाकारित्वात् यः पुनरसत्यः नासाव
र्थक्रियाकारी यथा मिथ्याघटादिरिति २२

यदुक्तं उपाधिधर्माः स्थौल्यादयो मे न वस्तुतः संतीति औपाधिकत्वेपि सत्यत्वं किं न स्यादित्याह स्थौ
ल्याग्नित्रिनाशापात नम्रमध्यवर्तिनः सीरस्य तापः न सत्यतापात् तुल्यानो बहिर्भागस्य ततः तत्र भेदस्य च
वह्नेः पाकः न चात्र किंचिन्मिथ्या एवं देहादिभिः सन्निकर्षान्तरेवं यातन्निमित्तासंसृतिः पुरुषस्य भ
वति अस्य वः प्राणाः आश्रयो मनः अन्तरोपात् उपाधिधर्मानुवृत्तेः न च्याहि निद्रायादिनादेहे न मे इं
द्रियाणां तापः ततः प्राणस्य तनोमन सह त्येवं यथाय थमहं २२ यदुक्तं सत्स्वभावो ध्रुव इति त
त्राह एतास्ते ति अप्युवत्वपि यदा पोनः पतिः सः प्रजानां एतास्तामे माच यत्नोक्तल्यादेः शि तापि
ह पेशेष इति तत्राह योयुतस्य किं करः स पिहं न पिन हि नि फलं न करोति स्वयत्नाय न पराभेपि
अस्याल्य अग्नि नाशात्ययसोमिनातपः न तापत स्तं तुल्य गर्भ वह्नेः देहेन्द्रियास्वाशयसन्निकर्षान्तसंस
तिः पुरुषस्यानुरोधात् २३ एतास्ता मित्रो मानं पतिः प्रजानां यः किं करोत्येवेन पिनहि पिंड स्वय
मेमायथनम व्युतस्य यदीहमानो विजहात्यत्नौधं २४ तन्मे भवाम्बरं देवाभिमानमदेन तद्धीकृ
तम तनमस्य कुबोहमैत्रीहपमानत्वं योयथा तरे सदृवथान महः २५ नविक्रिया विश्वसुहृत्स
खस्य साम्येन वीताभिमतेः तवापि महद्विमानात् स्वकृतात् हि मादृक् नक्ष्यत्यहं रादपि भूल पालिः
शास्त्री श्रयत्नासंपादने नैव सफलता न तदाह स्वयमेव पमव्युतारायने कुर्वनयस्मा व अवौघं जहा
ति २४ यस्मादेवं मम तद्युक्तं विपरीतं प्रतिभाति तन तस्मात्त न रदेवाभिमानमदेन तद्धीकृता तिरस्कृ
ताः भवाहृशाः सतमाः ये न तस्य मे मैत्रीह पंसन्न नफ कोर हिं कु बोहक रोतु सतामवज्ञारूपं पापं
यथा न तिष्ठामि २५ न तु सम मावज्ञाकृत विकारा भावा तत्कृतः तापं तत्राह नेति यद्यपि तव विक्रिया
नास्ति विश्वसुहृत्सखस्य सात्वेन तस्य अन्तः सर्वत्र साम्येन स्वदेहे विना तो भिमानस्य न स्यापि महता

रामचन्द्रविरचित

श्रीराम

मत्पमानत्वात् कोविनं तत्वमिति स्वकृत्वाभिमति स्वकर्म
मते १९ इति महाभागवत

एकाक्षरो यस्य हृदोरहस्यामहंभस्ता उपादिशत्परं ज्ञानं सयोगीति निगद्यते १ अकोविदः अ
भा॰ विद्वानपि त्वं कोविदानां वादानि वक्तुं न दक्षसि अश्यो अतः अस्यै ते विदुषां मध्ये श्रेष्ठो न भव
पं॰ ति अतः हि यस्मात् त्वं यत्त्वाभिमन्यादिलौकिककर्मव्यवहारं असत्यमात्म एतत्सूत्रयः तत्र विचारे।
३६ णासह न वदंति किंतु अविचारसंदृष्टं वदंतीति अतो न सत्यः १ वैदिकोपि कर्मव्यवहारो न सत्य
द्रत्याह तथैवं तिउरवोमाहीं गरहसंवपि नोमेध्यायत्ताः तेषां विज्ञानैः विस्तारः तद्विषयासवि

ब्राह्मण उवाच॥ अकोविदः कोविदवादवादान् वदस्यथो नातिविदां वरिष्ठः नसम्यग्योहि धा
ह अवरमेतेन तावमंशे णासह्यमनेति १ तथैव एजन्त्र्महगाहेमेषविज्ञानविद्योरुविसंभि
ते शुन वेदवादे शुभिहितनवादः प्रायेण मञ्जुहोनचकास्ति साधुः २ ततः पतंतनग्रहणाय सा
त्ताहरीघसोरपिवाचः समासन्न सूमेनिरुक्तारहमेपिसो ह्यनयसहयेनानुमितेन स्व
येस्मात् ३

यासद्धरू अपि किं विजंभिते षुतत्त्ववादोनुनिष्ठितेनचकास्तिनप्रकाशते तथाचश्रुतिः ने
हनानास्ति किंचनेत्यादिषु हो हिंसादिष्वृत्यः साधुः एणादिष्वृत्यश्च प्रायेणोतिरेस्थापिंत
कर्मणां पारमार्थ्यफलत्वाभिप्रायेणोक्ते २ ननु श्रुतवेदांतस्यापि पुंसः कर्मस्वप्रवृत्तेः कथ
मसत्यत्वं तत्राह नेति सामात्रायथावततज्ञानायवरीयसोपिवेदांतवाचस्तस्यनसम्यगासन्नव
मूढः सूमेयानिरुक्तिः तथासंमहष्टांतेनहप्यनादिहेतुनास्वयमेवहेयतेनानुमितेनस्यन ३८

एवं प्रपंचस्य सत्यत्वं तत्तु ज्ञते निराकृत्य संसारस्यापि तद्वत्तोऽसत्यतो निराकर्तुं तस्य मनोनिमित्ततामाह या
वदित्यादिना यावत्समाप्ति मनो यावद्गुण आदिभिर्गुणैरनुरुद्धं वशीकृतं भवति तावज्जन्ममनोनिरंकुशं
सत्वं रजस्तमसः कुशलं धर्ममधर्मं चातनोति कैश्चेतोभिः ज्ञानेंद्रियैः आकृतिभिः कर्मेंद्रियैश्च ४ ततश्च
धर्माधर्मं वासनाफलं तं देवानेक देहादिषु वैचित्र्यं करोतीत्याह स इति पुंस्त्वमात्मशब्दविशेषणत्वेन।
मनस्तु अथः वासनापकृतः आत्मोपाधितादात्म्यगतो विषयैरुपरक्तो न वृद्धः अतोगुणप्रवाहः
तो रितस्ततः चाल्यमानः अत एव विकृतः कामादिपरिणामवान् बोध्यो षोडशात्मा कलास्वभूतेंद्रि
यावन्मनो रजस्सत्वप्रुषस्य सहेनवातमसावावरुद्धं चेतोभिराकृतिभिरातनोति निरंकुशं कुश
लं चेतरं वा ४ स वासनात्मा विषयोपरक्तो गुणप्रवाहो विकृतः षोडशात्मा विभ्रत्पृथङ्नामभि
भिरूपभेदं मनोबहिष्ट्वं च पुरैस्तनोति ५ दुःखं सुखं व्यतिरिक्तं च तीव्रं कालोपपन्नं फलमा
व्यनक्ति आलिंग्य मायारचितान्तरात्मा स्वदेहिनं संसृतिचक्रकूटः ६ तावानयं व्यवहारः स
सदाविः क्षेत्रज्ञसाक्ष्यो भवति स्थूलसूक्ष्मः तस्मान्मनो लिंगमदो वदंति गुणागुणत्वस्य परावर
यद्रूपास्सवृत्तयः पृथङ्नामभिः सह पृथक् रूपभेदं देवतिर्यगादि रूपं विभ्रत् अंतर्बहिष्ट्वं उत्कृष्टत्वं ति
कृष्ट्वं च पुरैः तैरेव देहैर्हेतुभूतैः तनोति नामभिः सित्वत्रो फलोपेतो जीवभावश्रावैः ५ फलं च तद
नुरूपं करोतीत्याह दुःखं सुखं व्यतिरिक्तं च मोहं तीव्रं निर्वारं कालप्राप्तं फलं सर्वतो भिव्यनक्ति।
स्वतंति ननु जडः कथं सृजति तत्राह स्वदेहिनमालिंग्य आलिंगनेकारणमाह मायया रचितश्च
तरात्माजीवो यायैः उपाधिनामाह संसृतिचक्रे कूटयतीति छलयति तथा यथा ग्रामकूटकः इति
६ एवमर्थं मनो निर्वंधनः संसारे जीवे फलतीत्याह तावानिति आविः प्रकाशमानः सदा क्षेत्रज्ञस्य

भा· पं· ३६

कथमेव विलक्षणयोः कारणमवस्थाभेदादित्याशयाह गुणेति नैगुण्यं निर्गुणत्वं अथोत्तिका
न्तैव नष्टप्राने स्फुटयन्ति यथेति अन्यदानकृत न तयेस्वपदं प्रज्ञां भास्वरस्वरूपं महाभूतान्यन्नवा
८ अन्यत्र अन्यदाहनीदृशीयति एकादशवृत्तय आसनप्राकृतयः क्रियाकाराः पंचधियस्तथा।
नाकाराः पंच अभिमानश्चेति ९ हेवीरभूमीः विषयान विषयानेवाहणधादयः पंच ज्ञानेन्द्रिय
द्वारवृत्तीनां विषयाः आकृतिः रूपं अवः शब्दः विसर्गादयः पंचकर्मेन्द्रियद्वाराकर्माकारवृ
त्तीनां विषयाः रतिः संभोगः अतिंगतिः ९ पुरस्याभिमानविषयत्वप्रकारमाह एकादशपुरं

गुणानुरक्तं व्यसनायजंतोः तेमायनेगुणमयो मनः स्यात् यथाप्रदीपो हृन्नवर्तिमध्यन
शिखाः सधूमा भजति ह्यन्यदास्य ८ पदं तथा गुणकर्मानुबद्धं वृत्तीर्मनः श्रयतेन्यत्र तत्
वं एकादशासन्मनसो हि वृत्तय आकृतयः पंचधियोभिमानः ९ मात्राणि कर्माणि
पुरं च तासां वदंति हैकादश वीरभूमीः गंधाकृतिस्पर्शरसश्रवांसि विसर्गरत्यर्त्यभिज
ल्पशिल्पाः १० एकादशं स्वीकरणं ममेति शय्यामहंद्वादशमेकआहुः द्रव्यस्वभावा

[illegible]

शी क्रियत इति स्वीकरणं अयमर्थः शरीरमभिमानस्थानं तेनयत्र यारंथादिव्हिषयः नापिकायेंतया
विसर्गाद्विवत् किं तु ममेति भोगायतनत्वेन स्वीयतयाविषय इति एके तु विवेकिनामेव पुरं मनना
भिमानविषयः न तु मूढानां अतो मूढदृष्ट्या अहंमहंकारं द्वादशं त्वन्ये आहुः तस्य पुरमेव शय्या
मतं द्वादशो विषयमाहुः तत्राहि जीवोहंकारेणाशेते यतः पुरिशयनात् पुरुष इति उच्यते तासां वृ
त्तीनामवांतरभेदेनानेनमाह द्रव्याणि विषयाः स्वभावः परिणामहेतुः आशयः संस्काराः कर्म।
अदृष्टं कालः क्षोभकः तैर्निमित्तभूतैः ११

प्रथमं शतशः सहस्रशः ततः कोटिशः स्युः न तु मिथः स्युः न च स्वतः किं तु क्षेत्रज्ञतः परमेश्वरात्ता।
स्वच्छानं तत्त्वशक्तिमान्तस्ते नेताः स्युरित्यर्थः यद्वा तासां मिथ्यात्वमनेनोच्यते कोटिशो भवंत्यनंताः क्षेत्र-
ज्ञत एव स्युः न स्वतः एव सतां लभेरन् न तु मिथो न च स्वतः इति यद्वा क्षेत्रज्ञो जीवस्तस्मात्स्युः न स्वा वि-
कारित्वात् न मिथः इतरेतराश्रयापत्तेः न स्वतः आत्माश्रयापत्तेः अतो मिथ्याभूता एवेति १ तदेवं
श्लोकत्रयेण गुणकर्मानुबद्धं मनो वृत्तीः प्रपंच इति यदुक्तं तत्प्रपंचितं अन्यदा नानं प्रपंच इति य-
दुक्तं तदेवं तत्त्वमाह क्षेत्रज्ञ इति जीवस्य जीवोपाधेः अविशुद्धकर्तुर्मनसः नित्याः प्रवाहरूपेणाविच्छि-
न्ना जाग्रत्स्वप्नयोराविर्भूताः पश्यति क्वापि सुषुप्तौ तिरोभूताः पश्यति अवस्थात्रयसाक्षी क्षेत्रज्ञ

सहस्रशः शतशः कोटिशश्च क्षेत्रज्ञतो न मिथो न स्वतः स्युः १ क्षेत्रज्ञ एता मनसो विभूतीः
जीवस्य मायारचितस्य नित्याः आविर्हिताः क्वापि तिरोहिताश्च शुद्धो विचष्टे ह्यविचष्टे ह्यवि-
शुद्धकर्तुः १ क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः पुराणः साक्षात्स्वयंज्योतिरजः परेशः नारायणो भग-
वान्वासुदेवः स्वमायया आत्मन्यवधीयमानः १४ यथानिलः स्थावरजंगमानामात्मस्वरूपेण
निविष्ट ईशेत् एवं परो भगवान्वासुदेवः क्षेत्रज्ञ आत्मेदमनुप्रविष्टः १५

आत्मतत्त्वमित्यर्थः १ क्षेत्रज्ञो द्विविधः त्वंपदार्थो जीवः तत्पदार्थ ईश्वरश्च तत्राद्यो निरूपितः इदा-
नीं तत्रान्यमीश्वरं निरूपयति क्षेत्रज्ञ आत्मा व्यापी पुराणो जगत्कारणभूतः पुरुषः पूर्णः साक्षादप-
रोक्षः स च स्वयंज्योतिः न तु ज्ञानस्य विषयस्तेनाप्रत्यक्षत्वे न वापरोक्षः अजो जन्मादिशून्यः परेषां ब्र-
ह्मादीनामधीशः नारं जीवसमूहः स अयनं यस्य नियंतृ भगवान् ऐश्वर्यादिषड्गुणवान् वासुदेवः स- सु
र्वभूतानामाश्रयः स्वाधीनया मायया आत्मनि जीवे अवधीयमानः अवस्थाप्यमानः कर्मकर्ता।

रिमयोगः तन्नियंतृत्वेन वर्तमान इत्यर्थः १४ एतत्स्पष्टं दृष्टांतमाह यथेति
आत्मस्वरूपेण प्राणरूपेण ईशेत नियमयति इदं विश्वं १५

भा॰
पं॰
४

तदेवमात्मनः शुद्धत्वे संसारस्य च मिथ्यात्वे प्रदर्शिते इदानीं तन्निवृत्तिमाह न तनुभृत् देही वयुनो-
दयेन ज्ञानेनेत्यन्वयः यावन्मायां विधूयात्मतत्त्वं न वेदेत तावदिह भ्रमति १६ यावच्च विषयानु-
रक्तं मन एवानर्थहेतुरिति न वेदेत तावन्निर्वेदाभावात्परिभ्रमत्येवेत्याह नेति आत्मनो लिं-
गमुपाधिभूतं मनः संसारतापानामावपनं क्षेत्रं यावन्न वेदेत तावद्भ्रमतीत्यनुषंगः तापा-

न यावदेतां तनुभृन्नरेंद्र विधूय मायां वयुनोदयेन विमुक्तसंगो जितषट्सपत्नो वेदा-
त्मतत्त्वं भ्रमतीह तावत् १६ न यावदेतन्मन आत्मलिंगं संसारतापावपनं जनस्य य-
च्छोकमोहामयरागलोभवैरानुबंधं ममतां विधत्ते १७ भ्रातृव्यमेनं तददभ्रवीर्यमुपे-
क्षयाध्येधितमप्रमत्तः गुरोर्हरेश्चरणोपासनास्त्रो जहि व्यलीकं स्वयमात्ममोषं १८ ॥इ-
ति श्रीभागवते पंचमस्कंधे ब्राह्मणरहूगणसंवादे एकादशोऽध्यायः ११

वपने हेतुः यन्मनः शोकाद्यनुबंधं ममतां च विधत्ते १७ तस्माज्ज्ञानखड्गेन शत्रुमदभ्रवीर्यं महा-
प्रभावं उपेक्षयाध्येधितं संप्रवृद्धं स्वयं व्यलीकं मिथ्याभूतं तथाप्यात्मानं मुष्णातीति तथा तं गुरुर्हरेव
हरिस्तस्य चरणोपासनमेवास्त्रं यस्य तथाभूतः सन् जहि त्यजेत्यर्थः १८ ॥इति श्रीभावार्थदीपि-
कायां पंचमस्कंधे एकादशोऽध्यायः ११ ४॰

ह्रादयोपुनरागृह्य संदेहेन महीपतिः । सयोगी सर्वसंदेहानपानुददिति तीर्यते कारणमीश्वरः नमो ।
वलोकसंहरणार्थो विग्रहो यस्य स्वरूपेण परमानंदप्रकाशेन तुच्छीकृतो विग्रहो येन अवधूत
योगेश्वर द्विजबंधोर्लिंगेन वेशेन निगूढो नित्यानुभवो येन तस्मै नमः विशेषतः प्रहृत्ताकाम
मभिनंदति ज्वरेण वामयो रोगः तेनार्तस्य यथागदं सत्साध्वगदमौषधं तत्यथा च निदाघेन दग्धस्य
सेवनस्य हिमांभः शीतलं अमृतं कं गांगोदकं वा तथा हे ब्रह्मन् कुत्सिते देहे यो मानः स एवाहंकारः

पंचैत्रमबोधे ४ रहूगण उवाच ॥ नमो नमः कारणविग्रहाय स्वरूपतुच्छीकृतविग्रहाय नमोवधूत द्विजबं
धुलिंगनिगूढनित्यानुभवाय तुभ्यं १ ज्वरामयार्तस्य यथागदं सन्निदाघदग्धस्य यथा
हिमांभः कुदेहमानाहिविदष्टदृष्टेः ब्रह्मन्वचस्तेमृतमौषधं मे २ तस्माद्भवंतं मम सं
शयार्थं प्रक्ष्यामि पश्चादधुना सुबोधं अध्यात्मयोगग्रथितं तवोक्तमाख्याहि कौतूहलचे
तसो मे ३ यदाह योगेश्वर दृश्यमानं क्रियाफलं सद्व्यवहारमूलं नह्यंजसा तत्वविमर्श नाय भवानमुष्मिन्भ्रमते मनो मे

सएवाहिः तेन विशेषेण दष्टा दृष्टिर्विवेकलक्षणा यस्य तस्य मे तवेदं वचः अमृततुल्यमौषधं
२ मम संशयार्थं विषयमर्थं पश्चात्प्रक्ष्यामि अधुना तावत्सुबोधं तव वचः अध्यात्मयोगेन ग्रथितं
तत्वोक्तं यथा भवत्येवं आख्याहि कौतूहलयुक्तं चेतो यस्य मम ३ त्वयोदितं व्याकाम
विप्रलब्धमित्यादिना भारवाहनादिक्रिया च तत्फलं च श्रमादि प्रत्यक्षादिसिद्धं दृश्यमानं स
त् अबाधितमपि व्यवहारमात्रमूलं यद्वा सतः अबाधितस्य व्यवहारस्य मूलं कारणमपि

नह्यंजसा तत्वविमर्शो नाय दत्तममिति भवान्यदाह अमुष्मिन्नर्थे मम म
नो भ्रमति ४

भा॰ पं॰ ५॰

स्वबाधितत्वमसिद्धमित्याह हे पार्थिव यः पार्थिवो विकारः स एव कस्य हेतोः कस्माच्चित्कारणा
त्पृथिव्यां चलन्नयं भारवाहकादिर्जनो नाम प्रसिद्धः यस्तु न चलति स पाषाणादिरित्येतावाने
व भेदः तस्य च जडत्वान्न भारः अमस्य किं स्य भवेदेवं यदि अस्मात्पाषाणाद्यो निरूप्येत न त्वेतदस्ति अव
यवव्यतिरेकेणास्यासत्त्वादवयवानां निरूपणादित्याशयेनाह तस्यापि पृथिवीविकारस्या
पि चांघ्र्योरधि उपर्युपरि गुल्फादयः उरसः सलोपश्चार्षः ५ शिविकायामप्यवयवी नास्तित्वा।

ब्राह्मण उवाच॥ अयं जनो नाम चलन्पृथिव्यां यः पार्थिवः पार्थिव कस्य हेतोः तस्यापि चांघ्र्यो
रधि गुल्फजंघाजानूरुमध्योरशिरोधरांसाः ५ अंसेधि दार्वी शिविका च यस्यां सौवीरराजेत्य
पदेश आस्ते यस्मिन्भवान्रूढनिजाभिमानो राजास्मि सिंधुष्विति दुर्मदांधः ६ शोच्यानि
मांस्त्वमधिकष्टदीनान्विष्ट्या निगृह्णन्निरनुग्रहोसि जनस्य गोप्तास्मि विकत्थमानो न
शोभसे वृद्धसभासु धृष्टः ७ यदा क्षितावेव चराचरस्य विदाम निष्ठां प्रभवं च नित्यं तन्नाम

त्यपि नास्तीत्याह सौवीरराजेत्यपदेशो नाममात्रं यस्य स पार्थिवो विकार आस्ते राजेति संधिरार्षः
यस्मिन्भवान्रूढाभिमानः सिंधुषु राजास्मीति दुर्मदेनांधः सन् शोच्यानिमान्विष्ट्या निगृह्णन्निः
कृपो वर्तसे अतोसि स्थैव गोप्तास्मीति श्लाघमानो महतां सभासु न शोभसे यतो धृष्टः ७ न चोत
रोत्तरावयवभारः पूर्वपूर्वावयवानां भवेदिति वाच्यं तेषामप्यनिरूपणादित्याशयेनाह यदेति
निष्ठां नाशं प्रभवमुत्पत्तिं विदाम विद्मः ततः क्षितेरन्यस्य विकारस्याभावात्तन्नाममात्रादन्यन्न।

नहि क्षितेः सत्यत्वाभावात् तत्राह एवं क्षितिशब्दस्यापि वृत्तं वर्तनं अर्थो विनैव निरुक्तं यद्वा क्षितिश
ब्दस्य वृत्तं यस्मिन् तदपि मिथ्यात्वेन निरुक्तमित्यर्थः कुतः असन्निधानात् अवयवेषु परमाणुषु कारणभू
तेषु निधानात् लयात् अतः परमाणुव्यतिरेकेण क्षितिर्नास्तीत्यर्थः परमाणवस्तर्हि सत्याः
स्युः तत्राह नेत्याह मनसा कार्यानुपपत्त्यादिभिः कल्पिताः कल्पनाबीजमाह येषां समूहेन विशे
षः कृतः तेषां समूहः पृथिवीवृक्षादिरेवेत्यर्थः अवयविनो निरस्तत्वात् समूहग्रहणं तथापि
सत्याः स्युः न अविद्यया प्रपंचस्य भगवन्मायाविलसितत्वात् अज्ञानेन कल्पिताः ८ एवमन्यदपि

एवं निरुक्तं क्षितिशब्दवृत्तमसन्निधानात्परमाणवो ये अविद्यया मनसा कल्पितास्ते येषां
समूहेन कृतो विशेषः ९ एवं कृशं स्थूलमणुर्बृहद्यदसच्च सज्जीवमजीवमन्यत् द्रव्यस्वभावा
शयकालकर्मनाम्नाजयावेहि कृतं द्वितीयं १० ज्ञानं विशुद्धं परमार्थमेकमनन्तरं त्वब
हिर्ब्रह्म सत्यं प्रत्यक्प्रशान्तं भगवच्छब्दसंज्ञं यद्वासुदेवं कवयो वदन्ति ११

कृशत्वादिधर्मकं वस्तु प्रतीतं द्वितीयं द्वैतं द्रव्यादिनामरूपलक्षितया जयया मायया कृतमवेहि
तत्र कृशं ह्रस्वं स्थूलं तत्प्रतियोगि अणुर्बृहत् असत् पृथगुपादानात् असत्कार्यं सत्कारणं जीवं चेतनं
अन्यत् अजीवं जडं १० नहि किं सत्यं तत्राह ज्ञानं सत्यं व्यावहारिकसत्यत्वं व्यावर्तयति परमार्थं वृत्ति
ज्ञानमवच्छेदार्थानि षट् विशेषणानि विशुद्धं तत्त्वाविद्यकं नैक नानारूपं अनन्तरं त्वबहिः बा
ह्याभ्यन्तरशून्यं तत्र विपरीतत्वं सप्रतिहत्यं तत्र प्रतिष्ठितं प्रत्यक्तत्त्वविषयाकारं प्रशान्तं निर्वि
कारं तदेव स्वरूपं ज्ञानं सत्यमिति उक्तं कीदृशं तत् ऐश्वर्यादिषड्गुणेन भगवच्छब्दः संज्ञा य

मजीव

२८

[illegible]

भा॰
पं॰
५२

यतो महत्सेवां विना न भवतीत्याह हे रहूगणेति तत्ज्ञानं तपसा गृहस्थो न याति ईज्यया वै-
दिककर्मणा निर्वपणात् अन्नादिसंविभागेन गृहाद्वा गृहनिमित्तपरोपकारेण छन्दसा वेदाभ्या-
सेन जलाग्न्यादिभिरुपासितैः १२ महत्सेवया तत्प्राप्त्युपायतामाह यत्रेति येषु महत्सु ग्राम्यकथा-
नां विघातो यस्मात् १३ विषयसंगस्य योगभ्रंशक इति वक्तुं स्वकथां निगूढं अहं भरत आसीति मद्यस्योत्तर-
माह अहमिति द्वाभ्यां विमुक्तोऽस्म्यनुताभ्यां संगनिमित्तो बन्धो येन हतोऽर्थः प्रयोजनं यस्य १४ श्री

रहूगणैतत्तपसा न याति न चेज्यया निर्वपणाद्गृहाद्वा न छन्दसा नैव जलाग्निसूर्यैर्विना
महत्पादरजोऽभिषेकं १२ यत्रोत्तमश्लोकगुणानुवादः प्रस्तूयते ग्राम्यकथाविघातः नि-
षेव्यमाणोऽनुदिनं मुमुक्षोर्मतिं सतीं यच्छति वासुदेवे १३ अहं पुरा भरतो नाम राजा विमु-
क्तदृष्टश्रुतसंगबन्धः आराधनं भगवत ईहमानो मृगोऽभवं मृगसंगाद्धतार्थः सा मां स्मृ-
तिर्मृगदेहेऽपि वीर कृष्णार्चनप्रभवा नो जहाति १४ अथो अहं जनसंगादसंगो विशंक-
मानोऽविवृतश्चरामि १५ तस्मान्नरोऽसंगसुसंगजातज्ञानासिनेहैव विवृक्णमोहः हरिं
तदीहाकथनश्रुतिभ्यां लब्धस्मृतिर्यात्यतिपारमध्वनः १६ ॥ इति श्रीभागवते पंचमस्कं- न्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

कृष्णार्चनेन प्रभवो यस्याः जहातीत्याह सेति जनसंगात् विशंकमानः अविवृतः अप्रकटः १५ असंगो मि-
हद्भिर्यः सुसंगस्तेन जातेन ज्ञानमेवासिस्तेन छिन्नमोहः सन् अध्वनः संसारमार्गस्य अतिपारं याति ते-
नेहं यावत् हरिं याति यद्वा पारमतिमर्यादमतिक्रम्य हरिं याति अतिरतिक्रमणे चेति कर्मप्रवचनीयः
तामीहितोऽयानस्य हरेरीहा लोककथनश्रुतिभ्यां लब्धस्मृतिर्येन सः १६ इति श्रीभावार्थदीपि- कायां पञ्चमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

५२

त्रयोदशोः विज्ञायद्व्याख्यानत निरूपणं । इति वैराग्यद्वाराधीयभगवत्स्वरूपवर्णनेन अध्वनः पारमित्युक्तं
तमेवाध्यानेन प्रसिद्धमार्गरूपेणैव वैराग्याय प्रपंचयति इत्यन्ये एतस्लेरे अध्वनि प्रवृत्तिमार्गे रजस्तमः स
त्वैर्विभक्तानि कर्माणि कार्यतया प्रपश्यतीति तथा प्रवृत्तप्रसिद्धः सार्थो जीवसमूहः अर्थपरः स्वार्थः
सन्नयथा वणिक् सार्थोऽर्थाजे नायगाढत्वाटवीं यातिस्म तद्वत् १ अस्याध्यायस्याभ्यानस्वरूपं तस्याध्या
यो स्तिन्नथ्या यिस्त्वप्रतिपतये किं विघ्ना व्याप्यते यस्यां भवाटव्यां इमे इंद्रियमनः षट्दस्यवः चोराः
उत्सितो नायकः सारथिर्बुद्धिर्यस्य तं सार्थं विलुंपंति तस्य यत्र्यं धनमुपभोगेन मुस्तंतीत्यर्थः गोमा

ब्राह्मण उवाच॥ इत्यन्ये अध्वन्यज्ञया निवेशितो रजस्तमः सत्वविभक्तकर्मदृक् सएष सार्थोऽर्थप
रः परिभ्रमन्भवाटवीं याति न शर्म विंदति १ यस्यामिमे षण्नरदेव दस्यवः सार्थं विलुंपंति
कुनायकं बलात् गोमायवो यत्र हरंति सार्थिकं प्रमत्तमाविश्य यथोरणं वृकाः २ प्रभूततवी
रुत्तृणगुल्मगह्वरे कठोरदंशैर्मशकैरुपद्रुतः क्वचित्तु गंधर्वपुरं प्रपश्यति क्वचित् क्वचिच्चा
शुरयोल्मुकग्रहे
३
यवः सप्तालतल्यादाराघन्याद यः सुमेभनो पिनेत्पेवं प्रविश्य प्रमत्तं सार्थिकं सा
र्थं स्थितं हरंति इतरस्तनस्माकर्वत्तिः इत्याणां मेषं २ वीरुधो लताः तृणानि चगुल्मानि च लतादिजा
लानि प्रभूतानि गह्वरे ईर्ष्यैः प्रवेशाहेत्रे कठोरैः तीव्रैर्दंशैर्मशकैः कागिदिलोकैः मशकैः श्चयथाकश्चिदुपद्रु
तो भवति एवं कामप्रमोदिभिः गृहेरहा अमेव तेमानो दुर्जनैरुपद्रुतो भवतीत्यर्थः गंधर्वपुरवद
दृष्टमानमेव देहादिकं प्रकर्षेण सत्यमेवेदमिति पश्यति क्वचित्क्वचित्पि आशुरयप्रतिवेगउल्म
का कारोग्रहः पिशाचः ततुल्यं सुवर्णमुपादेयत्वेन पश्यतीत्यर्थः ३

भा॰ वृं॰ ५२

निवासादिष्वात्मस्वभावो यस्याः सा बुद्धिर्यस्य सः ततस्ततो यावतीत्युभयत्र तावानेवार्थः वात्या चक्र
वातः तस्मात्स्थितः पांसुः तेन धूमादिशः स्वसलेखो ... म्रहिलीयस्य सूपयानं जानाति तत्यावा
तो वध्यमेतीयास्वीनस्मात् रूमेणादिभिः अप्रकाशमानादिवदेवता कर्मसाक्षीभूतान् जानाती
त्यर्थः ४ अहप्पणो फिलीतोभंगारिकासंतानो कीटविशेषाणां स्वनैः कर्णयोः स्फुलोअथाय
सतुल्लका तूकास्तेषां वा भिध्य थितो ततस्तामनो यस्य अत्र च पापो हमप्रियवकारो फिलीतलत्याः अ

निवासतो य ढविण्णबुद्धि ततस्ततो यावति भो अट्ठव्वो क्वचिद्वात्योत्थितपांसुधूमादि
शो न जानाति रजसलाहत ४ अहप्पफिलीसनकणो फुलतुल्लकवाभिध्यं थितो ततरा।
त्मा अप्पुण्णहत्तानं अयतेतथा ढिंतो मरीचितो यान्यभियावति क्वचित् ५ क्वचिद्धितो याः
सरितो भियाति परस्सं वा लपतेति रेथः अासा य हावक्कचिदग्गितमो निविंयते क्वचय
तोहेतासः ६

त्यहमप्रियवकारो रूकतुल्याः ये षां छाया पिपापहेतुः ते अप्पुण्णहत्तानतुल्यानधार्मिकानसे
वतेमरीचितो यानीति तिनिः फलतेन विहातानपि विषयान् ५ वितो याः सरित्स्रवाति नद्यगात्र
भंगा नसयोः ढवंभवति न चोदकलाभः तहदिहच परत्र च दुःखदानपाषाणमियाति आल
पते हायाहाहिम्यो अत्रादिवो छति उभयत्रापि समवार्थः यदाग्नितुल्य उःखहेतरहस्राप्यको।
काग्नितात मो निर्विंयते विषीदति तत्र च यवनत्समतल्यो राजमिहेतं असव न्हेष धनेयस्यसति

५

टीका ५२

अन्यैश्च प्रभूरैर्हतं सवितं यस्य निर्विसं विषलं चेतो यस्य कश्मलं सङ्गांगंधर्वपुरमिव मनोरथोप
गतपितृपुत्रादिसमाजं प्रविष्टः सन् ॥ १ ॥ कंटकादिविद्धांघ्रिरिव विघ्नैरभिभूतः नरानल्पमहत ।
कर्मारोढुं कर्तुमिच्छुर्विमनाइव आस्ते पदे पदे तल्लोत्तर्योऽभ्यंतरे एव हिनाजाठरेण ॥ २ ॥ अज्ञानग
हिनानिद्रारूपेणगालितोन वेत्ति विपिने यमकः पावक इव दंदशूकैर्हिंस्रैर्जनैर्दष्टः पीडितः अंधो
लप्तविवेकः अंधकूपे मोहरूपपतितः नमिसेडः खिन्नो नेलीयते ॥ ३ ॥ तद्रसानन्दयोषादीन वि

प्रभूरैर्हतस्तःक्वचित्निर्विसचेताः शोचन्निमग्नस्तृणपयातिकश्मले क्वचिद्गांधर्वपुरं प्रविष्टः
प्रमोदते निर्वृतवन्मुहूर्तं ॥ १ ॥ चलन्क्वचित्कंटकशर्कराङ्घ्रिर्नगारुहत्स्वविमनाइवास्ते पदे
पदेऽभ्यंतरवह्निनार्दितः कौटुंबिकः क्रुध्यति वै जनाय ॥ २ ॥ क्वचिन्निगीर्णोजगराहिना जनो
नावैति किंचिद्विपिनेऽपविद्धः दष्टः स्म शेते क्व च दंदशूकैरंधोंधकूपे पतितस्तमिस्रे ॥ ३ ॥
कर्हिस्म चित्क्षुद्ररसान्विचिन्वंस्तन्मक्षिकाभिर्व्यथितो विमानः तत्रातिकृच्छ्रात्प्रतिलब्ध
मानो बलाद्विलुंपंत्यथ तं ततोन्ये ॥ ४ ॥ क्वचिच्च शीतातपवातवर्षप्रतिक्रियां कर्तुमनीश
आस्ते क्वचिन्मिथो विपणन्यच्च किंचिद्विद्वेषमृच्छत्युत वित्तशाठ्यात् ॥

विचिन्वन् गावेषयन् तन्मक्षिकाभिर्योषादिसाभिर्विमानः अवज्ञातः ताडितः सन्व्यथितो भवति
यदि कथंचित् तत्रातिक्लेशेन प्रतिलभ्यमानः प्राप्तयोषादिर्भवति तदा बलात् अन्ये अपहरंति तिनान्या ।
या भिक्षकेन तनोहितत्दाष्य अन्ये हरंति ॥ ४ ॥ यत्किंचित् अल्पमपि मिथो व्यवहरन् क्रियादिनारद्भा ।

पाय्यादिहीनः आस्यतेस्मिन्नित्यासनं कंबलादि स्थीयतेत्रेति स्थानं गृहं विह्रियंतेनेनेति विहारो।
मो॰ यानादि याचमानोपि यदापरस्मात् ग्रामकामः तदापरकीयेवस्तुनि दृष्टिरभिलाषोयस्य सोवमा।
पं॰ नंप्राप्नोति १२ एवमन्योन्यं वितन्वतिषंगेणायन विनिमयेन विद्वेषो वैरं तद्बंधो यस्य तथाविधोपि
४४ परस्परं विवहन् विवाहादिसंबंधं कुर्वन् उरुभिः कृच्छ्रैः श्रमैः वित्तबाधैः उपसर्गैश्च हेषादिभिर्वि

क्वचित्क्वचित्तीर्णायनस्तुतस्मिन् शय्यासनस्थानविहारहीनः याचन्यदाद्यप्रतिलब्धका
मः पारक्यदृष्टिर्लभतेवमानं १२ अन्योन्यवितन्वतिषंगाद्धृद्वैरानुबंधो विवहन्मिथः।
श्र अध्वन्यमस्मिन्नुरुकृच्छ्रवित्तबाधोपसर्गैर्विहरन्विपन्नः १३ तांस्तान्विपन्नानस
हितत्रतत्र विहायजातंपरिगृह्यसार्थः आवर्ततेयापिनकश्चिदत्रवीराध्वनःपारमु।
पैतियोगं १४ मनस्विनो निर्जितदिग्गजेंद्राममेतिसर्वेभुविबद्धवैराः मृधेशयीरन्नतु
द्व्रजंतियन्न्यस्तदंडोगतवैरोभियाति १५

पन्नः मृतप्रायोभवति १३ उरन्यपतनमध्वनोदर्पयति तांस्तान्विपन्नान्मृतान्विहायजातंप
रिगृह्य विहरन्यतःप्रस्थितः तंप्रतिनावर्तते हेवीर अध्वनःपारं योगः तंच नोपैति अत्रसार्थे
कश्चिदतिसमर्थोपि १४ तदेवाह मनस्विनः शूराः निर्जितादिग्गजेंद्रायैः ममेयंभूमिर्ममेय।
मितिभुवि निमित्तभूतायां बद्धवैरा येः न्यस्तदंडः संन्यासीयद्धिंसोः पदमभियाति तन्नतव्रजंति ४४

सिंहावलोकनेन पुनर्भवाटवीमेवानुवर्तयति प्रसज्जन्ति आसक्तिं करोति कीदृशः लतानां भ
ञ्जाः पाटालहृतस्तकमाणयेह्लीणां भञ्जाः नष्टाश्रयः सन् तदाश्रयाश्रयकपदाश्रस्फुटावराः
कलभाभिलोयेह्लिजापदिगाः ननु ल्पेषु ह्लीसराप्रसक्तेष्वपत्येष्वस्पृहायस्य तादृशोभूताहरि
चक्रसिंहसमूहः ननु ल्पाकालचक्रनिमित्तास्त्रसमरणादेः त्रसन् तत्परिहारायकैश्चित्।
लोभितोवकाटिवहुंचकैः क्रूदैः क्रूरैश्रणावंदुः सहसाल्पे करोतितेषु प्रविशति १६ नैवं चितः
नत्रफलाभावं तानाहंसानां प्रासणानां कर्लेपुनः प्रविशन्न तेषां शीलं प्रायश्छिन्नश्चैवं केपुनरूप
प्रसज्जन्ति कापिलनामजा प्रायुस्तदाश्रयात्मकपटहिंसस्पृहः कचित्तदाचिद्धरिचक्रातः त्रे
सन्तस्त्वविधतेव ककंकणरधैः १८ नैवं चित्तो हे सकुलसमाविशन् सरोचयन्शीलमुपे
तिवानराजनकानातिरासेन सानिवृत्ते इन्द्रियः परस्परोद्वीतणाविस्रृताविधिः १७ दुमेपुरस्प
स्तात्तदाचस्त्रलोभ्यवायटीनो विवशः स्वेवयने कचित्प्रमादाद्गिरिकेदरेपतनवल्लीरहो।
नागजमीनमास्थितः १८ अन्तः कथंचित्सविमुक्तआपदः पुनस्तु मार्गेप्रविशन्यभीष्टम आ
ख्यन्यमुक्षिन्नरयानिवेशितो भ्रमन् जनो घापिनवेदकस्मन १९ रहूगणानमपि हिष्पनो
पसंन्यस्तदंडः कृतमजमेत्रः अससंञ्जितात्माहरिसेवयाग्नितानाकिमादायततितिपारं २०
नयनाघाचारं आरोचयन् अप्रियं पण्यन्वानरतुल्यानभ्रष्टाचारान् मूढप्रायान्तपेतिनन्जातिरासे
नवानरजातिक्रीडयास्त्रियामिथुनीभूयपरस्पराश्रुखोद्वीतणो न विस्मृतो जीविताववधियैन ८
दुमवत्केवलं दृष्टार्थेषु गृहेषु अवायदीनो हिंसरतेर्छायाकृपणः एवं सस्पदंपनमानतेस्मिन
विवशः परिहर्तुमशक्तः पाठीनरेतवनेसंसारेचाटवीं प्रथेः गिरिकंदरावदनिभयानकेतेषा।

अखिलजन्मसुशोभनंजन्मनैवपरंश्रेष्ठंयेभ्योदेवादिजन्मभ्यः तैरपिकिंअस्मिन्स्वर्गोपिज
भा॰ न्मभिःकिंनकिंचित्यत्रयेषुजन्मसुयत्रस्वर्गेवावोमहात्मनांसमागमः प्रचुरोनभवतिहृषीके
पं॰ शस्ययशसाकृतःशोधितआत्मायैस्तेषां २१ संततमुपासितैःतत्पदाब्जरेणुभिर्हतंमहोय
५५ स्तत्रयोदजेनिर्मलाभक्तिर्भवतीतिनेवाद्भुतं यस्तनवमहूर्तमात्राभवान्समागममात्रा।

राजोवाच॥ अहोनुजन्माखिलजन्मशोभनंकिंजन्मभिःत्वपरैरप्यमुष्मिन् नयत्रहृ।
षीकेशयशःकृतात्मनांमहात्मनांवःप्रचुरःसमागमः २१ नह्यद्भुतंत्वच्चरणाब्जरेण
भिर्हतांहसोभक्तिरधोक्षजेमला मौहूर्तिकायस्यसमागमाच्चमेदुस्तर्कमूलोपहतो
विवेकः २२ नमोमहद्भ्योस्तुनमःशिशुभ्योनमोयुवभ्योनमआवटुभ्यः येब्राह्मणा।
गामवधूतलिंगाश्चरंतितेभ्यःशिवमस्तुराज्ञां २३ ॥

दपिदुस्तर्केणाबद्धमूलोपिममअविवेकोनष्टः २२ ब्रह्मविदःकेनरूपेणविचरंतीत्यत्रा।
नात्स्वांत्वमस्यतिनमस्यति येवटवोत्क्रीडारतत्वात्अद्रव्येयथोरैयान्तानष्यभिव्याप्यसर्वेभ्यो
नमस्यर्थः स्वरूपेणतेनराज्ञोमहद्वज्ञासंभाव्याहराज्ञांशिवमस्त्विति २३ ॥ ५५

इत्येवमुत्तरामातः स हे उत्तरामातः विगणयतः वर्णयतः अवमंतव्येपि परमकारुणिकत्वेन सिं-
धुपतये आत्मतत्वमुपदिश्य निभृताः शांताः करणानाम् ऊर्म्यो यस्मिन् आशयो यस्य २४ सु-
जनात्तस्मादवगतपरमात्मसतत्वं येन तथाभूतः सन् तदानीमेव देहे आत्ममतिं च विससर्ज हे
नृप भगवदाश्रितो रहूगणो यः तस्यानुभावः सद्यो देहाहंकारत्यागः २५ परोक्षेण वाक्

श्रीशुक उवाच॥ इत्येवमुत्तरामातः स वै ब्रह्मर्षिसुतः सिंधुपतय आत्मसतत्वं विगणयतः प-
रानुभावः परमकारुणिकतयोपदिश्य रहूगणेन सकरुणमभिवंदितचरण आपूर्णा-
र्णव इव निभृतकरणोर्म्याशयो धरणिमिमां विचचार २४ सौवीरपतिरपि सुजनसमव-
गतपरमात्मसतत्व आत्मन्यविद्याध्यारोपितां देहात्ममतिं विससर्ज एवं हि नृप भगव-
दाश्रितानुभावः २५॥ राजोवाच॥ यो ह वा इह बहुविदा महाभागवत त्वयाभिहितः परो-
क्षेण वचसा जीवलोकभवाध्वा स ह्यार्यमनीषिकया कल्पितविषयो नांजसाव्युत्प-
न्नलोकसमधिगमः अथ तदेवैतद्दुरवगमं समवेतानुकल्पेन निर्दिश्यतामिति २६

इति श्रीभागवते पंचमे त्रयोदशः १३

स्वार्थं करूपकेण आर्याणां विवेकिनां मनीषये वृकस्थानीयानींद्रियाणि गोमायुस्थानीयान्य-
पत्यादीनीत्येवं कल्पितविषयः अव्युत्पन्नस्य तु लोकस्य जनस्य समधिगम्यो न भवति
अथ अतः तदेव देवभवाध्वरूपं समवेतानुकल्पेन प्रत्येकं तत्तदनुरूपार्थोपकल्पनेन २६

वर्त्तदेशो भवारण्यरूपकव्याजोक्तिः कृता प्रस्तुतेन ग्रामणीमायुगणकायधर्थकल्पनैः यः परीक्षिता
पृष्टः स होहेति स्त्रेनोक्तिः ‥ उपन्यये व्वन्यजयानि वेशितं तु नियंत्रुकं तदेव निवेशनप्रकारं कथनेन प्र
पंचयति यएव प्रसिद्धो जीवलोकः अयं विष्णोर्मायया असुगमे ध्वन्यापतितो भवाटवीं गतः स्व
हरिगुरुचरणारविंदयोर्मधुकराः सेवकाः तेषामनुपदवीं तैरनुष्ठितं भक्तिमार्गं अद्या
पि नावरुंधे न संप्राप्नोतीत्यन्वयः मायायाः स्वकार्यद्वारेण संसारमार्गपातहेतुत्वमाह स देहात्म

सहोवाच यएष देहात्ममानिनां सत्वादिगुणविशेषविकल्पितकुशलाकुशलसमवहा
रविनिर्मितविविधदेहावलीभिर्वियोगसंयोगाद्यनादिसंसारानुभवस्य द्वारभूतेन षडि
न्द्रियवर्गेण तस्मिन्दुर्गाध्ववदसुगमेध्वन्यापतित ईश्वरस्य भगवतो विष्णोर्वशवर्तिन्या
मायया जीवलोकोयं यथा वणिक्सार्थोर्थपरः स्वदेहनिष्पादितकर्मानुभवः श्मशान
वदशिवतमायां संसाराटव्यां गतो नाद्यापि विफलबहुप्रतियोगेहस्तत्तापोपशमनीं
हरिगुरुचरणारविंदमधुकरानुपदवीमवरुंधे १ यस्यामु ह वा एते षडिन्द्रियनामानः क

मानिनां सत्वादिगुणविशेषैर्विकल्पितानि विभक्तानि कुशलाकुशलविमिश्रकर्माणि तैर्विनि
र्मिताभिर्विविधदेहावलीभिर्वियोगसंयोगादिर्यानादिः संसारः तदनुभवस्य द्वारभूतेन तस्मि
न्संसाररूपे दुर्गमार्गवदसुगमेध्वन्यापतितः यथा वणिजां सार्थः समूहः अर्थार्जनपरः स्वदे
हनिष्पादितानां कर्मणां फलद्वारेणानुभवो यस्य विफला अल्पबहुप्रतियोगाः बहुविघ्ना अस्या
ईहा चेष्टा यस्य सः तस्यां संसाराटव्यां येनापि तेषां मनुपशमनीं नापश्यनी १ यस्यामित्यादिव्या

दृष्टान्तं त्वेतेषां कर्मदर्शोपतितन्यायेनेति धर्मोपयिकं धर्मकारणं तमेव स्वामिप्रेतं धर्मं साहसा
दिति तेन तु सांपरायेपरलोकार्थमपहरंतितद्धर्मं धर्मो हेतुर्दर्शनाद्याः पंचज्ञानेन्द्रियाणां वृत्तयः सं
कल्पअध्यवसायाश्चांतःकरणस्य तैरेहहेयोग्राम्यसुखभोगाः तेनकृतार्थस्य ऋत्वहेदति जितात्मनो
विलुंपंति यथा चौराः कृपालकस्य अनवहितात्मनः सार्थस्य धनं हरंति तद्वत् १ गोमाय

न यथा गृहस्थस्य धनं यत्किंचित्सामान्यं धर्मोपयिकं वहु कृष्यादि गतं ते सत्यागमगृहस्थानायन
लक्षणोसौ धर्मः तं तु सांपरायरूदाहरंति तद्धर्मं धनं दर्शनस्पर्शनश्रवणास्वादनाघ
ग्राणसंकल्पअध्यवसायाः रहग्राम्योपभोगेन कृतार्थस्य अजितात्मनो यथा सार्थस्य तथा
जितात्मनो विलुंपंति १ अथ च यत्र कौटविकारा रापत्यादयो नाम्ना कर्मणा वृक स
गालाएव अनिच्छतोपि कदर्थस्य ऋत्वहेविनश्वराणां कवत् संरक्ष्यमाणं मिषतोपि हरंति
४ यथा ह्यनुवत्सरं कृष्यमाणमप्यदग्धबीजं क्षेत्रं पुनरेवावपनकाले गुल्मतृणवीरु
द्भिर्गह्वरमिव भवति एवमेव गृहाश्रमः कर्मक्षेत्रं यस्मिन्नहि कर्माण्युत्सीदंति यदयं

वीयक्षेत्रत्वेन स्थाचष्टे अथ चेति अथ चेत्यर्थं तदोपन्यासे कर्मणां तु वकाः सृगालाः च कदर्थस्य
तिलु व्यस्य ४ प्रभूतवीरुत्तृणगुल्मगह्वरत्वेन स्थाचष्टे यथाहीति तदग्धानि बीजानि यस्मि
न्नयं यस्मात्तु योयमावसथ आश्रमः एषकामानां करंडः यथा कर्पूरत्वये पिपरिमलो न सौ
यतेएवमत्रवासनानामसौ णतावान्नकर्माण्युत्सीदंतीत्यर्थः ५

दंशमशकतुल्यैरपसदैर्नीचैः शलभादिभिश्चोपरुध्यमानः पीड्यमानो बहिःप्राणः वित्तं यस्य
तथाविधोध्वन्यस्मिन्नध्वनि परिभ्रमन्नविद्यादिभिरुपरक्तेन मनसा गंधर्वपुरतुल्यमचरमानेन
रलोकं सत्यतया मिथ्यादृष्टिरनुपश्यति ६ प्रपश्यतीति पाठस्तु विनमर्थांतरं दर्शयति तत्र त
गंधर्वपुरे क्वचिदातपोदकं मृगतृष्णाजलं तेन तुल्यान्विषयानुपधावतीति ७ क्वचित्क्वचिद्वि
श्रयोल्मुकग्रहमित्येतदाचष्टे क्वचिच्चाशेषाणां दोषाणां निषदनेन स्थानेन पुरीषविशेषं स्व

मितस्मृतः पक्षियावति ५

तत्र गतो दंशमशकसमापसदैर्मनुजैः शलभशकुंततस्करमूषकादिभिरुपरुध्यमान
बहिःप्राणः क्वचित्परिवर्तमानोस्मिन्नध्वन्यविद्याकामकर्मभिरुपरक्तमनसानुपप
न्नार्थं नरलोकं गंधर्वनगरमुपपन्नमिति मिथ्यादृष्टिरनुपश्यति ६ क्वचिच्चातपोद-
कनिभान्विषयानुपधावति पानभोजनव्यवायादिव्यसनलोलुपः ७ क्वचिच्चाशेष
दोषनिषदनं पुरीषविशेषं तद्वर्णगुणनिर्मितमतिः सुवर्णमुपादित्सत्यग्निकामका
तर इवोल्मुकपिशाचं ८ अथ कदाचिन्निवासपानीयद्रविणाद्यनेकात्मोपजीवनाभि

मेर्विष्ठानस्य पुरीषस्य वलोहितो वर्णो यस्य रजो गुणस्तेन निर्मितानद्विषयामतिर्यस्य सः सु
वर्णमुपादातुमिच्छति अग्निकामेन कातरः पवनघ्नः उल्मुकसदृशं पिशाचमिव पीतानालोहि
रत्वेग्निवज्ज्वलमानेन तत्स्वतोथावेतमुल्मुकपिशाचमग्निबुद्ध्यानुधावति न तु तेन प्राप्नोति
कथंचिद्ग्रामः चेत्तर्हि तेन भस्तितः सन् म्रियते एवं सुवर्णमनुधावन्नपीत्यर्थः ८ निवा।

कश्चिद्बाल्योत्थितेत्येनन्याचष्टे कश्चिद्रेति आरोहमेकं तस्मिन्काले यद्रजःराणः तेनसहदृष्टा
वरकेणराजन्यारात्रौभ्रमताश्वहूलपाठेराजनीभ्रमतस्तमोमयश्चअनीवराजमार्गकृतमतिः अनय
वराजोश्रमबहलोरविदितस्थितामर्यादातिक्रमसाक्षिभ्रमतादेवतानजानाति ९ अनयादेयमे।
गेपपादेयनयागरहानीतिप्रक्रमसाजानाइतरश्लोकचतुर्थपादेप्रथमंआचष्टेकश्चिन्मकृदि
तिकश्चिदानपोटकनिभानित्यत्रमिथ्याविषयेषुलोपरतमनकंनिवासनोयेत्यत्रतदर्जनप्रया।
सङ्गतः अत्रनवायिनेष्वपिपुनःप्रहृतिरूचनात्यन्योनरूपांसयमेवसकृदवगतविषयाणांवेन
कश्चिद्बाल्योपमयाप्रमदयारोहमाद्योपितस्तत्कालराजमार्गराजनीभ्रमतायाप्रमयादोराज
कुलालोदेवतानजातिजसस्तमतिर्नविजानाति ११ कश्चिन्मकृदवगतविषयवेतन्याः स
यंपराभिध्यानेनविभ्रंशितान्स्यतिस्तयेवमरीचितोयप्रायांस्तानेवाभिधावति १२ कश्चिद्रु
लूकफिलीमनवटतिपरुषरभसाटोपप्रत्यत्नपरोनेवाराप्रिराजकुलनिभेस्मिनेनाति
मथितःकुर्णामलहृदयः १३ सपदाङ्कुरयपूर्वसकृतनस्तदाकारस्करवाकतेदाक्षयएवकुम
लनाविषोटपानवङ्कभयार्थम्भ्रूत्यनूविगानजीवन्नतान्सयंजीवन्नयमाणाइपधावति १४
यंविफलतंयेनपराभिध्यानेनदेहाभिनिवेशेन विद्धेसिनास्तनियंस्तनयेवविसंशितायास्त
त्यास्मतिभ्रंशादेवेत्यर्थः ११ अतएवफिलीमनेत्येनन्याचष्टे कश्चिद्रुलूकेति अतिपरुषोरा।
भसाद्रुसाहः तेनाटोपः संभ्रमोययाभवत्येवविद्विपोराजकुलस्यचनिभेस्मिनेतुअतिमथितेक
र्णामलेहृदयंवयस्य १३ अपुणपदेहानित्येनन्याचष्टे सपदेति दुरपसपभकंपूर्वसकृतनेयेन
कारस्कोविवशेतुःतन्मयात्रोयेः पुराणइमासत्याविपालनाभ्यविषोदपानाभ्यविबकुपाः न

भा॰
पं॰
५८

क्वचिद्धितो याः सरितः स्वेन स्याच चष्टे एकदा कश्चित् सन्तो प्रसंगात्रिकृतावेचिनामतिर्यस्य सः नि
हृदकनदीगतं पातेयच्या सद्यः शिरः स्फुटति पश्चात् पिचनहे दत्तानुवर्तते एवमिह परत्र चक्षुः खे
दे ॥ १४ परस्परं चालयते निरंथ स्वेन स्याच चष्टे यदा निर्गतो ग्रंथः अत्रैनोपनमति नोपतिष्ठति पित्र
पुत्राणां वहिं क्रमः तद्धनैः नयुक्तानुपितृः पुत्राणां कृष्णादितरणमत्रमपियेषु पूर्णतिनानुभ
वयति वायतस्त्यर्थः पितृपुत्रवहिर्हितानि तित्नुपाठः सगमः ५ श्रासायदाव मिस्वेन स्याच

एकदा सत्प्रसंगात्रिकृतमतिर्यदक स्रोत सिस्वलनवद्भयतो पितुः खेदेपार्थरम भि
याति १४ यदानुपरवाययायच्यात्मने नोपनमति तदाहि पितृपुत्रवहिर्भूतः पितृपुत्रा
त्वासखेलमत्पपति १५ क्वचिदासाघ्रारहेदावत्मियार्थविपुरं असाकोटकेणोका
ग्निनादह्यमानो भरशं निर्वेदमुपगच्छति १६ क्वचित्कालविषमितराजकुलरक्षसा
पहृतप्रियतमधनासुः प्रमतकरवविगतजीवलक्षणं आस्ते १७ कदाचिन्मनोर
थोपगतपितृपितामहाद्यसत्सदितिसमनिर्वृतिलक्षणमनुभवति १८
चष्टेक्वचिदा
साद्येति क्वचयतैहृतासुः स्वेन स्याच चष्टे क्वचित्कालेन विषमितं प्रतिकूलतो नीतेयद्रराजकुले
नदेवराजः तेनापहृताः प्रियतमधनरूपाश्च सवो यस्य विगतानि जीवलक्षणानि हि यद्देहे निय
मसूरैर्हृतसर्वस्व नेनैव व्याप्नोति १७ क्वचिद्गंधर्वपुरं प्रविष्टः स्वेन स्याच चष्टे कदाचिन्म
नोरथप्राप्तं पितृपितामहसदेवसत्सदितिमतां पूर्वगंधर्वपुरवदचिरस्थायितदर्शनमात्रं इदानीतदि

॥ ५८ ॥ पं॰ भाषापञ्चपक्षिसंग्रहे

वलनं क्वचिदित्येनत्र्याचष्टे क्वचिद्धाश्रमे याः कर्मचोदनास्तासामतिभरोतिविस्तारः स एव गि-
रिः तमारुरुक्षन्नतदन्तेनंतमुमिलन् १९ पदेपदेभ्यंतरवह्निनेतित्र्याचष्टे क्वचिच्चदुःसहेनेति २०
क्वचिन्निमीलनं त्वेनत्र्याचष्टे स एवेति २१ दष्टः स्मशोचतीति व्याचष्टे कदाचिदिति मानो गर्व एव दं-
ष्ट्रा परपीडाकरत्वात् भग्ना मानदंष्ट्रा यस्य अत एव नलब्धो निद्राया अपि क्षणो येन २२ कर्हि स्म

क्वचिद्धाश्रमकर्मचोदनातिभरगिरिमारुरुक्षमाणो लोकव्यसनकर्षितमनाः कंटक-
शर्कराक्षेत्रं प्रविशन्निव सीदति १९ क्वचिच्च दुःसहेन कायाभ्यंतरवह्निना गृहीतसारः स्व-
कुटुंबाय क्रुध्यति २० स एव पुनर्निद्राजगरगृहीतोंधे तमसि मग्नः शून्यारण्य इव शेते नान्य-
त्किंचिन वेद शव इवापविद्धः २१ कदाचिद्भग्नमानदंष्ट्रो दुर्जनदंदशूकैरलब्धनिद्राक्ष-
णो व्यथितहृदयेनानुक्षीयमाणविज्ञानोंधकूपेंधवत्पततीति २२ कर्हि स्म चित्काममधुल-
वान्विचिन्वन्यदा परदारपरद्रव्याण्यवरुंधमानो राज्ञा स्वामिभिर्वा निहतः पतत्यपारे निरये २३
अथ च तस्मादुभयथापि हि कर्मास्मिन्नात्मनः संसारावपनमुदाहरंति २४ मुक्तस्ततो
यदि बंधाद्देवदत्त उपाच्छिनत्ति तस्मादपि विष्णुमित्र इत्यनवस्थितिः २५

चिन्वद्दूरस्मानित्येनत्र्याचष्टे कर्हि स्म काममधुलवानिति यदा निहतो भवति तदा स एव नि-
रये पततीति २३ प्रसंगान्निहतस्य कर्मणः संसारहेतुत्वं स्फुटयति अथ चेति यस्मादेवं तस्मात्
उभयथानंतरमेव उभयथा इह च परत्र च अस्मिन्प्रवृत्तिमार्गे संसारस्यावपनं जन्मक्षेत्रं कर्मोदा-
हरंति २४ तत्रानिवृत्तिं प्रतिलक्ष्यमानस्त्वेनत्र्याचष्टे मुक्त इति यदि बंधान्मुक्तो भवति तर्हि

भा. पं. ५६

क्वचित्सुरीतानपेक्षेन स्याचष्टे क्वचित्त्वेति गीतादयोऽनेकाश्चापि दिष्टैर्विकायाः दशाः दुःखा
वस्थानाम् २५ क्वचिन्निमिषत्यन्येन स्याचष्टे क्वचिन्निमिषोयत्किंचित्स्वनव्यवहारतः काकिणिकाः
मात्रविपणिकपदेकमात्रतनतोपिस्यन्नवायत्किंचित्पदं पदयन्विद्वेषमेति २६ अथ नृपसुभिन्ना
इत्युक्तं चिन्तयाधोपसर्गैर्विशुकानवपसर्गोननत्वयपंचयतिस्यन्नृपसुभिन्नाः मेदं कूर्मं चिन्तया

क्वचित्सुरीतानपायनेकापिदैविकभौतिकान्मीयानोदूणानांप्रतिनिवारणोऽकल्यो
हुरन्तचिन्तयाविषसन्नास्ते २६ क्वचिन्निमिषोव्यवहरन्यत्किंचिद्धनमन्येभ्योवाकाकि
णिकामात्रमपहरन् यत्किंचिद्धाविद्वेषमेति वित्तशाठ्यात् २७ अथ नृपसुभिन्नमि
त्युपसर्गास्तथासावुद्भवरागद्वेषभयाभिमानप्रमादोन्मादशोकमोहलोभमात्सर्येर्ष्या
वमानक्षुत्पिपासाधिव्याधिजन्मजरामरणादयः २८ क्वापि देवमायया स्त्रियाभुजलल
तोपगूढः प्रस्कन्नविवेकविज्ञानोयद्विहारगृहारंभाकुलहृदयस्तदाश्रयावसक्तसु
तदुहितृकलत्रभाषितावलोकविचेष्टितापहृतहृदयआत्मानमजितात्मापारेऽथेन

धादयः तथासावुद्भवरागादयश्च २८ उक्तमेवं पुनरुक्तैर्नानापाठैस्ततःपरं दुर्गमोपि
भूवाध्वाविसंप्रदायेनगीर्यते तेन तत्प्रसज्जन्ति क्वापि देवमादिना सिंहावलोकनन्यायेनोक्तम
र्थमनुवक्तुमुपक्रमेणाचष्टे क्वापि देवमाययेति प्रस्कन्नमपगतेविवेकज्ञानेयस्यसः
स्त्रियाविहारगृहेक्रीडागृहे तदारंभेआकुलेहृदयंयस्य प्रतिहिणोतिप्रतिपत्ति २९

५६

क्वचित्कदाचिद्धरिचक्रतः त्रसन्निमेषेण त्वाचष्टे कदाचिदीश्वरस्येति परमाण्वादिः द्विपरार्धापव
र्गान्तस्य देवोपलक्षणं यस्य यस्मात्कालोपलक्षणादिति पृथक्कारणेन पाठे कालस्वरूपादित्यर्थः
रंहसा शीघ्रेणापरिवर्तनेन परिभ्रमणेन वयसा बाल्यादिक्रमेणाभिध्यायन्तःप्राणास्तेषां ब्रह्मादीनि।
भूतानि चक्रतः सकाशात् वित्रस्तहृदयः सन् पाषण्डदेवतासभिसारोभिनयत इत्यन्वयः अनि
मिषतः निमेषमकुर्वतः अप्रमत्तादित्यर्थः मिषतां प्रतिकर्तुमशक्तानामित्यर्थः कर्मणा

कदाचिदीश्वरस्य भगवतो विलोकयन्नास्मरमाणवादिद्विपरार्धापवर्गोपलक्षणान्यपरिवर्तिने
न वयसा रंहसा हरत आब्रह्मस्तम्बादीनां भूतानामनिमिषतो वित्रस्तहृदयस्तमेवेश्वरं का
लचक्रनिजायुधं साक्षाद्भगवन्तं यज्ञपुरुषमनादृत्य पाखण्डदेवताः कङ्कगृध्रबककटप्राया
आर्यसमयपरिहृताः साङ्केत्येनाभिधत्ते ११ यदा तु पाखण्डिभिरात्मवञ्चितैस्तैरुरुवञ्चितो।
ब्रह्मकुले समावसंस्तेषां शीलमुपनयनादिश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानेन भगवतो यज्ञपुरु
षस्याराधनमेव तदरोचयन् शूद्रकुलं भजते निगमाचारेऽशुद्धितो यस्य मिथुनीभावः कु
टुम्बभरणं यथा वानरजातेः १२ तत्रापि निरवरोधः स्वैरेण विहरन्नतिकृपणबुद्धिरन्योन्य

मुखनिरीक्षणादिना ग्राम्यकर्मणैव

मुखेच्छाविस्मृतकालावधिः ३२

शीकालचक्रं निजं नित्यमायुधं यस्य सः साक्षात्केनेन स्थलप्रमाणाणश्चन्येन पाषण्डागमेन ११ तैर्वञ्चितस्त्वे।
तस्याचष्टे यदा त्विति आत्मनैव वञ्चितैः उरु अधिकं वञ्चितः सन् तेषां ब्राह्मणानां यच्छीलमुपनय
नादि तदरोचयन् शूद्रवद्वर्तते निगमोक्ताचारे अशुद्धितः स्वस्य शुद्धभावात् यस्य शूद्रस्य केवलं
मिथुनीभावः कुटुम्बभरणं च व्यापारो नाग्निहोत्रादिः १२ तत्रापि वासेनेत्याह द्वाभ्यामाचष्टे तत्रापि नि
रवरोधः प्रतिबन्धरहितः स्वैरेण स्वेच्छया क्रीडन् विस्मृतः [illegible] कालः सन् १२

म॰ पं॰ ५

दुमेषु रंस्यन् इत्येतयाचष्टे क्वचिद्रुमवटितिक्ष्मायत्नाः मिथुनोत्सवो भवति ११ क्वचित्समादा
दित्येनत्र्याचष्टे एवमप्यनिसारवि: स्वायवृहन्थानोमिमिकं परमायेनमस्मिरोगाद्यापद्दिपतनोति
श्लोकः १४ क्वचिल्लीनवातेत्यादि पूर्वस्मात्पिकोकिः नागाद्यापद्दिपतिनः सन् क्षीनादिभिः क्लि
श्यन्नास्तत्यर्थः १५ तदेवं सिंहावलोकनन्यायेनोक्तमर्थं यथास्थानमपहृत्य व्याख्योपक्रम
स्यमनवतत्पितृ पूर्वोक्तमेवानुवदति क्वचिन्मिथुनिविनिपाठेनकदाचिन्नयत्किं विहन्नम

क्वचिद्रुमवदैहिकार्थेषु गृहेषु रंस्यन् यथावानरः सन्तत्यावत्सलोक्ष्मायत्नाः ११ एवमप्य
नवहन्थानोमस्तुगान्मयानमस्मिगिरिकंदरप्राये १४ क्वचिल्लीनानयायनेकदैविकभौति
काग्नीयानाहुः स्वोनाप्रतिनिवारणोऽग्रकल्योद्दुरन्तविषमस्थास्ते १५ क्वचिन्मिथोक्ष्मवह
रत्रयत्किं विहन्नमपयाति विनशाखेन १६ क्वचित्प्रलीणयनः शय्यासनाशनाद्युपभोगविहि
नोयावदप्रतिलब्धमनोरथोपगताद्दानेत्वमिनमतिलन्तत्ततोऽवमानादीनि जनाद भिल
भते एवं विनश्यति षणविहृद्धवेगानवेयोपि पूर्ववासनया मिथ उद्वहन्त्यथापवहति १८ प
तस्मिन्संसाराध्वनि नानाक्लेशोपसर्गबाधितः आपन्नविपन्नोपस्तमहवावेनाः तत्र विसृज्य
जातेजातेमपादाय शोचन्मुह्यन् बिभ्यत् विविदन् संहृष्यन्नगायन्नहन्यमानः साधुवर्जितो नै

पयाति १६ क्वचिक्क विप्रलीणयनः विनिमाचष्टे क्वचित्प्रलीणयनः इति अप्रतिलब्धमनोरथेनोपगते
वोक्लिन्नेतनस्पार्दने स्वीकारे निश्चितमतिः सन् १७ अन्योन्यविनश्यतिषगोनेत्येतत्र्याचष्टे विनश्यति
षगोति अपवहतित्यजति १८ अथेन्यमुष्मिन्नित्यादिव्याचष्टे एतस्मिन्निति आपन्नः आपदंत्रा
सः विपन्नो विनष्ठाः नायनत्रयः नमितात्रस्तत्रैव विसृज्य नहन्यमानो वधमानः साधुवर्जितः साधुभ्यति

इकिः ६५

आत्मकृतौ हेतुमाह यदिदमिति ४ मनस्विन इत्यादि व्याचष्टे यदपीति यो वै राजर्षयः ते पि।
नावरुंधते किंतु परं केवलं मत्पये शयीरन् ४१ प्रमज्जतीत्यादि गिरिरिकेदइदं तत्र तमपकृष्य्याः
तग्रेथ्यमनतिक्रम्य वल्मीरहीनेत्यादि ग्रंथं व्याचष्टे कमेवल्मीमिति एवमपरिस्पर्शगतोपि नरलो
कस्यार्थमेवोपयाति ४२ तदेवं भरतो किं आख्यायनत्रयीति संग्रह श्लोके स्वपमायेति आर्षभस्य प्र
वभपुत्रस्य अन्येन्त्यान्नृपः अन्नवर्त्मनाहेति वर्त्मानुगंतुं न शक्नोति ४३ तत्र हेतुमाह यदिति सहद्रा
यदिदं योगानुशासनं नेन वा एतदवरुंधते यत्रास्तदेशमनयपुषुप्रामश्रीलाउपरनात्मानः स
मवगच्छेति ४ यदपि दिशि भजयति नो ये वै राजर्षयः किंतु परां मत्पये शयीरन् अस्माभिवमस्मेय।
मितिकृतवैरानुबंधाः यो विसृज्य सप्तमपमसहृताः ४१ कमेवल्मीमवलेयतत्रस्मापदः कथं
१४ विनरकाविमक्षः वेसमाप्रजनिवर्तमानो नरलोकस्यार्थमुपयाति एवमपरिगतोपि ४२
तस्येदमुपगायति आर्षभस्येह राजर्षेर्मनसापि महात्मनः नानुवर्त्माहति नृपो मक्षिकेव
गरुत्मतः ४३ यो दुस्त्यजान्दारसुतान्सुहृद्राज्यं हृदिस्पृशः जहौ युवैव मलवदुत्तमश्लोक
लालसः ४४ यो दुस्त्यजान् क्षितिसुतस्वजनार्थदारान् प्रार्थ्यां श्रियं सुरवरैः सदयावलोकां
नैच्छन्नृपस्तदुचितं महतां मधुद्विट् सेवानुरक्तमनसामभवोपि फल्गुः ४५
त्यायोदृष्टैकं यो दुस्त्यजानित्यादीन् विषाणिवजहौ तस्यार्षभस्येति संबंधः दुस्त्यजत्वे हेतुः हृदि
स्पृशः मनोज्ञान् त्यागे हेतुः उत्तमश्लोके लालसा लंपटत्वं यस्य ४३ तस्यैव विषयत्यागो न विचित्रमि
त्याह यएवं महतोसोन्नृपः सविष्यादीन् नैच्छदिति यत्तदुचितं सदयावलोकां भगवत्सदयायथा
भवत्येवमवलोकायस्याः इति परिजनावलोकः श्रियामुपवर्यते यतः मधुद्विषः सेवायामनु

रक्तंमनोयेषांमहतांत्मभवोमोक्षोपिफल्गुःतुच्छः ४५

भा॰
पं॰
५२

तस्यैवानुवर्णनमेवाह यज्ञायेति यज्ञाय धर्मपतये यज्ञादिफलदात्रे विधौ नैपुण्यं यस्मात् तस्मै धर्मानु
ष्ठात्रे योगो योगेशः तस्मै सांख्यज्ञानेन लक्षितः प्रधानं फलं यस्मात् तस्मै योगाय प्रकृतीश्वराय मायानियंत्रे
सत एव नारं जीवसमूहः स अयनमाश्रयो यस्य सर्वजीवनियंत्रे एवं कर्मज्ञानदेवताकांडैः प्रतिपा
दिताय हरये नमः इति उदारमर्थं यः समुदाजहार उच्चारितवान् मृगत्वं मृगदेहमपि हास्यन् त्यक्ष्यन्।
एवंभूतः तस्यानुचरितमिति वा तस्यानुवर्णनमाह हे नीति संबंधः ४६ भरतचरितश्रवणादि फल

यज्ञाय धर्मपतये विधिनैपुणाय योगाय सांख्यशिरसे प्रकृतीश्वराय नारायणाय हरये नम।
इत्युदारं हास्यन्मृगत्वमपि यः समुदाजहार ४६ इदं भागवतसभाजितावदातगुणकर्मणो
राजर्षेर्भरतस्यानुचरितं स्वस्त्ययनमायुष्यं धन्यं यशस्यं स्वर्ग्यापवर्ग्यं वानुशृणोत्याख्यास्य
त्यभिनंदति च सर्वा एवाशिष आत्मन आशास्ते न कांचन परत इति ४७ इति श्रीभाग
वते पंचमे चतुर्दशोध्यायः १४

माह इदमिति भागवतैः सभाजितानि अवदातानि शुद्धानि गुणाः कर्माणि च यस्य तस्य भरतस्यानुच
रितं योनुशृणोति स आत्मन एव सकाशात् सर्वा आशिष आशास्ते स तत एव प्राप्नोति न तु कां
चिदपि परस्मादपेक्षत इत्यर्थः ४७ इति श्रीभावार्थदीपिकायां पंचमस्कंधे चतुर्दशोध्यायः १४
एवमष्टभिरध्यायैर्भरतस्योक्तमीहितं ततः पंचदशे तस्य कीर्त्यंते वंशजा नृपाः १
॥ ॥ ॥

ऋषभपदवीं जीवन्मुक्तमार्गं अनुवर्त्तमानं यं हेति शेषः पद्यायं सुमतिं अवेदसमाम्नातां देव
तां तां स्वामीसदाक्षीधन्तिसंज्ञां कलौ कल्पयिष्यन्ति बुद्धोऽयं साक्षाद्देवतो गोइति मस्यन इत्यर्थः १
ततनयः देवताजितः पुत्रः ३ आत्मविद्यां बहुभ्य आख्याय आख्यानेनैव स्वयं संशुद्धो ऽनुसस्मार।

शुकउ॥ भरतस्यात्मजः सुमतिर्नामाभिहितो यमु ह वाव केचित्पाखंडिन ऋषभपदवीम
नुवर्तमानं चानार्या अवेदसमाम्नातां देवतां स्वमनीषया पापीयस्या कलौ कल्पयिष्यंति
१ तस्माद्वृद्धसेनायां देवताजिन्नाम पुत्रोऽभवत् २ अथासुर्यां तत्तनयो देवद्युम्नस्ततो धेनु
मत्यां सुतः परमेष्ठी तस्य सुवर्चलायां प्रतीह उपजातः ३ य आत्मविद्यामाख्याय स्वयं संशु
द्धो महापुरुषमनुसस्मार प्रतीहात्सुवर्चलायां प्रतिहर्त्रादयः त्रय आसन्निज्याकोविदाः
सूनवः प्रतिहर्तुः स्तुत्यां अजभूमानावजनिषातां ४ भूम्न ऋषिकुल्यायामुद्गीथस्ततः प्र
स्तावो देवकुल्यायां प्रस्तावान्नियुत्सायां हृदयज आसीद्विभुः विभो रत्यां च पृथुषेणस्तस्मा
न्नक्त आकूत्यां जज्ञे नक्ताद्द्रुतिपुत्रो गयो राजर्षिप्रवर उदारश्रवा अजायत साक्षाद्भगव
तो विष्णोर्जगद्रिरक्षिषया गृहीतसत्वस्य कलात्मवत्वादिलक्षणेन महापुरुषतां प्राप्तः ५

अपरोऽत्तनयान्नुभूजवान्प्रतिहर्त्ता प्रस्तोता उद्गातेति त्रयो यज्ञनिपुणाः सूनव आसन् अजनिषा
तां जातौ ४ हृदयजः पुत्रः जगतो रिरक्षिषया गृहीतं सत्वं येन तस्य विष्णोः कलांशः स एव ५

भा. पं. ५२

महापुरुषत्वमाह सर्वैरिति धर्मैः तस्य हि विधः अभिषिक्तत्वात् प्रजापालनातिरेकः रहस्यत्वादिज्यादि
ष्वप्याह द्विविधोपि भगवति सर्वात्मनार्पितः सत्परमार्थलक्षणः तेन परिभाविता संस्कृता अतिशु
द्धा मतिर्यस्य अतएवोपरतमनात्म्यं देहाद्यहंभावो यस्मिंस्तस्मिन् आत्मनि चित्ते स्वयमेवोपलभ्य
मानेन ब्रह्मणात्मानुभवो यस्य तादृशोपि निरभिमान एव अवनिमजूगुपत् पालयामास ६ कर्म
भिः गयं कः प्रतियाति अनुकरोति न कोपि अत्र हेतुः यज्वादिरूपं भगवत्कलामृते अन्यः का।

स वै स्वधर्मेण प्रजापालनपोषणप्रीणनोपलालनानुशासनलक्षणेनेज्यादिना च भग।
वति महापुरुषे परावरे ब्रह्मणि सर्वात्मनार्पितपरमार्थलक्षणेन ब्रह्मविच्चरणानुसेव
यापादितभगवद्भक्तियोगेन चाभीक्ष्णशः परिभाविताति शुद्धमतिरुपरतानात्म्य आत्म
नि स्वयमुपलभ्यमानब्रह्मात्मानुभवोपि निरभिमान एवावनिमजूगुपत् तस्येमां गाथां पा
ण्डवेय पुराविद उपगायंति ६ गयं नृपः कः प्रतियाति कर्मभिर्यज्वाभिमानी बहुविद्धर्म
गोप्ता समागतश्रीः सदसस्पतिः सतां सत्सेवकोन्यो भगवत्कलामृते ७ यमभ्यषिंचा।
न्परया मुदा सतीः ७ सत्याशिषो दक्षकन्याः सरिद्भिः यस्य प्रजानां दुदुहे धराशिषो नि

[illegible] २

र्त्यन्वयः अभिमानी सर्वेषां मानास्पदं मम स्वीति वा समागता संप्राप्ता श्रीर्येन यस्मिन्निति वा सतां स
दसः सभायाः पतिः सतां सेवकः यज्वादिरूपो यो भगवत्कलामृते गयं कोन्यः प्रतियातीत्य
न्वयः ७ सतीः सत्यः सत्या आशिषो यासां ताः दक्षकन्याः श्रद्धामैत्रीदयेत्याद्याः निराशिषोपि य
स्य प्रजानामाशिषः कामान् यथा दुदुहे तस्य गुणा एव वत्सः तेन स्नुतमूधो यस्याः ईदृश्याः यछ

२ [illegible] ५२

छेदोऽस्मि वेदाः तत्र हि हितकर्मणि वाञ्छहहुः दुदुहुः कश्चित् प्रत्यंचिताः वाणीः प्रतिहृत्तिनारपाः यस्य
बलिमाजहुः धर्मेणापालनेन दक्षिणादिभिश्च यद्वा प्रत्यंचिता विप्राः तदा परेत्य लोकान्तरे आशि
षां धर्मफलानां षष्ठमंशमाजहुः पुण्यषड्भागमादृतेन न्यायेन परिपालयन्निति स्मृतेः ८ उरुसो
मपीथे बहुसोमपाने अध्वरे मघोनि इन्द्रे माद्यति मदं प्राप्नुवति सति श्रद्धया विशुद्धो यो चलो भक्तियो गः [illegible]

च्छेदोऽस्य कामस्य च यस्य कामान्दुदुहुराजहुरथो बलिं नृपाः प्रत्यंचिता युधि धर्मेण विप्रा
दाशिषां षष्ठमंशं परेत्य ८ यस्याध्वरे भगवानध्वरात्मा मघोनि माद्यत्युरुसोमपीथे श्रद्धावि
शुद्धाचलभक्तियोगसमर्पितेज्याफलमाजहार ९ यत्प्रीणनाद्बर्हिषि देवतिर्यङ्मनुष्य
वीरुत्तृणमाविरिंचात् प्रीयेत सद्यः स ह विश्वजीवः प्रीतः स्वयं प्रीतिमगाद्गयस्य १० गया
द्गयंत्यां चित्ररथः सुगतिरवरोधन इति त्रयः पुत्रा बभूवुः चित्ररथादूर्णायां सम्राडजनिष्ट ११
तत उत्कलायां मरीचिर्मरीचेर्बिंदुमत्यां बिंदुमानुदपद्यत तस्मात्सरघायां मधुर्नामाभवत् १२
मधोः सुमनसि वीरव्रतः ततो भोजायां मंथुप्रमंथू जज्ञाते मंथोः सत्यायां भौवनः ततो दूष
णायां त्वष्टाजनिष्ट त्वष्टुर्विरोचनायां विरजः विरजस्य शतजित्प्रवरं पुत्रशतं कन्या च विषू
च्यां किल जातं १४ तत्रायं श्लोकः प्रैयव्रतं वंशमिमं विरजश्चरमोद्भवः अकरोदत्यलं कीर्ति

तः तेन समर्पितमिज्याफलं आजहार अर्हणमिव प्रत्यक्षतः स्वीकृतवानित्यर्थः ९ यस्य भगवतः प्री
णनाद्देवादीनां हृष्टेन तेन सद्यः प्रीयते प्रीतिं गच्छेत् स विश्वजीवः सर्वान्तर्यामी स्वयं प्रीतिरूप एव ब
र्हिषि यज्ञे गयस्य हस्तात् प्रीतिमगात् स्रोक्षीति प्रत्यक्षतः प्रीतिमाविष्कृतवानित्यर्थः ११ १२ सुमनसि
स्त्रियां १४ कीर्त्या अतिशयेनालमकरोत् भूषितवान् १६ ॥ इति पंचमे पंचदशः १५

[illegible]

भा॰ पं॰ ५२ पूर्वोक्तद्वीपसिंध्वादिमानेन स्वरूपतः स्पष्टं प्रवक्तुमारभ्यते पंचाध्यायीं ततः परं षोडशे पञ्चत्या
वोर्ध्वपरितः सन्निवेशतः मेरोः स्थितिर्महीके जनकर्णिके वोपवर्ण्यते प्रियव्रतचरित्रे लोकावक्ता।
द्वीपादिकल्पना तद्विशेषं विजिज्ञासुः कथातेपरिशिष्टं तिष्ठति इति किं पर्यंतमुक्तस्त्वदा यावदाह यावद
दादित्यस्तपति यत्र चासौ भूलोकसपत्नयोः नक्षत्राणां सह चंद्रमा वा दृश्यते तावत् १ यतः

राजोवाच॥ उक्तस्त्वया भूमंडलायामविशेषो यावदादित्यस्तपति यत्र चासौ ज्योतिषां गणैः
श्चंद्रमा वा सह दृश्यते १ तत्रापि प्रियव्रतरथचरणपरिखातैः सप्तभिः सप्त सिंधव उपक्लृ
प्ताः यत एतस्याः सप्तद्वीपविशेषविकल्पस्त्वया भगवन्खलु सूचितः एतदेवाखिलमहं
मानतो लक्षणतश्च सर्वं विजिज्ञासामि २ भगवतो गुणमये स्थूलरूप आवेशितं मनो ह्य
गुणेऽपि सूक्ष्मतम आत्मज्योतिषि परे ब्रह्मणि भगवति वासुदेवाख्ये क्षममावेशितुं तदु हैतद्
गुरोऽर्हस्यनुवर्णयितुमिति ३॥ ऋषिरुवाच॥ न वै महाराज भगवतो मायागुणविभूतेः
काष्ठां मनसा वचसा वाधिगंतुमलं विबुधायुषापि पुरुषः तस्मात्प्राधान्येनैव भूगोलक
विशेषं नामरूपमानलक्षणतो व्याख्यास्यामः ४ यो वायं द्वीपः कुवलयकमलकोशाभ्यं
तरकोशो नियुतयोजनविशालः समवर्तुलो यथा पुष्करपत्रं ५

येभ्यः सिंधुभ्यः तस्या भुवः सूचितः संक्षेपतो दर्शितः २ जिज्ञासायाः फलमाह भगवत इति ३
यामायागुणविभूतेः तस्याः काष्ठामंतं रूपं संनिवेशः लक्षणं चिह्नं ४ कुवलयं भूमंडलं तदे
व कमलं तस्य कोशाः सप्तद्वीपाः तेष्वभ्यंतरः कोशः प्रथमो जंबूद्वीपः नियुतयोजनविशालः
लक्षयोजनविस्तीर्णः ५ ५२

नवयोजनसहस्रमायामो येषां मायामोत्र विस्तारः एतच्च भद्राश्वकेतुमालव्यतिरेकेण द्रष्टव्यं तयो
रेकत्रिंशद्योजनसहस्रायामवत्त्वात् केचित्तु नीलनिषधयोः संलग्नाग्रयोः समुद्रप्रदेशमंगीकृत्य त
योरपि मध्ये संकुचितत्वेन नवसहस्रायामत्वं संपादयंति संनिवेशश्च वायुनोक्तः यन्त्र्वंतस्थि।
तेत्येये द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे दीर्घाणि तत्र चत्वारि चतुरस्रमिलावृतं ६ नाभ्यां मध्ये द्वीपायामो लक्ष
योजनप्रमाणस्तावन्मात्रसमुन्नाहश्छायो यस्य ७ मूले षोडशयोजनसहस्रविततः तावतां षोडशयो

यस्मिन्नव वर्षाणि नवयोजनसहस्रायामान्यष्टभिर्मर्यादागिरिभिः सुविभक्तानि भवन्ति ६
एषां मध्ये इलावृतं नामाभ्यंतरवर्षं यस्य नाभ्यामवस्थितः सर्वतः सौवर्णः कुलगिरिराजो मे २
रुर्द्वीपायामसमुन्नाहः कर्णिकाभूतः कुवलयकमलस्य ७ मूर्धनि द्वात्रिंशत्सहस्रयो
जनविततो मूले षोडशसहस्रं तावतांतर्भूम्यां प्रविष्टः उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः श्वे
तः शृंगवानिति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां वर्षाणां मर्यादागिरयः प्रागायता उभयतः
क्षारोदावधयो द्विसहस्रपृथव एकैकशः पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरोत्तरं दशांशाधिकांशेन

पंचमस्कं॰ टी॰

जनसहस्रमानेन चतुरशीतिसहस्रमानेन च बहिर्दृश्यते एवं लक्षयोजनोन्नाहः एवमुत्तरोत्तरे
णेलावृतं नीलः श्वेतः शृंगवानिति त्रयो मर्यादागिरयः प्रागायताः पूर्वतो दीर्घाः क्षारोदएवा।
वधयो येषां द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णाः दशांशादधिकोंऽशो येन तेन दैर्घ्य एव ह्रसंति न तु
सत्वेपुत्वेवायथोक्तं विस्तुरात्तो लक्षप्रमाणो द्वीपमध्ये दशहीनास्तथापरेऽपि एतच्च स्थू
लदृष्ट्योक्तं तयोरपि यथावन्मध्यमत्वाभावेन लक्षप्रमाणत्वाभावात् ८ ॥

भा॰ पं॰ ५५

अयुतयोजनमुत्सेधः उच्छ्रायो येषां अयं चोत्सेधः नीलादीनां अपि द्रष्टव्यः नीलादिषट्सु नं च तेषामपि
द्रष्टव्यं यथासंख्यं मर्यादागिरयः इति शेषः ९ आनीलनिषधायतौ उत्तरतो नीलपर्यन्तं दक्षिणतो निषध
पर्यन्तं च दीर्घौ पश्चिमायतौ विस्तीर्णौ भवतः दिक्षु विदिक्षु भवतः ९० तावेव केतुमालभद्राश्वयोर्वर्षयोः
सीमाने विज्ञातौ तेन गदितौ ननु एवं सति पूर्वापररेखायामिलावृतवेष्टितो मेरुर्मध्यतः पूर्वापरतो गिरि
द्वयं वर्षद्वयं वर्तते किं विद्वन् दक्षिणोत्तररेखायां तथैवेलावृतवेष्टितो मध्ये मेरुरभ्यन्तः त्रीणि त्री
णि वर्षाणि गिरयश्चेत्याह सर्वे नीलनवप्रमाणे जम्बूद्वीपमध्ये स्थितो मेरोः षोडशसहस्राणि सर्वतः
एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्रागायताः यथा नीलादयः अयुतयोज
नोत्सेधा हरिवर्षं किंपुरुषं भारतं तानि यथासंख्यं ९ तथैवेलावृतमपरेण पूर्वेण माल्यवद्गन्ध
मादनौ आनीलनिषधायतौ द्विसहस्रं प्रस्थितौ ९० केतुमालभद्राश्वयोः सीमानं विज्ञातौ
तौ ९१ मन्दरो मेरुमन्दरः सुपार्श्वः कुमुदः इति अयुतयोजनविस्तारोच्छ्रायाः मेरोश्चतुर्दिक्षु अवष्ट
म्भगिरयः उक्ताः ९२ चतुर्षु तेषु चूतजम्बूकदम्बन्यग्रोधाः चत्वारः पादपप्रवराः पर्वतकेत
नव अपि सहस्रोच्छ्रायाः तावद्विटपविततयः शतयोजनपरिणाहाः ९३ स्थितं तावत् इलावृ
तस्यापि अष्टादशभेदेषां बहूनां च ततः पंचशतगिरीणां बहूनां द्वादश एवं दक्षिणोत्तररेखायाम
पि नावलनवप्रमाणं पूर्वापररेखायामपि समेरोरिलावृतस्यापि चतुस्त्रिंशत् गिर्योः चत्वारि शोभानि
द्विषष्टिसहस्राणि पूर्वापरवर्षयोरासमुद्रं दैर्घ्यं द्रष्टव्यमिति अनेन न विरोधः अयुतयोजनप्रमाणैः
विस्तारोच्छ्रायैर्येषां विस्तीर्णम् अष्टौ मेरोः एवं भूमनाम पूर्वे पश्चिमो गिरिः दक्षिणेन विस्तारो द
क्षिणेनैव च पूर्वापरविस्तारो द्रष्टव्यः सर्वतो दशयोजनसहस्रविस्तारो पूर्वेणेलावृतं तु पश्चाद्

१

८ वन्तीत्यादिविशेषः स्मृतः ॥ २८ ॥ अधिकं शतसहस्रैकत्वात् ...
४ ...

यत्रोपस्पर्शिनः यत्सेविनः १४ ललामो मणिकोत्पललनानां मण्डनं मतः श्रेष्ठायाः स्त्रियः तासां प्र-
सूयन्ते सहस्रं मध्येषु विहरंति १५ एकादशशतयोजनमन्तु गोयो देवचूतस्तस्य शिरसः सर्व-
णात् फलप्रमाणमुक्तं वायुपुराणे अरत्नीनां शतान्येकोनषष्ठाधिकानि च फलप्रमाणमा-
ख्यातं महर्षिभिः तन्दर्शिभिरिति १६ अतिमधुरस्वादो येतः सुरभिसुगन्धिभिर्नानावर्णैः पयि-
हृदाभ्रनाः पयोमज्जितः समस्तजलावृतोपस्पर्शिनः उपदेवगणयोगो स्पर्ययोगि स्त्राभावि-
कानि सत्तनं संभधारयन्ति १४ देवो ग्रामानानि च भान्ति च नारिनेदनं चैत्ररथं वैभ्राजकं सर्वतो-
भद्रमिति १५ ये प्रमरपरिवृतहस्तहस्तललनाललामयूथयत उपदेवगणो रूपवीयमा-
नमहिमानः किल विहरन्ति १६ मंदरोत्संगएकादशशतयोजनोत्तुंगदेवचूतशिरसो गिरि-
शिखरस्थूलानि फलान्यमृतकल्पानि पतंति १७ तेषां विशीर्यमाणानामतिमधुरस्वा-
भिसुगन्धिबहुलारुणरसोदेनारुणोदा नाम नदी मंदरगिरिशिखरान्निपतंती पूर्वेणेला-
वृतमुपप्लावयति १८ यदुपजोषणाद्भवान्या अनुचरीणां पुण्यजनवधूनामवयवस्पर्श-
सुगन्धवातो दशयोजनं समंतादनुवासयति १९ एवं जम्बूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णा-
नामनस्थिप्रायाणामिभकायनिभानां रसेन जम्बूनाम नदी मेरुमंदरशिखरादक्षिणाधिकपो-
वासिनः बहुलमाहरणाप्ररसः सएव उदमदकं तेन १८ यदुपजोषणात्प्रसादरसस्य सेवनात् १९
अनस्थिप्रायाणां अतिसरसबीजानां यत्र निपतन्ति तत्र आरभ्यात्मनो दक्षिणतः सर्वं मिलावृ-
तं प्लावयन् वहतीत्यर्थः २० ॥

तावन्सर्वतः शेषसोऽन्तरयोः २१ २२ आयामो यद्यामः सञ्चयामो वाहौः सकरयोस्तिर्यगंतरमिश्रकल
भा० तणः पंचव्यामसपरिणाहः स्थौल्यं यामस्मित्यर्थः केचित्तु पंचव्याममपरिणाहस्त्वेवपठंति २३ २४ नी
पं० वीनाश्रयो महत्वाः २५ चत्वत्वमेरुमूलायोजनसहस्रेत्यत्ताग्रेः परितः परिपयस्वजठरदेवकूटादयः
५५ तावत्कुभयोरपि रोधसोर्यामृत्तिका रसेनानुविध्यमाना वाय्वर्कसंयोगविपाकेन सदामरलोका
भरणं जांबूनदनाम सुवर्णं भवति २१ यदु ह वाव विबुधादयः सह युवतिभिर्मुकुटकटककटि
टिसूत्राद्याभरणरूपेण खलु धारयंति २२ यस्तु महाकदंबः सुपार्श्वनिरूढस्तस्य कोटरेभ्यो।
विनिःसृताः पंचायामपरिणाहाः पंचमधुधाराः सुपार्श्वशिखरात्पतंत्यो परेणात्मानमि
लावृतमनुमोदयंति २३ यास्तुपयुंजानानां मुखनिर्वासितो वायुः समंतात्शतयोजनमनु
वासयति २४ एवंकुमुदनिरूढो यः शतवल्शो नाम वटः तस्य स्कंधेभ्यो नीचीनाः पयोद।
धिमधुघृतगुडान्नाद्यंबरशय्यासनाभरणादयः सर्व एव कामदुघानदाः कुमुदाग्रात्पतंत
स्तमुत्तरेणेलावृतमुपयोजयंति २५ यानुपजुषाणानां न कदाचिदपि प्रजा
नां वलिपलितक्लमस्वेददौर्गंध्यजरामयमृत्युशीतोष्णवैवर्ण्योपसर्गादयस्तापविशेषा
भवंति यावज्जीवं सुखं निरतिशयमेव २६ कुरंगकुररकुसुंभवैकंकत्रिकूटशिशिरपतंगरु
चकनिषधशिनीवासकपिलशंखवैदूर्यजारुधिहंसऋषभनागकालंजरनारदादयो विंश
तिगिरयो मेरोः कर्णिकाया इव केसरभूता मूलदेशे परित उपक्लृप्ताः २७ जठरदेवकूटौ मेरुं
पूर्वेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रं पृथुतुंगौ भवतः एवमपरेण पवनपा
तिष्ठंति अंतोष्टादशयोजनसहस्रप्रमाणान्यत्रौ जंवेसवादिद्युमणो बुपरिणामादियस्तनः अन्य
थावर्तिनेनजुकल्पभेदाद्यपेत्याहि सहस्रं पृथुत्वं चनोच २८ ॥ ५५

यथादिशं शाखादि विलयथारूपं इत्यादि वर्णनातिक्रमेण तृतीयमार्गेण नामार्हद्दिशि सहस्रप्रमाणेन नामा
नि पुराणि नगराणि तान्यानि यथाक्रमं मेरोर्नवपुराणि सुमेनोवत्यमरावती तेजोवती संयमनी तथा कृ
ष्णांगना पश्चिमा श्रद्धावती तथा चान्या महोदया यशोवती च ब्रह्मेंद्र प्रादीनां यथाक्रममिति ३०
इति श्रीभागवतभावार्थदीपिकायां पंचमे षोडशः १६॥ ततः सप्तदशे गंगा नानादिक्षु प्रवर्तते इलावृते चरुद्रे
ण संकर्षणनिषेवणं यज्ञलिंगस्य बलेर्यज्ञे लिंगं त्रिविक्रमस्य तिर्यग्विक्रमतः दक्षिणेन पदा

मेरोर्मूर्द्धनि भगवत आत्मयोनेर्मध्यत उपक्लृप्तां पुरीमयुतयोजनसाहस्रीं समचतुरस्रां शात
कौंभीं वदंति २९ तामनुपरितो लोकपालानामष्टानां यथादिशं यथारूपं तुरीयमानेन पु
रोष्टावुपक्लृप्ताः ३० इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे भुवनकोशवर्णनं नाम षोडशोध्यायः १६॥
शुक उवाच॥ तत्र भगवतः साक्षाद्यज्ञलिंगस्य विष्णोर्विक्रमतो वामपादांगुष्ठनखनिर्भिन्नो
र्ध्वांडकटाहविवरेणांतः प्रविष्टा या बाह्यजलधारा तच्चरणपंकजावनेजनारुणकिंजल्को
परंजिताखिलजगदघमलापहोपस्पर्शनामला साक्षाद्भगवत्पदीत्यनुपलक्षितवचोभिधी
यमानातिमहता कालेन युगसहस्रोपलक्षणेन दिवो मूर्धन्यवततार १

भुवं क्रोशतां वामपदस्य त्रिपतः वामपादांगुष्ठनखेन निर्भिन्नम् ऊर्ध्वमुपरिभागो यस्यांडकटाहस्य तस्य
विवरेणांतः प्रविष्टा या बाह्यजलधारा सा दिवो मूर्धन्यवततारेत्यन्वयः तस्य यच्चरणपंकजं तस्या
वनेजनेन क्षालनेनारुणानि ताम्राणि किंजल्काः तैरुपरंजिता अखिलस्य जगतो
यमलापहमुपस्पर्शनं यस्याः तथा च अमला तत्र अमलत्वे साक्षाद्भगवत्पदीति नियतं नूपलक्षि
तेजाह्नवी भागीरथीत्यनुपलक्षणानि अन्नरहितेन वचो नाम तेनाभिधीयमाना तस्मिन् समये मा

८

कोसौ द्विजो मूर्धानमारुरोहेति किं तद्धि स्वपदं नद्याहुः यद्वैतिवीरव्रतः हठसंकल्पः अस्मत्कुल
देवताया हरेश्चरणारविंदोदकमिति हेतोः परमादरेणाधो विभर्तीत्यन्वयः कथंभूतः सन्प्रतिक्ष
णावर्धमानेन भगवद्भक्तियोगेन हठमत्यंतं क्लिद्यमानमंतर्हृदयं यस्य अतएवौत्कंठ्येन विवश
मामीलितं यत् लोचनयुगलं तत् देवकुशलेनाभ्यां विगलितममलं वाष्पं तेन सकलगात्रसहस्रमभि।
व्यज्यमानो रोमपुलकानां कुलं यस्य २ ततः सप्तर्षयः तस्या गंगायाः प्रभावाभिज्ञाः संतः याजयं।

५ यत्तद्विष्णुपदमाहुः यत्र ह वाव वीरव्रत औत्तानपादिः परमभागवतोस्मत्कुलदेवताचरणा
रविंदोदकमिति यामनुसवनमुत्कृष्यमाणभगवद्भक्तियोगेन दृढं क्लिद्यमानांतर्हृदय
औत्कंठ्यविवशामीलितलोचनयुगलकुड्मलविगलितामलवाष्पकलयाभिव्यज्य।
मानरोमपुलककुलकोऽधुनापि परमादरेण शिरसा बिभर्ति २ ततः सप्तऋषयः तत्प्र
भावाभिज्ञा यां ननु तपस आत्यंतिकी सिद्धिरेतावती भगवति सर्वात्मनि वासुदेवेनुपरत
भक्तियोगलाभेनैवोपेक्षितान्यार्थात्मगतयो मुक्तिमिवागतां मुमुक्षव इव सबहुमानम।
द्यापि जटाजूटैरुद्वहंति ३ ततोनेकसहस्रकोटिविमानानीकसंकुलदेवयानेनावतर

जूटैरुद्वहंतीत्यन्वयः एतावत्येव नत्वधिकास्तीत्यभिप्रायवंतः तत्र हेतुः भगवति सततं भक्ति
योगलाभेनैवोपेक्षिता अन्ये पुरुषार्था आत्मज्ञानं च यैः कामिव कः इव यथा यंति प्रत्यक्षमुक्तिमि
व तामागतां मुमुक्षवो जना इवेति ३ ततोनेकसहस्रकोटीनां विमानानीकैः संकुलेन देवया
नेनाकाशमार्गेणावतरंती सप्तर्षिभ्योवोगेव प्रायणः कमिणागतिरितितनोवोगेवसंकुल।

अभिस्यंदंती अभितो गच्छंती ५ केसराचलानां मेरुमानोह्वायनात्प्रथमं तेषामादिगिरिशिख
रेषु मस्तकोर्ध्वं गोष्ठुपततितततः तेभ्योधोधः प्रस्रवंती सती ६ माल्यवच्छिखरात् केतुमाला
भिमुखं विनिष्पतंती चक्षुः संज्ञा ७ गिरिशिखरादितिऊर्ध्वदृशिखरानुच्चलिता नीलशिख
रं ततरुच्चलिता ख्येन शिखरं ततश्च अतिहाय शृंगात् अधः स्रवंती ८ अतिरभसतररंहसा अ

नवरत चतुर्धा भिद्यमाना चतुर्भिर्नामभिश्चतुर्दिशम् अभिस्यंदंती नदनदीपतिमेवाभिनिवि
शति सीतालकनंदा चक्षुर्भद्रेति ५ सीता तु ब्रह्मसदनात् केसराचलादिगिरिशिखरेभ्योधोध
ः प्रस्रवंती गंधमादनमूर्द्धसु पतित्वा अंतरेण भद्राश्ववर्षं प्राच्यां दिशि क्षारसमुद्रम
भिप्रविशति ६ एवं माल्यवच्छिखरान्निष्पतंती ततोनुपरतवेगा केतुमालमभि चा
क्षुः प्रतीच्यां दिशि सरित्पतिं प्रविशति ७ भद्रा चोत्तरतो मेरुशिरसो निपतिता गिरि
शिखराद्गिरिशिखरमतिहाय शृंगवतः शृंगादवस्यंदमाना उत्तरांस्तु कुरूनभित उदी
च्यां दिशि जलधिमभिप्रविशति ८ तथैवालकनंदा दक्षिणेन ब्रह्मसदनाद्बहूनि गिरि
कूटान्यतिक्रम्य हेमकूटात् हिमकूटात् अतिरभसतररंहसा भवयंती भारतमभिव
र्षं दक्षिणस्यां दिशि जलधिमभिप्रविशति ९ यस्यां स्नानार्थं चागच्छतः पुंसः पदे पदे अश्व
मेधराजसूयादीनां फलं न दुर्लभमिति अन्ये च नद्या नद्यश्च वर्षे वर्षे संति बहुशो मेर्वादि

स्खलितनीव्रतवेगेन ९ बहुशः बहुविधाः मेर्वादिगिरीणां दुहितरः तत्प्रसूताः १० दिव्यभौ
मबिलभेदात् त्रिविधः स्वर्गः तत्र भौमस्वर्गस्य पदानि स्थानानि निरूपयिष्यति ११

अफलेषु हीयमानेन आयुर्वर्षाणि येषां वज्रवद्दृढं संहननं शरीरं तस्मिन् बलं वयो भोगाः तैः प्र
मुदितानि युगानि महासोदराणि मिथुनानि तेषां अवायापवर्गसंभोगावसाने एकवर्षशेषे आयक
षिमतनुएकोगर्भोयैः नाट्यानि कलत्राणि येषां त्रेताफरासमः विषयस्रोतोत्कर्षोनत्तूनफरो
हिसर्वेध्यानतिष्ठाः हापरादौतरुः त्रिबहुलाः १२ तत्र येषु वर्षेषु देवपतयः सैः सैः सेवकाणि
पुमतैः हृतमहोपचाराः संतः सैरं विहरंतो त्यनयः केषु स्थानेषु सर्वेषु अनन्तेषु अजस्रमस्रवा।

येषु पुरुषाणामफलेषु हूयमानेषु वर्षाणां देवकल्यानां नाना युग प्राणानां वज्रसंहननब
लवयोमोदप्रमुदितमहासोदरमिथुनअवायापवर्गावर्षयूने कगर्भकलत्राणां त्रेत
त्रेताफरासमः कालोवर्तते १२ यत्रह देवपतयः सैः सैर्गणनायकैर्विहितमहार्हणाः
सर्वर्तुकुसुमस्तबकफलकिसलयश्रियानम्यमानविटपलताविटपिभिरुपशुंभमा
नरुचिरकाननाश्रमायतनवर्षगिरिद्रोणीषु तथा चामलजलाशयेषु विकचविविधन
ववनरुहामोदमुदितराजहंसजलकुक्कुटकारंडवसारसचक्रवाकादिभिर्मधुकरनिक
राकृतिभिरुपकूजितेषु जलक्रीडादिभिर्विचित्रविनोदैः सुललितसुरसुंदरीणां कामा।

कादीनां श्रियासमस्याअनंतेनम्यमानाविटपास्तदाश्रितापेषु तैर्विटपिभिरुपशुंभमानानि
एवमभमानानिरुचिराणिकाननानि येषु तेषु आश्रमायतनेषु वर्षगिरिद्रोणीषु च तथाचअमले
षु जलाशयेषु च विकचानि विविधानि यानि नवानि वनरुहाणि तेषां आमोदेन मुदि
तैराजहंसादिभिर्मधुकरनिकराणां च आकृतिभिर्जातिविशेषैरुपकूजितेषु कामेन कलितैः

नवस्वपि वर्षेषु येपुरुषास्तेषां तदनुग्रहाय सत्वासौ वहमाणो नुग्रहस्तदर्थं आत्मतत्त्वमूहेन सम
र्निसम हेन संनिधीयते संनिहितो भवति ४ अपरश्चार्वाचीनः पश्चान्नवमस्कंधे ५ भवानीना
था स्वामिनी येषां तैः स्त्रीगणानामर्बुदसहस्रैरवरुध्यमानः सर्वतः सेव्यमानः आत्मनः प्रकृति
कारणं आत्मनि समाधियानेयस्मात्तन्न रूपेणोतहृदयमाणं मंत्रादिकं अभिरणन्नजपन् ६

नवस्वपि वर्षेषु भगवान्नारायणो महापुरुषः पुरुषाणां तदनुग्रहायात्मतत्त्वमूहेनात्मा
नायापि संनिधीयते ४ इलावृते तु भगवान् भव एक एव पुमान्न ह्यन्यस्तत्रापरो निर्वि
शति भवान्याः शापनिमित्तज्ञः यत्प्रवेक्ष्यतः स्त्रीभावस्तत्पश्चाद्वक्ष्यामि ५ भवानीना
थैः स्त्रीगणार्बुदसहस्रैरवरुध्यमानो भगवतश्चतुर्मूर्तेर्महापुरुषस्य तुरीयां तामसीं
मूर्तिं प्रकृतिमात्मनः संकर्षणसंज्ञामात्मसमाधिरूपेण संनिधाप्यैतदभिगृणन् भ
व उपधावति ६ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॐ नमो भगवते महापुरुषाय सर्वगुणसंख्यानायान
न्तायाव्यक्ताय नम इति ७ भजे भजन्यारणपादपंकजं भगस्य कृत्स्नस्य परं परायणं
भक्तेष्वलं भावितभूतभावनं भवापहं त्वा भवभावमीश्वरं ८

सर्वेषां गुणानां संख्यानं प्रकाशो यस्मात्तस्मै अनन्ताय अव्यक्ताय अप्रमेयाय ७ हे भजन्य भजनीयत्वा
त्वां परं ईश्वरं भजे इत्यन्वयः अरणं पादपंकजं यस्य कृत्स्नस्य भगस्य ऐश्वर्यादि षाड्गुण्यस्य पर
मायनं आश्रयं भक्तेष्वलमत्यर्थं भावितं प्रकटितं भूतभावनं स्वरूपं येन भवापहं संसारहरं भ
के च्छित्वनवद्यंगः भवे भावयतीति तथा तं अथात्र भक्तेषु इति द्रष्टव्यं ८

भा· पं· ५८

ईश्वरत्वमुपपादयंस्तामसत्वेनप्रसक्तमनादरं वारयति नयस्येति निरीत्यमाणस्यापि दृष्टिर्माया।
गुणैर्विषयेस्मिन्नहूतिभिः कारणैः स्वस्यापि दृष्टपिनाज्यतेनलिप्यते किमर्थं निरीत्यमाणस्य ईशो
ईशानादनियमनायईशानमीदृशंपदादित्वाज्ञाविश्रिष्ट अत्र वैयर्थ्यदृष्टांतः यथा अजिनक्रोधवेला
नोनोस्माकं दृष्टिरज्यते नेननयेति अतः आत्मनइंद्रियाणिजिगीषुः जेतामिछं नसत्तः तेकोनमन्येन
नाद्रियेत १९ नन्वसत्तामयाभ्यामनस्य कृतो दृष्टिर्नोज्यते तत्राह असतो दृक्दृष्टिर्यस्यतस्य स्वमाय
यातीवामनइवयोभयंकरःप्रतिभाति मध्यासनाभ्यामानामवलोचनइवचनानावधूविमोहनेनन।

नयस्य माया गुणचित्तहृतिभिर्निरीक्षिणो ह्यापि दृष्टिरज्यते ईशो यथानोजिनमन्युरीदृ
शांकस्तेनमन्येनजिगीषुरात्मनः १९ असद्दृशोयःप्रतिभाति मायया तीवैवमध्यासव
नामवलोचनः ननामवध्वोहृणाईशिरेंद्रियायत्पादयोःस्पर्शनवर्षिते द्वियाः २० यमा
हुरस्यस्थितिजन्मसंयमं त्रिभिर्विहीनं यमनंतमव्ययः नवेद सिद्धार्थमिवक्वचित्स्थितं
भूमंडलेमह्रुं सहस्त्रयामसु २१

यः प्रतिभाने फलभिन्नमोहजपादोर्वनेयस्य पादयोः स्पर्शनेन वर्षितं मोहितमिंद्रियं मनो यासां ताः
द्रियालज्जया भूतायाम्हणेन ईशिरेन प्राक् कस्तेन मन्येनेति पूर्वेणान्वयः २० अस्यविश्वस्य
स्थितिजन्मसंयमहेतुंयमाहुः अत एव त्रिभिः स्थित्यादिभिर्विहीनं अनंतं च यमाहुः अव्ययो म
त्राः क्रं दोष्वरोपेन दीर्घपाठे अकारो देवमानाल लक्ष्मीः सा वत्र एव प्रेत्यर्थः अनंतं न वेद यो यति
मर्हं सहस्त्र मेव याम निष्याला ता ति नेत्र भक्वचिदेकदेशो स्थितं भूमंडलेयोन वेद सिद्धार्थं सर्षपमि
वतस्येन मन्येतिचतुर्थेनान्वयः २१ ॥ ५८

तत्र जन्म हेतुत्वं महदादिद्वारेण प्रपंचयति यस्याद्य इति निर्मितो महात्मा सविग्रहस्यासीत विज्ञा
नसहितं धिष्ण्यमाश्रयो यस्य सः तस्य चित्स्वरूपत्वेन सत्वप्रधानत्वात् स एव किलादिदेवो वासुदेवा
भेदविवक्षया भगवानजो ब्रह्मा यत्संभवः यस्माद्ब्रह्मणः अहं रुद्रः संभूतः त्रिवृता त्रिगुणेन स्व
तेजसा स्वविभूतिरूपेण अहंकारेण विकारिकं देवतावर्गं तामसं भूतवर्गं ऐंद्रियं इंद्रियवर्गं
च सृजामि २२ किंच एते वयं महदादयः सर्वे यस्यानुग्रहादिदं ब्रह्मांडं सृजामः कथंभूताय

यस्याद्य आसीद्गुणविग्रहो महान्विज्ञानधिष्ण्यो भगवानजः किल यत्संभवोहं त्रिवृता
स्वतेजसा वैकारिकं तामसमैंद्रियं सृजे २२ एते वयं यस्य वशे महात्मनः स्थिताः शकुं
ता इव सूत्रयंत्रिताः महानहं वैकृततामसेंद्रियाः सृजाम सर्वे यदनुग्रहादिदं २३ य
न्निर्मितां कर्ह्यपि कर्मपर्वणीं मायां जनोयं गुणसर्गमोहितः न वेद निस्तारणयोग
मंजसा तस्मै नमस्ते विलयोदयात्मने २४ ॥ इति श्रीभागवते पंचमे सप्तदशोध्यायः १७

स्य महात्मनो वशे स्थिताः संतः यंत्रः सूत्रेण क्रियाशक्त्या यंत्रिताः प्रेरिताः शकुंताः पक्षिण इव
लौकिकेन सूत्रेण बद्धयंत्रिता कौतुकेन नानेवाहं महानहंकारश्च वैकृतादयः पूर्वोक्ता वर्गाश्च २३
स्थितिलयहेतुत्वं दर्शयन्नमति येन निर्मितां मायामेवायं जनोंजसा वेद न तत्र निस्तार
योगं उपायं कर्हिचिदपि वेदेति स्थितिहेतुत्वं दर्शितं कीदृशीं कर्माण्येव पर्वाणि ग्रंथयः ता
नि नयति प्रापयति तया तां प्रलयहेतुत्वमाह विलीयते स्मिन्निति विलयः उदेत्यस्मादि

अष्टादशे ततो मेरोः पूर्वादिक्रमतस्त्रिषु त्रिषु चोत्तरवर्षेषु सेव्यसेवकवर्णनं भद्रश्रवा वर्षप
तिः तस्य कुलपतयः सेवकमुख्याश्च १ भद्रश्रवस ऊचुरिति प्राणमन्त उपधावन्तीति वर्त्तमानल
क्षणयानयोमाङ्गुलिषु लिङ्गसमवायन्यायेन बहुवचनं २ अयं जनो मिषन्नपि पश्यन्नपि ।
घ्नन्तं हि संतं न पश्यति कालो वयमिति भगवद्विचेष्टितमेव तच्च विचित्रमदर्शने लिङ्गं पुत्रं वा

श्रीशुक उवाच॥ तथा च भद्रश्रवा नाम धर्मसुतस्तत्कुलपतयः पुरुषा भद्राश्ववर्षे साक्षा
द्भगवतो वासुदेवस्य प्रियां तनुं हयशीर्षाभिधानां परमेण समाधिना सन्निधाप्येदमभि
गृणन्त उपधावन्ति १ **भद्रश्रवस ऊचुः** ॐ नमो भगवते धर्मायात्मविशोधनाय नम इति
२ अहो विचित्रं भगवद्विचेष्टितं घ्नन्तं जनोऽयं हि मिषन्न पश्यति ध्यायन्नसद्यर्हि विक।
र्मसेवितुं निर्हृत्य पुत्रं पितरं जिजीविषुः ३ वदन्ति विश्वं कवयः स्म नश्वरं पश्यन्ति चा।
ध्यात्मविदो विपश्चितः तथापि मुह्यन्ति तवाज मायया सुविस्मितं कृत्यमजं नतोऽस्मि तं ४

ले पितरं वृद्धं देहमजे निर्हृत्य दग्ध्वा स्वयं तदुपभोग्यधनैः जिजीविषति जिजीविषुमिच्छतीति पाठान्तरे तु।
छेदः सामञ्जस्ये जिजीविषति किं परमार्थेन यर्हि यतः असत्तुच्छविषयसुखं सेवितुं विकर्म पा
पमेव ध्यायन् ३ ननु विद्वान्न पश्यति किमत्र विचित्रं तत्राह नश्वरं वदन्ति स्म पश्यन्तः पश्यन्ति
च स्मायो हे अज तथापि मायया मुह्यन्ति एतच्च तव कृत्यं चेष्टितं सुविस्मितं अति विचित्रं अतः प्र

ऽद्भुतमपरं चित्रवत्प्रतीयमानमपि तत्त्वयि न चित्रमित्याह विश्वस्योद्भवादिकर्म अकर्तुरपि अपा-
वृतस्यावरणशून्यस्य यस्मात्तादृशस्यापि ते अङ्गीकृतं वेदेन तत्त्वयि न तु चित्रं यतः मायया सर्वात्म-
नि कार्यस्य कारणे स्रष्टृत्वादिकर्म युक्तं वस्तुतः सर्वव्यतिरिक्ते निरुपाधावनावृतत्वमकर्तृत्वं च यु-
क्तं ५ परमेश्वरत्वेन स्तुत्वा प्रस्तुतावतारचरितमाह वेदानिति तमसा दैत्यरूपेण तिरस्कृता-
न् अपनीतान् नृनाचतुरंगाश्च नरतुरंगौ तद्रूपो विग्रहो यस्य कवये ब्रह्मणे तदर्थं अवितथेहिता

विश्वोद्भवस्थाननिरोधकर्म ते ह्यकर्तुरङ्गीकृतमप्यपावृतः युक्तं न चित्रं त्वयि कार्यका-
रणे सर्वात्मनि व्यतिरिक्ते च वस्तुतः ५ वेदान्युगान्ते तमसा तिरस्कृतान्रसातलाद्यो नृतु-
रङ्गविग्रहः प्रत्याददे वै कवये ऽभियाचते तस्मै नमस्ते ऽवितथेहिताय ते ६ हरिवर्षे चापि
भगवान्नरहरिरूपेणास्ते तद्रूपग्रहणनिमित्तमुत्तरत्राभिधास्ये तद्दयितं रूपं महापुरु-
षगुणभाजनो महाभागवतो दैत्यदानवकुलतीर्थीकरणशीलाचरितः प्रह्लादो ऽव्य-
वधानानन्यभक्तियोगेन सह तद्वर्षपुरुषैरुपास्ते इदं चोदाहरति ७ ॐ नमो भगवते न-
८ रसिंहाय नमस्तेजस्तेजसे आविराविर्भव वज्रनख वज्रदंष्ट्र कर्माशयान्रंधय रंधय तमो ग्र-

यसत्यसंकल्पाय ६ उत्तरत्र प्रह्लादचरित्रे महापुरुषस्य गुणानां भाजनमाश्रयः दैत्यदानव-
कुलस्य तीर्थीकरणशीलमाचरितं च यस्य फलसंकल्पेन अव्यवधानः अन्यस्याश्रयस्याव्य-
भिचारी यो भक्तियोगस्तेनोपास्ते सेवते ७ तेजसामपि तेजसे आविराविरिति प्रकटो भव वीप्सा-
वा कर्माशयान् वीप्सा वा कर्मवासनाः रागादीन् रंधय निर्दह मम स्थिताः मयाः ८ ॥

भा० पं० ६६

विश्वस्यस्वस्तिप्रार्थनेखलस्यापिभवेत्ततस्वसाधुधीरांविनानस्यात् अन्योन्यमसंगात्ध्यायतोचभ
तानांअन्योन्यद्रोहेविनानभवेदित्याशयेनाह खलः प्रसीदतु क्रौर्यंत्यजतुभूतानिचमिथःशि
वमेवध्यायंतुतेषांमनः चभद्रंशुभंधारणातत्किंभजतुनः अस्माकंमतिमतिः अधिष्ठानंभगवानो
मतिः अहैतुकीनिष्कामासती ९ नःसंगात्कापिमास्यात् यदिकथंचित्स्यात्तर्हिअगारादिषुमा
स्यात् किंतुभगवत्प्रियेष्वेवअगारादिसंगेदोषमाह यइति इंद्रियप्रियःदाराद्यासक्तः १ भगव
त्प्रियसंगेगुणमाह येषांभगवत्प्रियाणांसंगात्लब्धंमुकुंदविक्रमंश्रुतिभिः श्रवणादिभिः स

स्वस्त्यस्तुविश्वस्यखलःप्रसीदतांध्यायंतुभूतानिशिवंमिथोधिया मनश्चभद्रंभजतादधो
क्षजेआवेश्यतांनोमतिरप्यहैतुकी ९ मागारदारात्मजवित्तबंधुषुसंगोयदिस्याद्भगवत्प्रि
येषुनःयःप्राणवृत्त्यापरितुष्टआत्मवान्सिध्यत्यदूरान्नतथेंद्रियप्रियः १० यत्संगलब्धंनि
जवीर्यवैभवंतीर्थंमुहुःसंस्पृशतांहिमानसंहरत्यजोतःश्रुतिभिर्गतोंगजंकोवैनसेवेत
मुकुंदविक्रमं ११ यस्यास्तिभक्तिर्भगवत्यकिंचनासर्वैर्गुणैस्तत्रसमासतेसुराः हरावभ

स्पृशतांसेवमानानांपुंसामंतर्गतोजःमानसंमलंहरतिकथंभूतंनिजमसाधारणंवीर्यंवैभवंप्रभा
वातिशयोयस्यतीर्थंगंगादिमुहुःसंस्पृशतामंगजंमलंकेवलंहरतितंकोवैनसेवेतेत्यन्वयः ११
मानसमलापगमफलमाह यस्येति अकिंचनानिष्कामामनः अहोहरेर्भक्तिर्भवतितेनःच
तत्प्रसादेसतिसर्वेदेवाःसर्वैर्गुणैःज्ञानवैराग्यादिभिःसहतत्रसम्यगासतेनित्यंवसंतिअहा
यासतःकस्यतुकुतःहरिभक्तेरसंभवात्महतांगुणाःज्ञानवैराग्यादयोभवेतिअसतिविषयसेवे

नवहरिविमावस्यग्रहाघासक्तस्यापिलोकेमहत्वंदृष्यतेसन्यंतद्रूपंहासास्पदमितिसदेतकमा।
हहरिर्हीति यथाकथानोमीनानामीप्सितंतोयमेवात्मातेनविनाजीवनाभावात्महानतिप्रसि।
द्धोपिरहेयदासमन्ततेनतदांपतीनांमिथुनानांमुद्रादिष्वपिप्रसिद्धंवयसेवयत्केवलंमहत्वंनदेव
तस्यभवतिनततत्तानादिना मिथुनेषुनेषुएज्यमानेषुस्त्रीभ्यः पुंसांमहत्त्वंबालमिथुनेभ्यश्चवृद्धमि
थुनानांमहत्वंयथेत्यर्थः ११ यस्मादेवंतस्मात्तद्धेहिमाकृतोभयंनसिंहपादंभजतेन्यसरानुप
द्रिणाति कोहृष्टशरहेरजःतस्माभागोभिनिवेशः रजस्त्रादीनामलंकारणात्रनथवसेसतोनाज।
हरिहिंसात्ताद्भगवान्प्राणीरिणामात्माकषाणामिवनोयमीप्सितं हितामहोत्स्येयदिसत्तते
रहेनदामहत्वंवयसादंपतीनो १२ तस्माद्धृतोरागविषादमनुमानस्फहामयदेन्याद्विमले
हितामहेसंसृतिचक्रवालेनसिंहपादंभजतनाकुतोभय १४ केतुमालभगवान्कामदेवस्व°
रूपेणालक्ष्म्याःप्रियचिकीर्षयाप्रजापतेर्दुहितॄणांतद्वर्षपतीनांपुरुषायुषाहोरात्रपरिस
ख्यानानांयासांगर्भामहापुरुषमहास्त्रतेजसोद्विजितमनसांविध्वस्ताव्यसवः संवत्सरान्तेनि
पतंति १५ अतीवसुललितगतिविलासविलसितरुचिरहासलेशावलोकलीलयाकिं।
चिदुत्तंभितसुंदरभ्रूमंडलसुभगवदनारविंदश्रियारमांरमयन्निंद्रियाणिरमयते १६
नमरणाद्दीनोचक्रवालेमंडलमविच्छेदोयस्मात् १४ केतुमालेपिकामदेवस्वरूपेणआस्तेइतिशे
षः किमर्थमास्तेइत्यतआह लक्ष्म्याइतिप्रजापतिः संवत्सरः संवत्सरोवैप्रजापतिरितिश्रुतेः त
स्यदुहितरोरात्र्यभिमानिन्योदेवताः पुत्राश्चदिवसाभिमानिनोदेवाःतेषांप्रियचिकीर्षयापुरुषायु°
षेणतेनयावन्त्योरात्रयस्तैःपरिसंख्यानंगणनायेषांषट्त्रिंशत्सहस्राणामित्यर्थः यासांदुहितॄ
णांमहापुरुषस्यमहास्त्रंचक्रंतस्यतेजसा १५ रमांरमयन्स्त्रीयानींद्रियाणिरमयतिकेनसाध

भा॰ पं॰ ६१ तद्भर्तृभिर्दिवसाभिमानिभिरुपेता १७ सर्वैः गुणविशेषैः श्रेष्ठवस्तुभिः विलक्षितः लक्षीकृतः
आत्मा यस्य आकूतीनां क्रियाणां चित्तीनां ज्ञानानां चेतसां संकल्पाध्यवसायादीनां विशेषाणां त
द्विषयाणां षोडशकलाय षोडश कलाः एकादशेंद्रियपंचविषयलक्षणा यस्य छंदोमयाय वेदोक्तक
र्मप्राप्याय अन्नमयाय अन्नोपष्टंभकत्वात् अमृतमयाय परमानंदाविष्कारात् सर्वमयाय सर्वविषयत्वा
त् सहसे ओजसे बलाय कांतहेतुत्वात् १८ तत्कामेनैव तत्सेवकत्वात् अहं हृतार्थोऽस्मि अन्यकाम १८

तद्भगवतो मायामयं रूपं परमसमाधियोगेन रमादेवी संवत्सरस्य रात्रिषु प्रजापतेर्दुहितृभि
रुपेताहस्सु च तद्भर्तृभिरुपास्ते इदं चोदाहरति १७ ॐ ह्रां ह्रीं ह्रूं ॐ नमो भगवते हृषीकेशा
य सर्वगुणविशेषैर्विलक्षितात्मने आकूतीनां चित्तीनां चेतसां विशेषाणां चाधिपतये
षोडशकलाय छंदोमयायान्नमयायामृतमयाय सर्वमयाय सहसे ओजसे बलाय कांता
य कामाय नमस्ते उभयत्र भूयात् १८ स्त्रियो व्रतैस्त्वा हृषीकेश्वरं स्वतो ह्याराध्य लोके पति
माशासतेऽन्यं तासां न ते वै परिपांत्यपत्यं प्रियं धनायूंषि यतोऽस्वतंत्राः १९ स वै पतिः स्यादा
कुतोभयः स्वयं समंततः पाति भयातुरं जनं स एक एवेतरथा मिथो भयं नैवात्मलाभाद धि मन्यते परं २०

न यात्तत्त्वामर्चतो न परिपूर्णमनोरथाः स्युरित्याह स्त्रिय इति स्वत एव हृषीकाणामीश्वरं पतिं सेते
तामाराध्यतः स्त्रियः अन्यं पतिं प्रार्थयंते पतिकामा नो हि कामाराधनेव्रतेषु प्रसिद्धं तासामपा
त्यादीनि ते पतयो न पातुं शक्ताः १९ अतस्त्वं पतय एव न भवंतीत्याह स वा इति स चैवं भूतः प
तिः भवानेक एव नान्यः प्रियो भवानात्मलाभात् परमधिकं न मन्यते इतरथा अन्याधीन स्वरस्य

[illegible] ६१

किं च निष्कामभजनेन प्रार्थितं न एव सर्वे कामा भवंति सकामभजनेन तु कामितमात्रमनित्यं चेत्याह या
हीनस्नेहो कलत्रदासपत्नेपादसरोरुहस्पर्शाहंता पूजामेव कामयेत न फलांतरं अखिलेषु कामेषु ले
पटाः सर्वो न कामान्प्राप्नोतीत्यर्थः दुःखिता मोक्षिताः फलांतरकामयेत्थिताः सत्यं चिंतयंत हि न
देवैकेशास्विट्टदासि किंच यद्यतः फलभोगानंतरं भयप्रायं तथापि यो वितोयो यस्माः सा प्रतप्यते दुःख
प्राप्नोति न देवदासि न तु नित्य २१ न तु मम महेशलोकतः सर्वकामप्राप्तिः त्वमेव कामार्थिभिः सेव्योसि
अत आह मत्प्राप्तये ब्रह्मादयस्तपस्तप्यंते कथम् ज्ञाताः ते ह्रियेत्सुविधीः येषां अल्पकत्वमासः न थापि
यानस्यनेपादसरोरुहार्हणं निकामयेत्साखिलकामलंपटा न दैवकासीष्मितमीप्सितोर्थिनो य
दुःखयाज्ञाभगवन्प्रतप्यते २१ सत्कामयेत शश्वदादयस्तप्यंतः अतनपेत् ह्रियेपिपः अतो
भवत्पादपरायणा न मां विदंत्यहं त्वहृदयायतो जितं २२ सत्वं ममाप्यच्युत शीलिवेदितं क
रांबुजे यत्नदथापि सावतो विमशितांलस्सवरेण मायया कर्ड स्पर्श स्पृहितं महितं विभुः
२३ स्वकेच भागवतः प्रियतममास्य भवतारूपं तद्दर्षगृहस्थमनो प्राकृप्रदर्शित सद्दा
नीमथमहत्त्वा भक्तियो गेना शयति दृष्टवोदाहरंति २४ ओं नमो भगवते मुख्यतमाय नमः स
त्वाय प्राणाय ओजसे बलाय महते मन्यवे नमः २५ अंतर्बहिश्चाखिललोकपालकेरदृष्टरू
भवत्पादपरायणा हृतेमानविदंति मत्काटात्सविलक्षितानाविभृतीनं लभंते इत्यर्थः यत्र त्वमेव बह
दृश्यवस्थाः साहं त्वप्यातेत्रतान्तदनुवर्तिनमेव विलोकयामि नान्यमित्यर्थः २२ इदानीं तत्कृपापा
त्रोपयुते सत्त्वामि निनदितिनि यापयक्तरांबुजसानतमोभक्तानां कोसि अथापि कृपयान्यत्तनंमापि
कोसिस्लिनिपेहीतिपेषः कथं भजं वेदित सर्वकामवर्षिहेन सद्धिः स्तनेलचनृवमथ्यनादरः यतः हे
वरेण्यमां वत्नाखिलेस्म विमर्शितं ग्रहोविचित्रमेतन्मायि केवलमाद्दस्मात् भक्ते श्रुतपरमा कृपा अतः
नवंप्यक्ष्यरस्यमायया हितं न तत्का चिंतके पितु समर्थः २३ स्पृहे २४ सत्यप्रधानायमुख्यतमाय प्रा

२६ ॥

नत्विंद्रादयो वर्णयंति लोकपालत्वात् ऊनोहं तत्राह मत्सरएव ज्वरो येषां तेयं हितादिपदः च
तुष्पदः सरीसृपं जंगमं स्थाणुं स्थावरं च यदत्र दृश्यते तेन किंचिदपि पातुं न शक्ताः सहमेव प्राणारू
पेण पालकं ऋष्यस्त्रेत्यर्थः तथा च श्रुतिः नास्य हिंसन्नाह मृत्कमस्य हमत्कमस्मीत्यादि २० स्व
वनावस्वमितमाह भवान्युगांतेर्णाणि मयामवनासहमत्सहितात् पृह्नेत्यध्याहारः ऊर्मिमालावतिप्र
लयार्णवे ओजसा उरुक्रमते विचरति यद्वा पातुमित्यस्यानुषंगः क्षोणीपातुं क्रमते अस्य हेतुः अत्य

यं लोकपालाः किल मत्सरज्वराहिताय तेनोपि पृथक् समेत्य च पातुं न शेकुः द्विपदच्चतुष्प ३८
दः सरीसृपं स्थाणु यदत्र दृश्यते २७ भवान्युगांतार्णव ऊर्मिमालिनि क्षोणीमिमामोषधि
वीरुधां निधिं मया सहोरु क्रमतेज ओजसा तस्मै जगत्प्राणगणात्मने नमः २८ हिरण्मये च
भगवान्निवसति कूर्मतनुं बिभ्राणः तस्य तत्प्रियतमां तनुमर्यमा सह वर्षपुरुषैः पितृगणा।
धिपतिरुपधावति मंत्रमिमं चानुजपति २९ ॐ नमो भगवते अकूपाराय सर्वसत्त्वगुणवि
शेषणायानुपलक्षितस्थानाय नमो वर्ष्मणे नमो भूम्ने नमो नमोवस्थानाय नमस्ते ३०
यद्रूपमेतन्निजमाययार्पितमर्थस्वरूपं बहुरूपरूपितं संख्या न यस्यास्त्ययथोपलम्भनात्तस्मै

र्थः यतस्त्वमजः कीदृशीं ओषधीनां वीरुधां च निधिं आश्रयभूतां तस्मै नमः जगतो यः प्राणगणः तस्या
त्मने नियंत्रे २८ तत्प्रियतमां तां प्रियतमाम् २९ अकूपाराय कूर्माय सर्वैः सत्त्वगुणैः वि
शेषणं यस्य अनुपलक्षितस्थानेयस्य वा निरवतानां वर्ष्मणे वर्षीयसे कालानवच्छिन्नाय भूम्ने स
र्वगताय अवस्थानायाधाराय ३० निजमायया अर्पितं प्रकाशितं यत्नदर्थस्वरूपं एतद्दृश्यं दृश्यमादिव
सेव रूपं यतः दृश्यमास्तिकत्वेभजे बहुभिः रूपैः रूपितं यस्य वंसंख्या नास्ति ऊनत्र अयथापामिथ्ये वोप

वहूहं प्रपंचं दर्शयन्न तस्मै स्वरादव्यतिरेकमाह जरेति हीयग्रहतो ऽन्यमिथेयः न मे वैकः न वनस्थतिरि
कोऽस्ति सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतेरित्यर्थः १२ सप्रपंच नामरूपमतत्त्विरासेन स्वरूपमतियस्मिंस्त्रिति
त्र संख्येयाः स्वेन ताः विशेषायेषां तानि नामानि रूपाणि सांख्याकृत नयस्य यस्य नारूपेयस्मिन्न त्वयि कृवि
भिः कपिलादिभिरिंपंचतुर्विंशत्यादिसंख्या कल्पितास्तीयथा नत्वरूपानतत्त्वानेनापनीयतेन
स्मै सांख्यसिद्धांतरूपाय नमः परमार्थरूपायेति १३ एषाम रूपथावत्तिहेत्वन्वयः १४ मंत्रैस्तत्वेन
लिंग्यते इति तस्मै स्वरूपाः यत्ताः क्रतवः स्वरूपाः तद्रूपाय स्वतः एवमहात्मौपराः स्रवयवभजाय स्व
जनाय कृत्स्नेदजमेर जोऽग्निजे व राचरं देवर्षिपितृभूजनमैन्द्रियं द्यौः खल्वितिः शैलसरित्समुद्रही
पग्रहतैन्यमिथेयएकः १२ यस्मिन्न संख्येयविशेषनामरूपाकृतोक विभिः कल्पितेयं संख्या
यथा ततत्वरूपापनीयते तस्मै नमः सांख्यनिदर्शनाय १३ अतरेषु कुरुषु भावाव्यत्तपुरुषः कृ
नवरद्रूप स्रा सेन तंतुदेवोहैवामः सहकुरुभिर सर्वलिनभक्तियोगेनोपपावति इमोचपर
मामुपनिषदमावर्तयति १४ उँ नमो भगवते मंत्रतत्त्वलिंगाय यज्ञक्रतवे महाध्वरावयवाय
महापुरुषाय नमः कर्मशुक्लाय त्रियुगाय नमस्ते १५ यस्य तद्रूपकवयो विपश्चितो गुणाबुद्धा
ह्वि वर्जातवेदसं मथ्नंतिमथ्या मनसा दिदृक्षवो गूढं क्रियार्थे नमः ईरितात्मने १६ द्रव्यक्रि
कर्मणा शुक्लाय शुद्धाय यज्ञानुष्ठाने त्रियुगाय कृतयुगो यज्ञाभावात यद्वा कलियुगे छन्नत्वात् १५
कवयो विद्वांसः विपश्चितो निपुणा गुणाबुद्धे हे ह्वियादि युमथ्नंति विविनंति मथ्या विवेक साधनेन म
नसा क्रियार्थैः कर्मभिः तत्फलै स्वर्गादिभिः प्रकाशमानं दिदृक्षवः एवं मंथनैरीरितः प्रकटितः आत्मा
स्वरूपं यस्य तस्मै नमः १६ मथनमेव दर्शयन् आह द्रव्यं विषयः क्रियां इंद्रियव्यापारः हेतु देवतास्त्यनं
देहः ईशः कालः कर्ता अहंकारः एतैर्मायागुणैः कार्यरूपलक्षणैः वस्तुतेन निरोहितोय स्मात्तस्मै

तद्देवं निर्गुणमहमेवानन्तापरमेश्वरस्वरूपेण प्रणमति यस्येति न जीवार्थमीप्सितं अन्येनानिष्ठायामी
क्षणयोगात् स्वार्थं तु नेप्सितं विश्वस्थित्यादि स्वगुणैर्माया करोति तस्या जडत्वेपि ईश्वरसन्निधा-
नात्प्रवृत्तिं दृष्टान्तेनाह यथा अयः लोहं ग्रावाणः अयस्कान्तान्निमित्तात् भ्रमति तदाश्रयं तदभिम
तं समनन्तरगुणाः कर्माणि जीवानां हृद्यानां च साक्षित्वेन तस्मै ते नमः ३८ अवतारचरितमाह जगतामा
दिकारणं सूकरः सूकरः मां पृथ्वीं मदग्रदंष्ट्रे दंष्ट्राग्रे कृत्वा रसातलात् प्रमथ्य मलयार्णवात् उदगात् इवनिर्गम

करोति विश्वस्थितिसंयमोदयं यस्येप्सितं नेप्सितमीक्षितुर्गुणैः मायायथायोभ्रमते तदा
श्रयं ग्राव्णो नमस्ते गुणकर्मसाक्षिणे ३८ प्रमथ्य दैत्यं प्रतिवारणं मृधे यो मां रसाया जगदा
दिसूकरः कृत्वाग्रदंष्ट्रे निरगादुदन्वतः क्रीडन्निवेभः प्रणतास्मि तं विभुं ३९ इति श्रीभाग
वते पंचमस्कंधे ष्टादशोध्यायः १८ ॥ शुक उ० ॥ किंपुरुषे वर्षे भगवन्तमादिपुरुषं लक्ष्मणा
ग्रजं सीताभिरामं रामं तच्चरणसन्निकर्षाभिरतः परमभागवतो हनुमान्सह किंपुरुषैरवि
रतभक्तिरुपास्ते १ आर्ष्टिषेणेन सह गन्धर्वैरनुगीयमानां परमकल्याणीं भर्तृभगवत्क
थां समुपशृणोति स्वयं चेदं गायति २ ॐ नमो भगवते उत्तमश्लोकाय नम आर्यलक्षणशी
लव्रताय नम उपशिक्षितात्मन उपासितलोकाय नमः साधुवादनिकषणाय नमो ब्रह्म

न ननमप्रति गजतुल्यं दैत्यं प्रमथ्य यः क्रीडन् स्थितः तं प्रणतास्मीत्यन्वयः ३९ ॥ इति भावार्थ
दीपिकायां पंचमे ष्टादशोध्यायः ॥ कृतविशेषं किंपुरुषे भारते चोपवर्णयते सेव्यसेवकभावप्रभावतश्रेष्ठा-
मेव च १ भर्ता स्वामी भगवान् तच्च तस्य कथां २ आर्यायां लक्षणानि शीलं व्रतं च यस्य उपशिक्षि
तात्मने संयतचित्ताय उपासितो नुसृतो लोको येन साधुवादः साधुत्वप्रसिद्धिः तस्य निकषणा

[illegible] ५

[illegible] २

श्रीरामे परमार्थरूपेणानुमतिपदे कं वेदान्तेषु प्रसिद्धं न तं तन्मायपञ्चेकथं भवते विशुद्धस्यासौ आ-
नुभवस्वरूपमात्रास्वरूपं यस्य तत्र हेतुः प्रशान्तं तत्रापि हेतुः स्वतेजसा स्वरूपप्रकाशेन ध्वस्ता
गुणानां विविधा जाग्रदाद्यवस्था यस्मिन् अनुभवमात्रत्वे हेतुः प्रत्यक् रूपपराद्यन्यत्ततः अ-
नामरूपं न वस्तुतः एवंभूतस्यापि जीवस्यो कस्ते विपर्ययो रूपप्रतेन त्राह निरहं अहंकाराभावा-
त्तत्स्थानेव प्रतीत्यमित्यर्थः ननु श्रीरामस्य स्वरूपेनैव प्रतीयते तत्राह सुधिया प्रसादुपलभ्यते ४।
नुपलंभनेषु हूचितेन तु प्रसन्ने नैव प्रतीयते उपलभ्यते इत्यर्थः कथं नहि दृष्टपरार्थ्यप्रतेन तत्राह विभोः
मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्यशिक्षणं रक्षोवधायैव यत्तस्य मनःकाटन्यतोवधतान न केवलमेतावत् किं तत्राह स ।
यत्र हि शुद्धानुभवमात्रमेकं स्वतेजसा ध्वस्तगुणव्यवस्थं प्रत्यक् प्रशान्तं सुधियोपलम्भनं ह्यना-
मरूपं निरहं प्रपद्ये ४ मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्यशिक्षणं रक्षोवधायैव न केवलं विभोः कुतोऽन्य-
था स्याद्रमतः स्व आत्मनः सीताकृतानि व्यसनानीश्वरस्य ५ न वै स आत्मात्मवतां सुहृत्त-
मः सक्तः त्रिलोक्यां भगवान्वासुदेवः न स्त्रीकृतं कश्मलमश्नुवीत न लक्ष्मणं चापि विहातुम-
र्हति ६ नन्वस्य तन्नमहत्तो न सोऽभगवान्वा तु बुद्धिर्नो कृतिर्लोभहेतुः नैवेत्याह स आत्मापि नो वनो-
त्तारेशो संगादिकृते उत्तेरेवां रमितिमर्त्यो नोपितत्वं च शिक्षार्थमपीत्यर्थः अन्यथा स्वस्वरूपे रममाण-
स्य जगदात्मनः सीताविरहकृतानि व्यसनानीति कुतः स्यात् ५ विषयासक्त्यभावे असक्तान हेतुमुपपा-
दयति नवैस भगवान् त्रिलोक्यामपि सक्तः यत आत्मवतां धीराणामात्मा सुहृत्तमः अतो न स्त्रीकृतं मो-
हं प्राप्नुयात् न लक्ष्मणं चेति देवहूतेन श्रीरामसंमत्ययनाविलापितं अग्निप्रवेशनस्तया वध्य इति तत्र देवहा-
नि स्थितं लक्ष्मणं ऊर्वों समागते विलापयितुं प्रविष्टं हनुमद्यनोव सिद्धवाक्यान्यजानन्नत्यजत्यागोऽपि न
कल्प्यते इत्यर्थः ६ अतः श्रीरामचन्द्रः सर्वैः सेव्य इति वक्तुं न तस्य तोषहेतुः सत्कुलजन्मादिकं भक्ति

८

म

तस्मात्सुरो वाऽन्यो वा यः कोपि श्रीराममेव सर्वप्रकारेण भजेत सकृतज्ञमल्पीयस्यापि भजनेब
हुमानिनं यः उत्तरकोसलानयोध्यावासिनः ८ उपचितैर्धर्मादिभिरग्नोपलभ्यते येन तत्तपः च
रितिर्नत्रोपशमः इंद्रियाणां संयमः उपरमो निरहंकारता आत्मवतामनुग्रहाय तस्यार्थं ईश्वरता
न. ९ भगवदनुभावउपवर्णने येन पंचरात्रेण तत्सावर्णेर्मनोरुपसरति सेवते १० उपरता
नात्म्याय निरहंकाराय ११ असक्तप्रासो विविक्तप्रसादीत स्मै नमः असकलदूपोयति अ
सुरो सुरोऽप्यथ वानरो नरः सर्वात्मना यः सुकृतज्ञमुत्तमं भजेत रामं मनुजाकृतिं हरिं य उ
त्तराननयत्कोसलान्दिवमिति १ भारतेपि वर्षे भगवान्नरनारायणाख्य आकल्पान्तम
पचितधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्योपशमोपरमात्मोपलंभनमनुग्रहायात्मवतामनुकंपया
तपोव्यक्तगतिश्चरति २ तं भगवान्नारदो वर्णाश्रमवतीभिर्भारतीभिः प्रजाभिर्भगव
त्प्रोक्ताभ्यां सांख्ययोगाभ्यां भगवदनुभावोपवर्णनं सावर्णेरुपदेक्ष्यमाणः परमभक्ति
भावेनोपसरति इदं चाभिगृणाति ३ ॐ नमो भगवते उपशमशीलाय उपरतानात्म्याय
नमो किंचनवित्ताय ऋषिऋषभाय परमहंसपरमगुरवे आत्मारामाधिपतये नमो नम इ
ति ४ गायति चेदं कर्तास्य सर्गादिषु यो न बध्यते न हन्यते देहगतोपि दैहिकैः द्रष्टुर्न दृ
ग्यस्य गुणैर्विदूष्यते तस्मै नमोसक्तविविक्तसाक्षिणे ५ इदं हि योगेश्वरयोगनैपुणं हि
स्यविष्य सर्गादिषु कर्तापि यो न बध्यते अहंकर्तेति न मन्यते विविक्तत्वात् विविक्तत्वमाह देह
गतोपि दैहिकैः तृण्पिपासादिभिः यो न हन्यते नाभिभूयते साक्षित्वमाह यस्य द्रष्टुरपि सतो दृश्यैः
गुणैर्दृश्यत्वेन न दूष्यते न विक्रियते ५ योगकौशलं निरूपयन् योगं प्रार्थयते इदं हीति त्रिभिः हे

न्य यातनस्य शास्त्राभ्यासादिश्रमो व्यर्थ इत्याह ऐहिकामुष्मिककामेषु लंपटो मूढः सुतदारा
दिषु योगक्षेमं चिंतयन् कुत्सितस्य कलेवरस्यात्ययात्मृत्योः शंकेत तथा विद्वानपि सन् यः शंके
त तस्य यत्नः श्रम एव १४ यस्मादिंद्रियाणां यमेवं दृष्टानस्मात्हे प्रभो अधोक्षज तमेव नो योगं विधे

यथैहिकामुष्मिककामलंपटः सुतेषु दारेषु धनेषु चिंतयन् शंकेत विद्वान् कुकलेवरा
त्ययाद्यस्तस्य यत्नः श्रम एव केवलं १४ तन्नः प्रभो त्वं कुकलेवरार्पितां त्वन्माययाहंमम
तामधोक्षज भिंद्याम येनाशु वयं सुदुर्भिदां विधेहि योगं त्वयि नः स्वभावं १५ भारतेप्यस्मि
न्वर्षे सरिच्छैलाः संति बहवः मलयो मंगलप्रस्थो मैनाकः त्रिकूट ऋषभः कूटकः
कोल्लकः सह्यो देवगिरिः ऋष्यमूकः श्रीशैलो वेंकटो महेंद्रो वारिधारो विंध्यः शुक्तिमा
न्नृक्षगिरिः पारियात्रो द्रोणः चित्रकूटो गोवर्धनो रैवतकः ककुभो नीलो गोकामुख इंद्रकी
लः कामगिरिरिति चान्ये च शतशः सहस्रशः शैलाः १६ तेषां नितंबप्रभवा नदा नद्यश्च
९८ संत्यसंख्याताः एतासामपो भारत्यः प्रजा नामभिरेव पुनंतीनामात्मना चोपस्पृशंति १७ चं
द्रवसा ताम्रपर्णी अवटोदा कृतमाला वैहायसी कावेरी वेणा पयस्विनी शर्करावर्ता तुंग
भद्रा कृष्णा वेण्या भीमरथी गोदावरी निर्विंध्या पयोष्णी तापी रेवा सुरसा नर्मदा चर्मण्वती सिं
धुरंधः शोणश्च नदौ महानदी वेदस्मृतिः ऋषिकुल्या त्रिसामा कौशिकी मंदाकिनी यमुना

हि कीदृशं तत्त्वयि स्वभावं सहजवासनारूपं येन योगेन वयं त्वन्मायया नः कुकलेवरेर्पितामहंममतां
क्षीणं भिंद्याम त्यजेम सुदुर्भिदां मुमुक्षुभिरपि नरैः सर्वेषामत्यक्तुमशक्यां १५ इलावृतवदस्मिन्वर्षे सरि

भा॰
पं॰
६५

लब्धं जन्म यैस्तैः पुरुषैः सात्विकादिसक्तेन कर्मणा दिव्यादिगतय आत्मनो विधीयन्ते हि यस्मात्त
थापवर्गनयः कर्मानुसारेण सर्वेषां भवति ॥ यद्यपवर्गस्य द्विधानं नेतोह प्रकारः संन्यासवनस्थना
दिनदननिक्रमेण अस्मिन्नेव वर्षे नान्यत्र अपवर्गो भवति एतच्च कर्मादिबहुसाधनसंभवाभिप्रा
येणोक्तं न तत्रान्यत्रापवर्गाभावेन तदुपर्यपि बादरायणः संभवादिति देवानामपि मोक्षस्य सूचि
तत्वात् ॥१९॥ अपवर्गस्वरूपमाह योसाविति अनात्म्ये आत्मनि भवमात्म्यं रागादि तद्रहिते अनि

अस्मिन्नेव वर्षे पुरुषैर्लब्धजन्मभिः शुक्ललोहितकृष्णवर्णेन स्वारब्धेन कर्मणा दिव्यमानुषना
रकगतयो बह्व्यः आत्मन आनुपूर्व्येण सर्वा एव हि सर्वेषां विधीयन्ते यथावर्णविधानमप
वर्गश्चापि भवति ॥१९॥ योसौ भगवति सर्वभूतात्मन्यनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने परमात्म
नि वासुदेवेऽनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षणो नानागतिनिमित्ताविद्याग्रन्थिरन्धनद्वारे
ण यदा हि महापुरुषपुरुषप्रसङ्गः ॥२०॥ एतदेव हि देवा गायन्ति अहो अमीषां किमकारि
शोभनं प्रसन्न एषां स्विदुत स्वयं हरिः । यैर्जन्म लब्धं नृषु भारताजिरे मुकुन्दसेवौपयिकं स्पृ हा हि नः

रुक्ते वाचामगोचरे अनिलयने अनाधारे अनन्यनिमित्तः अहैतुकः भक्तियोग एव लक्षणं स्व
रूपं यस्य भवति नानागतीनां निमित्तं योऽविद्याग्रन्थिः तस्य रन्धनेन छेदनद्वारेण महापुरुषपुरुषाः विस्र
भक्ताः तैः प्रकृष्टः सङ्गो यदा तदा ॥२०॥ एतदेवमानुष्यमेव सर्वपुरुषार्थसाधनं गायन्ति अमी
षां एभिः उत स्विद् उताहो स्वयमेव साधनं विनैव हरिरेषां प्रसन्नोऽभूत् एवमुक्तस्यापगुणस्फुटः कृ
तत्वात् भारताजिरे भारताङ्गणे नः केवलं स्पृहैव यज्जन्म मुकुन्दसेवौपयिकं तन्न लब्धं जन्म यैस्तैर्लब्ध ६५
२१

सहर्षमेवाह किमित्यादि सप्तभिः फल्गुना तुच्छेन द्युजयेन स्वर्गप्राप्त्या न किंचित्फलं कुतः यत्र फले ना
रायणपादपंकजस्मृतिः नास्ति प्रमुष्टातिशयिनामिंद्रियाणामुत्सवात् भोगात्प्रमुष्टा भ्रष्टा २२ तदा
मल्पमेवायुर्येषां वरं ते हेतुः मर्त्येनापि देहेन क्षणेनैव कालेन कृतं कर्म संन्यस्य हरेः पदं संयांति २३
अतः यत्र वैकुंठकथामृतनद्यो न संति तदाश्रयाः कथापराश्च महोत्सवा यज्ञसवा येषु तादृशाय
ते तेषामभावा सुरेशस्येंद्रस्य लोकोपि लोको न सेव्यतां २४ अप्रमत्तविरति प्राप्ताः नृजातिं ज्ञानं च तदृष्टयोः क्रि
या अत्र तदर्थानि द्रव्याणि च तेषां कलापेन संभृतां संपूर्णां अपुनर्भवाय यतन्ते वनौकाः इव वनौकसः

किं दुष्करैर्नः क्रतुभिस्तपोव्रतैर्दानादिभिर्वा द्युजयेन फल्गुना न यत्र नारायणपादपंकजस्मृतिः
प्रमुष्टातिशयेंद्रियोत्सवात् २२ कल्पायुषां स्थानजयात्पुनर्भवात्क्षणायुषां भारतभूजयो वरं ।
क्षणेन मर्त्येन कृतं मनस्विनः संन्यस्य संयांत्यभयं पदं हरेः २३ न यत्र वैकुंठकथासुधापगा न सा
धवो भागवतास्तदाश्रयाः न यत्र यज्ञेशमखा महोत्सवाः सुरेशलोकोपि न वै स सेव्यतां २४ प्रा
प्तान्नृजातिं त्विह ये च जंतवो ज्ञानक्रियाद्रव्यकलापसंभृतां न वै यतेरन्नपुनर्भवाय ते भूयो वनौका
इव यांति बंधनं २५ यैः श्रद्धया बर्हिषि भागशो हविर्निरुप्तमिष्टं विधिमंत्रवस्तुतः एकः पृथङ्ना
मभिराहुतो मुदा गृह्णाति पूर्णः स्वयमाशिषां प्रभुः २६ सत्यं दिशत्यर्थितमर्थितो नृणां नैवार्थदो

दो यत्पुनरर्थिता यतः स्वयं विधत्ते भजतामनिच्छता
मिच्छापिधानं निजपादपल्लवं २७

सः पतितोल्लब्धकामा अपि पुनर्यदि निसित्रेव बद्धास्ते प्रमत्ता विहरंति यथा वनेनेति तद्वत् २५ अहो
भारतवासिनां भाग्यमित्याह यैरिति अग्नये जुष्टं निर्वपामि इंद्राय जुष्टं इत्येवं भागशो निरुप्तमिष्टं यत्कृ
तं च विधिना प्रकारेण मंत्रेण च वस्तुतः अग्निहोत्रादिभेदेन इष्टदेवतामहिम्ना पत्यकं निरुप्तं च ममेद
मिति स्वीकुर्वता नेतुं मयानीतार्थः एक इंद्रादिनामभिराहुतः आशिषां प्रभुः स्वयं पूर्णोपि गृह्णाति २६
तत्रापि निःकामाः कृतार्थाः इत्याह सत्यमिति प्रार्थितः सन्नर्थितं ददातीति सत्यं अर्थापि परमार्थो।

दो न भवत्येव यतस्तस्मात् यतः दत्तादनंतरं न न्वनार्थितः चेत् किमपि न दद्यादि
त्यापाकाह अनिच्छतो निःकामानां इच्छापिधानमाच्छादकं सर्वकाम
परिपूर्णकं निजपादपल्लवं स्वयमेव संपादयति २७

भा॰
पं॰
६६

सिद्धस्य मन्वकृयातानस्य स्ट्रुकस्य प्रवचनस्य कृतस्यान्यस्यापि कर्मणः स्वर्गो सत्वाद्युपभुक्ताद्वशेषि
तेषां हि किंचिदस्ति तेनाजनाभे वर्षे स्माकं जन्म स्मानकोऽहणोस्तु तिमनहरिरेव सेव्यस्त्यनसंधानफ
लं यतो हरिर्भजतां श्रेयः स्वयं तनोति २८ स्वेष्टो २९ ५-१ भा यं पि यो च ए न ए॥ १९
विशेषस्तत्त्वादिषु द्वीपस्थितिमाह सहार्णवैः लोकालोकस्थितिं चानते वहिर्भागादिमानतः ता
यत्र तः स्वर्गसावावशेषितं सिद्धस्य स्ट्रुकस्य कृतस्य शोभने तेनाजनाभे स्मृतिमन्नस्मनः
स्माद्वर्षे हरिर्यद्भजतां श्रेयस्तनोति २८ श्रु ३- जंबुद्वीपस्याजंस्वउपद्वीपानष्टौ हैकउपदि
शंति सगरात्मजैरश्वान्वेषणाय इमां महीं परितो निखनद्भिरुपकल्पितान् २९ तद्यथा।
एवं भावस्वर्गोपवर्गकलश्रावतं नारमणको मोदर हरिणः पांचजन्यः सिंहलो लंकेति एवं तव
भारतोत्तमजंबूद्वीपवर्षविभागो यथोपदेशमुपवर्णित इति ५-१ श्री ग ते चमे
को विशेषः श्रु ३- अतः परं सत्त्वादीनां प्रमाणलक्षणसंस्थानतो वर्षविभागउ
पवर्ण्यते १ जंबूद्वीपोयं यावत्प्रमाणविस्तारस्तावतालारोदधिना परिवेष्टितो यथा मेरु
जंबाख्येन लवणोदधिः रथिनतो द्विगुणविशालेन सत्त्वाख्येन परिक्षिप्तः यथा परिखा बा
ह्योपवनेन सतो जंबुप्रमाणो द्वीपाख्याकरो हिरण्मयउत्थितो यत्राग्निरुपास्ते सप्तजिह्व
स्तस्याधिपतिः प्रियव्रतात्मज इध्मजिह्वः स्वं द्वीपं सप्तवर्षाणि विभज्य सप्तवर्षनामभ्य आ
त्मजेभ्य आकलय्य स्वयमात्मयोगेनोपरराम २ शिवं वयवयसं सुभद्रं शांतं क्षेमममृतमभयमस्तु
वनाल नविस्तारेणावरितिप्तः परितित्तः परिवेष्टितः उपास्ते तिष्ठते आकलय्य समर्प्य २ अभि
ताला प्रसिद्धाः सप्त वस्त्रन्येव चपवेनानषय श्रसहस्रवाः सत्नीस्वर्थः मामसोत रस्य मेरुलाकार तो
केरे तेलला द्विप चद्वीपेश्रवर्षोदूयः तिर्यग्रवोकारा उभयतो विस्तृताः इतिनामा ते अन्यत्रसमा

९९

जलोपस्पर्शनेनविधूतेरजःतमः तमस्त्रयेषांहंसादयोब्राह्मणादिस्थानीयाः विबुधोपमसंदर्शनेनज्ञमसेदा
दिरहितंरूपंप्रजननमपत्योत्पादनंचयेषां ४ विशिनष्टिपिद्वीपमंत्रामान्नायेयजंते ५ प्रत्नस्यपुराणपु
रुषस्यविस्नोर्यद्रूपंतत्सूर्यमीमहिप्रार्थयामहेकथंभूतंसत्यादीनामात्मानंअधिष्ठातारंतत्रसत्यमनृतो

मणिकूटोवज्रकूटइंद्रसेनोज्योतिष्मान्सुपर्णोहिरण्यष्ठीवोमेघमालइतिसेतुशैलाः अरुणानृ २
म्णांगिरसीसावित्रीसुप्तभातानृतंभरासत्यंभरेतिमहानद्यः यासांजलोपस्पर्शनविधूतरजस्त
मसोहंसपतंगोर्ध्वायनसत्यांगसंज्ञाः चत्वारोवर्णाः सहस्रायुषोविबुधोपमसंदर्शनप्रजननाः
स्वर्गद्वारंत्रय्याविद्ययाभगवंतंत्रयीमयंसूर्यमात्मानंयजंते ४ प्रत्नस्यविस्नोरूपंयत्सत्यस्यर्तस्यब्र
ह्मणः अमृतस्यचमृत्योश्चसूर्यमात्मानमीमहीति ५ प्लक्षादिषुपंचसुपुरुषाणामायुरिंद्रि
यमोजःसहोबलंबुद्धिर्विक्रमइतिचसर्वेषामौत्पत्तिकीसिद्धिरविशेषेणवर्तते ६ प्लक्षःस्वस
मानेनेक्षुरसोदेनावृतोयथातथाद्वीपोपिशाल्मलोद्विगुणविशालः समानेनसुरोदेनावृतः
परिवृंक्तेयत्रहवैशाल्मलीप्लक्षायामा ७ यस्यांवावकिलनिलयमाहुर्भगवतःछंदःस्तु
तःपतत्त्रिराजस्यसाद्वीपहूतयेउपलक्ष्यते ८ तद्द्वीपाधिपतिःप्रियव्रतात्मजोयज्ञबाहुःस्व
सुतेभ्यःसप्तभ्यःतन्नामानिसप्तवर्षाणिव्यभजत् सुरोचनंसौमनस्यंरमणकंदेववर्हंपारिभद्र
भ

यमानोधर्मः ऋतंप्रमीयमानोधर्मः ब्रह्मणः तद्वोपकस्यवेदस्यअमृतस्यअमलतराणस्मृत्योरञ
मलतराणस्य छंदोभिस्तावयवभूतैः श्रीविस्नुस्तौतीतिछंदःस्तुतः तस्यद्वीपस्यहूतयेआपदेशा
यस्यपर्णोपिगरुत्मोस्मिन्हूतेशिरस्थ्याटिष्फतेः ६

भौ· पं· ६२

स्तोभिः स्वरश्मिभिः श्रेष्ठः सर्वं सोमो नो राजा स्वाल्याभिसद्ध्योन भवन्तु स्वपाठेन विवस्वयासंस्थ
भावः १२ एवं सुरोदाद्बहिस्तद्द्विगुणेनावृतः कुशद्वीपस्त्वनयः स्वशाख्याशिस्वकोमलेशिखाः तेषां

तेषु वर्षाद्रयो नद्यश्च सप्तैवाभिजाताः सरसः शान्तश्रेणी वामदेवः जंटः कुमुदः पुष्पवर्षः सहा
स्रक्तिरिति अनुमती सिनीवाली सरस्वती कुहूः जनीनन्दा राकेति ९ तद्वर्षपुरुषाः अग्नि
परवीरधीरवसंप्रपरेसपरसंज्ञाः भगवन्तं वेदमयं सोममात्मानं वेदेन यजन्ते १० स्तोभिः
पितृदेवेभ्यो विभजन् कृष्णशुक्लाभ्यां प्रजानां सर्वासां राजान्धः सोमो नः अस्त्विति ११ एवं
८ सुरोदाद्बहिस्तद्द्विगुणः समानेनावृतो घृतोदेन यथापूर्वः कुशद्वीपः यस्मिन् कुशस्तंबो देव
कृतस्तद्द्वीपाख्यायनो ज्वलन इवापरः स्वशष्परोचिषा दिशो विराजयति १२ तद्द्वीपपतिः
प्रैयव्रतो राजन् हिरण्यरेता नाम स्वं द्वीपं सप्तभ्यः स्वसुतेभ्यः यथाभागं विभज्य स्वयं तप
आतिष्ठत वसुवसुदानदृढरुचिनाभिगुप्तस्तुत्यव्रतविविक्तनामदेवनामभ्यः १४ तेषां व
र्षेषु सीमागिरयो नद्यश्चाभिजाताः सप्तैव बभ्रुः चतुःशृङ्गः कपिलः चित्रकूटो देवानीक ऊ
र्ध्वरोमा द्रविण इति रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा श्रुतविन्दा देवगर्भा घृतच्युता मन्त्रमा
लेति १५ यासां पयोभिः कुशद्वीपौकसः कुशलकोविदाभियुक्तकुलकसंज्ञाः भगवन्तं
जातवेदसरूपिणं कर्मकौशलेन यजन्ते १६ परस्य ब्रह्मणः साक्षाज्जातवेदोऽसि हव्यवा

ट्रोचिषा १२ हे जातवेदः त्वं साक्षात्परस्य ब्रह्मणो हरेः हव्यवाडसि अतो देवानां यज्ञेन पुरुषं हरि
मेव यजेऽङ्गानां नाम स्वादनं मे गिने समर्थये इत्यर्थः १७ ॥ ॥ ६२

उपक्लृप्तः चेष्टितः यथा कुशद्वीपो घृतोदेन वृतः १८ गुहस्य कार्तिकेयस्य प्रहरणेनास्त्रेणोन्मथि
तानि नितम्बाः कुञ्जानि च यस्य स्वयं भगवान् वरुणेनाभिगुप्तः आपोमयं अम्मयं २२ हे आपः पुरुषात्परमात्मनो लब्ध

तथा बहिः क्रौञ्चद्वीपो द्विगुणः समानेन क्षीरोदेन परित उपक्लृप्तो वृतो यथा कुशद्वीपो घृतो
देन यस्मिन् क्रौञ्चो नाम पर्वतराजो द्वीपनामनिर्वर्तक आस्ते १८ योऽसौ गुहप्रहरणोन्मथित
नितम्बकुञ्जोऽपि क्षीरोदेनासिच्यमानो भगवता वरुणेनाभिगुप्तो विभयो बभूव १९ तस्मिन्नपि
प्रैयव्रतो घृतपृष्ठो नामाधिपतिः स्वे द्वीपे वर्षाणि सप्त विभज्य तेषु पुत्रनामसु सप्त रिक्थादान्
वर्षपान्निवेश्य स्वयं भगवान् भगवतः परमकल्याणयशस आत्मभूतस्य हरेश्चरणारविन्दम्
उपजगाम २० आमो मधुरुहो मेघपृष्ठः सुधामा भ्राजिष्ठो लोहितार्णो वनस्पतिरिति घृतपृष्ठ
सुताः तेषां वर्षगिरयः सप्त सप्तैव नद्यश्चाभिख्याताः शुक्लो वर्धमानो भोजन उपबर्हिणो न
न्दो नन्दनः सर्वतोभद्र इति २१ अभया अमृतौघा आर्यका तीर्थवती रूपवती पवित्रवती शु
क्लेति यासामम्भः पवित्रममलमुपयुञ्जानाः पुरुषऋषभद्रविणदेवकसंज्ञा वर्षपुरुषा आपो
मयं देवमपां पूर्णेनाञ्जलिना यजन्ते २२ आपः पुरुषवीर्याः स्थ पुनन्तीर्भूर्भुवः सुवः ता नः पु
नीतामीवघ्नीः स्पृशतामात्मना भुव इति २३ एवं पुरस्तात्क्षीरोदात्परित उपवेशितः शाक
द्वीपो द्वात्रिंशल्लक्षयोजनायामः समानेन च दधिमण्डोदेन परीतो यस्मिन् शाको नाम मही

सामर्थ्याः स्थ भवथ अतएव त्रैलोक्यं पुनन्त्यः ता भवन्त्यः नः अस्माकं स्पृशत अङ्गं शरीराणि पुनन्तु ।
यतः आत्मना स्वरूपेणैवामीवघ्नीः पापहन्त्र्यः यस्य पर्णान्येतः स्वरस्पर्शानि वहति स्वदुस्पर्शानि सत्या

२४

आत्मकेतुभिःप्राणादिवृत्तिभिः २९ ज्वलनशिखावदमलानांकमलपत्राणामयुतानामयुता

तस्यापिप्रैयव्रतएवाधिपतिर्नाम्नामेधातिथिःसोपिविभज्यसप्तवर्षाणिपुत्रनामानितेषुस्वा
त्मजान्पुरोजवमनोजवपवमानधूम्रानीकचित्ररेफबहुरूपविश्वधारसंज्ञान्निधाप्याधिप
तीन्स्वयंभगवत्यनंतआवेशितमतिस्तपोवनंप्रविवेश २५ एतेषांवर्षमर्यादागिरयोनद्य
श्चसप्तसप्तैवईशानउरुशृंगोबलभद्रःशतकेसरःसहस्रस्रोतोदेवपालोमहानसइति २६ अ
नघायुर्दाउभयस्पृष्टिरपराजितापंचपदीसहस्रस्रुतिर्निजधृतिरिति २७ तद्वर्षपुरु
षाऋतव्रतसत्यव्रतदानव्रतानुव्रतनामानोभगवंतंवाय्वात्मकंप्राणायामविधूतरजस्त
मसःपरमसमाधिनायजंते २८ अंतःप्रविश्यभूतानियोबिभर्त्यात्मकेतुभिः अंतर्या
मीश्वरःसाक्षात्पातुनोयद्वशेस्फुटमिति २९ एवमेवदधिमंडोदात्परतःपुष्करद्वीपस्ततो
द्विगुणायामःसमंततउपकल्पितःसमानेनस्वादूदकेनसमुद्रेणबहिरावृतः यस्मिन्ब
बृहत्पुष्करंज्वलनशिखामलकनककल्पितःसमानेनस्वादूदकेनसमुद्रेणबहिरावृतः
यस्मिन्बृहत्पुष्करंज्वलनशिखामलकनकपत्रायुतायुतंभगवतःकमलासनस्याध्या
सनंपरिकल्पितंतद्द्वीपमध्येमानसोत्तरनामाएकएवार्वाचीनपराचीनवर्षयोर्मर्यादाचलो
युतयोजनोच्छ्रायायामोयत्रतुचतसृषुदिक्षुचत्वारिपुराणिलोकपालानामिंद्रादीनांयदु
परिष्टात्सूर्यरथस्यमेरुंपरिभ्रमतःसंवत्सरात्मकंचक्रंदेवानामहोरात्राभ्यांपरिभ्रमति ३० त

नामयुतानियस्यतत् देवानामहोरात्राभ्यामुत्तरदक्षिणायनाभ्यामित्यर्थः ३० ॥

ब्रह्मरूपिणां कमलासनाम्तिं सकर्मकेन ब्रह्मसालोक्यादिसाधकेन १२ कर्ममयं कर्मफलरूपं ब्रह्मा
लिंगनं यस्मात् एकस्मिन्नेव परमेश्वरे अनोति ज्ञापयतं अत एव ब्रह्मतनोर्हेतेः १३ ततः अहोरात्रस्य स्था
लोकाः सूर्याख्य लोकव्यादेशः अलोकस्तद्रहितः तयोरंतराले मध्येन यो विभागार्थे स्थित इत्यर्थः १४ त
तः पुरस्ताद्दिग्विजेतदेव कियतान्तरे ऽन्यपेलायातनदनवंतिनीम् भूमिमाह यावन्मानसोत्तरमेर्वोरंतरं
सार्धसप्तदशोत्तरसार्धकोटिपरिमितं तावतीं भूः अहोरात्रं तो स्थितं तत्र च प्राणिनो यि संति ततः का
नदूर्धं पुरुषा भगवंतं ब्रह्मरूपिणां सकर्मकेन कर्मणा रापयंतिष्टं चोदाहरंति १२ यत्तत्कर्ममयं
लिंगं ब्रह्मलिंगं जनो ऽर्चयेत् एकांतमद्वयं शांतं तस्मै भगवते नमः १३ अ ह च ततः पुर
स्ताल्लोकालोकनामाचलो लोकालोकयोरंतराले परितउपक्षिप्तः यावन्मानसोत्तरमेर्वोरंत
रं तावती भूमिः कांचन्यन्यादर्शतलोपमा यस्यां प्रहितः पदार्थो न कथंचित्पुनः प्रत्युपलभ
तेतस्मात्सर्वसत्वपरिहृतासीत् १५ लोकालोक इति समाख्या यदनेनाचलेन लोकालोका
स्यांतर्वर्तिनावस्थाप्यते १६ स लोकत्रयांते परितः ईश्वरेण विहितो यस्मात्सूर्यादीनां ध्रुवाप
वर्गाणां ज्योतिर्गणानां गभस्तयो ऽर्वाचीनांस्त्रीन् लोकानाविततन्वाना न कदाचित्पराचीना भवितु
मुत्सहंते तावदुन्नहनायामः १७ एतावान् लोकविन्यासो मानलक्षणसंस्थाभिर्विचिंतितः क
विभिः स तु पंचाशत्कोटिगणितस्य भूगोलस्य तुरीयभागो ऽयं लोकालोकाचलः सार्धद्वाद
चनीभूमिरस्यास्तीत्यर्थः साचैकोनचत्वारिंशल्लक्षोत्तरकोटिषट्कपरिमिता तेयाण एवं हि सति समेरु
लोकालोकयोरंतरं सार्धद्वादशकोटिपरिमितं वल्यमानाममुपपन्नं भवति एतदेव शेव तत्रेषु ना को
टिद्वयं त्रिपंचाशल्लक्षाणि च ततः परं पंचाशत्सहस्राणि समद्वीपाः समागराः ततो हेममयी भूमि
र्द्वाकोटयोवशाननेदेवानां क्रीडनार्थाय लोकालोकस्ततः परमिति अत्र च दशकोटितत्पर्यंतं

भा॰ पं॰ ५५

लोकत्रयस्यांते परितो मर्यादारूपो विहितः यस्मात्प्रतिबंधकात् सूर्य आदिर्येषां ध्रुवोपवर्गांतो ये
षां आवितन्वानाः समंतात्प्रकाशयंतः परतो भवितुं न शक्नुवंति तावदुन्नहनमस्येत्यर्थः तदनुरूपा।
आयाम अस्य विस्तारो यस्माद्ध्रुवात्प्रच्छिन्नतया त्रिलोकीमर्यादाभूत इत्यर्थः ३७ सोयं तु लोका।
लोकाचलः तुरीयभागः चतुर्थांशः सार्धद्वादशकोट्यो मेरोरेकतः तिष्ठतीत्यर्थः ३८ आशासु दि
क्षु ये निवेशिताः ते आसते ३९ तेषां दिग्गजानां स्वविभूतीनां महीदृष्टीनां च विविधवीर्या।

तदुपरिष्टाच्चतसृष्वाशास्वात्मयोनिनाखिलजगद्गुरुणाधिनिवेशिता ये द्विरदपतय ऋ
षभः पुष्करचूडो वामनोऽपराजित इति सकललोकस्थितिहेतवः ३९ तेषां स्वविभूती
नां लोकपालानां विविधवीर्योपबृंहणाय भगवान्परममहापुरुषो महाविभूतिपतिः।
अंतर्याम्यात्मनो विशुद्धसत्त्वं धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याद्यष्टमहासिद्ध्युपलक्षणं विष्वक्सेना
दिभिः स्वपार्षदप्रवरैः परिवारितो निजवरायुधोपशोभितैः भुजदंडैः संधारयमाणः
तस्मिन्गिरिवरे समंतात्सकललोकस्वस्तय आस्ते ४० आकल्पमेवं वेषं गतो भगवान्।
एष आत्मयोगमायाविरचितविविधलोकयात्रागोपीथायेत्यर्थः ४१ उपबृंहणाय सकललो
कस्वस्तये भगवांस्तस्मिन्गिरावास्ते किं कुर्वन् आत्मनः स्वस्य यद्विशुद्धसत्त्वं तत्संधारयमाणः
विष्वक्सेनकीर्तिरूपं धर्मज्ञानादीन्यष्टौ महासिद्धयश्चोपलक्षणं यस्य तत् दोर्दंडैरुपलक्षितः सन्
ततमहाविभूतेः परमैश्वर्यस्य पतिः तादृक एवमस्यास्मिन्नास्ते ४० तत्रैतर्यामितोऽतः स्थ।
नैव सर्वैकर्तृत्वं पाकं किं तस्य बहिः समंतात् दृश्याने ते त्याग कातस्यार्थे स्वयमेव व्याचष्टे आत्म
नो योगमायया विरचिता विविधलोकयात्रा तस्या गोपीथाय रक्षणाय एष भगवान् एवं भूतमा

५५ [illegible]

आलोकपरिमाणं च मेरोरेकतः सार्धद्वादशकोटयः ततो लोकादलोकाद्वापरस्ताद्धि ग्रहांद्वि
जगत्त्रानयनेफालाणस्य श्रीकृष्णेन प्रदर्शितो ५२ विस्तारेणोत्कं ब्रह्मांडमानं सर्वतो पि निरू
पयति अंडमध्यगतः किं तन्मध्यं तद्वाह द्यावाभूम्योः एवं तरकपालयोः यदंतरं मध्यस्थानं स
र्वतः पंचविंशतिकोट्यः स्युः ५२ अंडमध्यावस्थाने कारणं तन्नामनिर्वचनेनाह मृते अचेत

योर्नतिर्विस्तारएतेन ह्यालोकपरिमाणं व्याख्यातं यद्बहिर्लोकालोकाचलात् ततःप
रस्तात् योगेश्वरगतिं विशुद्धामुदाहरंति ५२ अंडमध्यगतः सूर्यो द्यावाभूम्योर्यदंतरं स
योर्दुगोलयोर्मध्येकोट्यः स्युः पंचविंशतिः ५३ मृतेंडएवएतस्मिन्यदभूत्ततो मार्तं
ड इति व्यपदेशः हिरण्यगर्भ इति यद्धिरण्यांडसमुद्भवः ५४ सूर्येणैव विभज्यंते दिशः
खं द्यौर्मही भिदा स्वर्गापवर्गौ नरकारसौकांसि च सर्वशः ५५ देवतिर्यङ्मनुष्याणां स
रीसृपसवीरुधां सर्वजीवनिकायानां सूर्य आत्मा दृगीश्वरः ५६ ३ श्री ग तेप
च स्क वि ध्याय २

नेएव सूर्ये वैराजरूपेणायस्मात्प्रविष्टः ५४ किं च सूर्येणैव विभज्यंते दिशः खमंतरिक्षं भेदा
अन्योविभागः स्वर्गापवर्गौ भोगमोक्षायदेशौ रसौकांसि अतलादीनि ५५ उपासनार्थमा
ह देवादीनां सूर्य आत्मा दृगीश्वरः नेत्राधिष्ठाता च ५६ ३ श्री वा टी का पं मे षो

एवमध्यायविंशत्याभूमर्यादानिरूपिता अतः परं भूमर्यादापालनं त्रिभिरुच्यते एकविंशेऽध्यायेः
कालचक्रेणास्मनतोन्वहंस्वरस्याराशिसंचारैः लोकयात्रानिरूप्यते एतावान्विस्तारेणकोयः
पंचाशत्तउत्सेधेनपंचविंशतिः द्विदलयोर्मध्येपंचैकस्थमानेनापरस्थमानमुपदिश्यते तद्वत
तेऽन्तरेणतयोर्मध्येतदुभयसंधितेताभ्यामुभयतः संलग्न १ उदगयनादिसंज्ञाभिः मंदशिघ्र
भ्य ३ च एतावानेवभूवलयस्यसन्निवेशः प्रमाणलक्षणतो व्याख्यातः एतेन हि दिवो
मंडलमानंतद्विदउपदिशंति यथाद्विदलयोर्निष्पावादीनांतेऽन्तरेणांतरिक्षंतदुभय
संधितं १ यन्मध्यगतोभगवांस्तपतांपतिस्तपनआतपेनत्रिलोकींप्रतपत्यवभासय १
त्यात्मभासा २ सएषउदगयनदक्षिणायनवैषुवतसंज्ञाभिर्मांद्यशैघ्र्यसमानाभिर्गति
भिरारोहणावरोहणसमानस्थानेषुयथासवनमभिपद्यमानोमकरादिषुराशिष्वहो
रात्राणिदीर्घह्रस्वसमानानिविधत्ते ३ यदामेषतुलयोर्वर्ततेतदाहोरात्राणिसमानि
भवंति यदावृषभादिषुपंचसुचरतितदाहान्येववर्धंते ह्रसतिचमासिमास्येकैका

समगतिभिः यथाकालमारोहणादिस्थानेषु आरोहणायमानोमकरादिषुअहोरात्राणिदी
र्घह्रस्वसमानानिविधत्ते २ तत्रपंचयतिषट्तिस्रत्यनवैषम्याभावात्समानोतुक्तेसर्वेषां १
सामग्रेतेकस्याहोरात्रस्ययद्यपिवृषभमिथुनयोरेवाहोवृद्धिः कर्कटादिषुह्रासः तथापिरात्र्य
पेक्षयाधिकनाडधंतेऽनुक्तएवरात्रिवृद्धावपिदिनापेक्षयाह्रसनोऽनुक्तएकैकेतिस्थूल

तद्वृद्धिह्रासकालमाहुर्यावदिति ६ एवं मंदादिगतिभिः नवकोट्यः इति मेरोरुदयतो मानसोत्तरस्यो
त्तरविस्तारेण पंचदशलक्षाधिककोटित्रयपरिमितेनेदं एतस्मिन्मण्डलमानमुक्तं एवं पंचदशभिर्वेदि-
काभिरित्यादि ब्रह्मपितृणां शिकशोणितेन तत्तत्स्थानमुक्तं अत्रापेक्षितो विशेषः पुराणान्तरादवग-
न्तव्यः तत्रारोहणादिस्थानानि वायुपुराणोक्तानि सर्वग्रहाणां वीथ्येव स्थानानि द्विजसत्तमाः
स्थानं जारद्गवं मध्यं तयोरैरावतमन्तरं वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्त्वत इति तदेव मध्यमोत्तरद-
क्षिणमार्गत्रयं प्रत्येकं वीथीत्रयेण त्रिधा भिद्यते त्रिभिः त्रिभिरश्विन्यादिनक्षत्रैः नागवीथी गजवी-
थी ऐरावती चेत्युत्तरमार्गे वीथीत्रयं आर्षभी गोवीथी जरद्गवी वीथी चेति वेष्णवते मध्यमार्गे वीथी-
९ यावद्दक्षिणायनमहानि वर्द्धन्ते यावदुदगयनं रात्रयः ६ एवं नवकोट्य एकपंचाशल्लक्षाणि
योजनानां मानसोत्तरगिरिपरिवर्त्तनस्योपदिशन्ति ७ तस्मिन्नैंद्रीं पुरीं पूर्वस्मान्मेरोर्देवधानीं
नाम दक्षिणतो याम्यां संयमनीं नाम पश्चाद्वारुणीं निम्लोचनीं नाम उत्तरतः सोम्यां विभावरीं
नाम तासूदयमध्याह्नास्तमयनिशीथानीति भूतानां प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तानि समयविशे-
त्रयं अजवीथी मृगवीथी वैश्वानरी चेति दक्षिणमार्गे वीथीत्रयं तदप्युक्तं तत्रैव अश्विनी कृत्तिका
याम्यासु नागवीथीति शब्दिता रोहिण्याद्रा मृगशिरो गजवीथ्यभिधीयते पुष्याश्लेषा तथादित्या
वीथी चैरावती स्मृता एतास्तु वीथयस्तिस्र उत्तरो मार्ग उच्यते तथा द्वे चापि फल्गुन्यौ मघा चैवार्ष-
भी मता हस्तश्चित्रा तथा स्वाती गोवीथीति तु शब्दिता ज्येष्ठा विशाखा त्वनुराधा वीथी जारद्गवी मता
एतास्तु वीथयस्तिस्रो मध्यमो मार्ग उच्यते मूलाषाढोत्तराषाढा अजवीथ्यभिशब्दिता श्रवणा
धनिष्ठा च मार्गी शतभिषस्तथा वैश्वानरी भाद्रपदे रेवती चैव कीर्तिता एतास्तु वीथयस्तिस्रो द-
क्षिणो मार्ग उच्यत इति याम्याभरणी आग्नेयी आदित्याश्च इति देवताका पुनर्वसुः मार्गी मृगवीथी ८

भा॰ वं॰ ५५

एवं स्थिते उत्तरायणे ध्रुवेणाकर्षणात् कोटिनिबद्धवायुपाशाकृष्यमाणो रथस्यारोहणेनाभ्यंत
रमंडलप्रवेशो भवति मांद्येन तेनातिदिनवृद्धिः रात्रिह्रासश्च दक्षिणायने च पाशाकृष्यमाणो रथः । १
स्यावरोहेण बहिर्मंडलप्रवेशो भवति शैघ्र्यं चेति अहोरात्रयोर्विपर्ययः वैषुवते तु पाशाभ्यां सममा
कृष्यमाणे मध्यमंडलप्रवेशो भवति साम्यं चेत्यहोरात्रयोः साम्यमिति तथा च पुराणांतरं आकृष्य
ते यदा तेन ध्रुवेण समधिष्ठितो तदाभ्यंतरतः सूर्यो भ्रमते मंडलानि तु ध्रुवेणाकृष्यमाणेन तु
ना रश्मियोगेन तु तथैव बाह्यतः सूर्यो भ्रमते मंडलानि चेति तदेतदुक्तं यदा मेषतुलयोरि
त्यादिना ७ उदयास्तादिकं वक्तुमाह तस्मिन्नाम्नां भ्रमतो मेरोः पूर्वेणेन्द्री पुरी उपदिशन्नीत्यनंषे
गः तासु पुरीषु उदयादीन्युपदिशन्ति चतुर्दिशामिमे ये मेरोर्दक्षिणे ये चोत्तरे पश्चिमे याम्यामारभ्य पूर्वो
दयः ये पश्चिमे तेषां याम्यामारभ्य ये उत्तरे तेषां वारुणीमारभ्य ये पूर्वे तेषां सौम्यामारभ्य ८ तत्र ।

तत्रत्यानां दिवसमध्यं गतएव सदा दृश्यतयति सव्येनाचलेन दक्षिणेन करोति ८

त्यानां मेरुस्थानां सव्येनेति तत्रत्याभिमुखत्वेन याम सव्यान्यामेरुं च यामतः ऊर्ध्वेन्न पि प्रदक्षिणावर्तं महा
रथ्या वायुभ्राम्यमाणज्योतिश्चक्रवशात्प्रत्यहं प्रदक्षिणतः करोति अतः वक्ररतिवशात् प्रतिह
रं तो भूसंलग्नस्यैव दर्शनेन सूर्योदयः आकाशमारूढस्यैव दर्शनेन मध्याह्नः भूमिप्रविष्टस्यैवादर्शनेना
मस्तमयः ततोतीव हरात्मनेति पीठत्वेतिमध्येनीरस्यस्य हृष्णाच आस्ताबायव्यप्रान्तहदेत्स्यपः
सायं प्रविशतीति स्मृतिमूवहारोनव सतः तदुक्तं वेसवे उदयास्तमये चैव सर्वकालं तु संमु
खे दिशास्वपोषासु तथा मेत्रेयविदिशास्तु च येयेत्रहश्यते भास्वान्स्तेषां मुदयः स्मृतः ति
रोभावं च यत्रैति तत्रैवास्तमनं रवेः नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदासतः उदयास्तमनाख्यं
हि दर्शनादर्शनं रवेः शक्रादीनां पुरे तिष्ठन्स्पृशत्येषपुरत्रयं विकर्णौ द्वौ विकर्णस्थस्त्रीन् कोणा

[illegible]

यथोक्तस्वरूपस्यास्य भ्रमणाय नियमं दर्शयति यत्रोदेतीत्यादिना ९ स्यंदेन स्वेदोद्गमनेन प्रस्वापयति निमी
लयति येन समनुपश्येरन् प्रस्वापयति समानसंख्याः १० साधिकानि पंचविंशतिसहस्राधिका
नि ११ सहस्राण्येव यद्यपि वस्तुतः सूर्यस्यापि नक्षत्रैः सहैवोदयास्तमयौ न स्याताम् तथापि
दर्शनात्सोमादीनामेव तत्साहित्यमुक्तं १२ त्रयीमयः त्र्यायुर्यापासनार्थं १३ द्वादशमासा अरा यस्य ष
ड्ऋतवो नेमयो यस्य त्रीणि चातुर्मास्यानि नाभयो यस्य कृतः इतरभागो यस्य मानसोत्तरगिरौ लग्नाढो

यत्रोदेति तस्य ह समानसूत्रनिपाते निम्लोचति ९ यत्र क्वचन स्यंदेनाभितपति तस्य हैष समा
नसूत्रनिपाते प्रस्वापयति तत्र गतं न पश्यंति ये तं समनुपश्येरन् १० यदा चैंद्र्याः पुर्याः प्रचल
ते पंचदशघटिकाभिर्याम्यां सपादकोटिद्वयं योजनानां सार्धद्वादशलक्षाणि साधिकानि चो
पयाति ११ एवं ततो वारुणीं सौम्यामैंद्रीं च पुनस्तथान्ये च ग्रहाः सोमादयो नक्षत्रैः सह ज्यो
तिश्चक्रे समभ्युद्यंति सह वा निम्लोचंति १२ एवं मुहूर्तेन चतुस्त्रिंशल्लक्षयोजनान्यष्टशता
धिकानि सौरो रथस्त्रयीमयोऽसौ चतसृषु परिवर्तते पुरीषु १३ यस्यैकं चक्रं द्वादशारं षण्णेमि
त्रिणाभि संवत्सरात्मकं समामनंति तस्याक्षो मेरोर्मूर्धनि कृतो मानसोत्तरे कृतेतरभागो यत्र
प्रोतं रविरथचक्रं तैलयंत्रचक्रवद्भ्रमन्मानसोत्तरगिरौ परिभ्रमति १४ तस्मिन्नक्षे कृतमूलो

ह्युपरि वायुबद्धस्समावितिष्ठते अक्षं चक्रं वा नाडुच्छिन्नं इति मंतव्यं अन्यथा पतनमाशंक्य तन्मानसो
त्तरमेरोः चक्रशीघ्रतापत्त्याशंक्य तदत्रस्य सामान्यानुपपत्तेः १४ तस्मिन्नक्षे चक्रप्रोते कृतमूलः निबद्धः एवं
भागः प्रथमातो मेरुमानसोत्तरयोः सार्धसप्तलक्षाधिकसार्धकोटिप्रमाणः तस्य तुर्यमानेन सा
र्धैकसप्तत्रिंशल्लक्षाधिकैकोनचत्वारिंशल्लक्षमानेन ध्रुवे कृतः वायुपाशेन निबद्ध उपरिभागो

भा॰ पं॰ ११२

नीडउपवेषानस्थानंगायत्र्यादिछंदोनामानः अष्टगोनयोजिताः संतोदेवंवहंति ५ पुरस्तात्स्थितोपि
पश्चात्प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन्सूर्यस्यपुरस्तात्सेवयाश्रितःस्थानेचवायुनोक्तं सप्ताश्वरूप
छंदांसिवहंतेवामतोरविंचक्रपत्रनिबद्धानिचक्रेचास्तेःसमाहितइति ७ सजकवाकायसभाधिका
य १८ पवैकेकाः चतुर्दशाहेष्टपाःसप्तगणाःसंतोसामिमासियासतः स्वार्थः १९ गव्यूतिःक्रोशद्वि
रथनीडस्तावद्विंशल्लक्षयोजनायतस्तत्तुरीयभागविशालस्तावानविरथफगोयत्रहयाः
छंदोनामानःसप्ताहणायोजितावहंतिदेवमादित्यं १६ पुरस्तात्सवितुररुणःपश्चान्नियुक्तः
सोत्येकर्मणिकिलास्ते १७ तथावालखिल्याऋषयोंगुष्ठपर्वमात्राःषष्ठिसहस्राणिपुरतः
सूर्यंसूक्तवाकायनियुक्ताःसंस्तुवंति १८ तथान्येचऋषयोगंधर्वाप्सरसोनागाग्रामण्यो या
तुधानादेवाइत्येकैकशोगणाःसप्तचतुर्दशमासिमासिभगवंतंसूर्यमात्मानंनानानामानंपृथग्ना
मानःपृथक्कर्मभिर्द्वंद्वशउपासते १९ लक्षोत्तरंसार्धनवकोटियोजनपरिमंडलंभूवलयस्य
क्षणेनसगव्यूत्युत्तरंद्विसहस्रयोजनानिसभुंक्ते २० इ श्री ग ते च स्क प वि ति मो
ध्यायः २१ ग जाव नदेनइत्यवतआदित्यस्यमेरुंध्रुवंचप्रदक्षिणेनपरिक्रामतोराशीनामभि
मुखंचप्रचलितंचाप्रदक्षिणंभगवतोपवर्णितममुष्यवयंकथमनुमीमहीति १ सहोवाचयथा
कुलालचक्रेणभ्रमतासहभ्रमतांतदाश्रयाणांपिपीलिकादीनांगतिरन्यैवप्रदेशांतरे
ष्वप्युपलभ्यमानत्वात् एवंनक्षत्रराशिभिरुपलक्षितेनकालचक्रेणध्रुवंमेरुंचप्रदक्षिणेन
येसहपरिधावमानानांतेषांचग्रहाणांगतिरन्यैवनक्षत्रांतरेराश्यंतरेचोपलभ्यमानत्वात्
येसगव्यूत्युत्तरंयणाभवतितथा २० पं मे क षः २२ द्वाविंशोध्यायः समस्तमादेस्थानमाहोनरोनरंतन
तत्यनुसारेणाइष्टानिहेतथान्तरेणो राशीनामभिमुखंप्रदक्षिणंचउपवर्णितेसप्तमेनचलवद्दक्षिणे
नवकरोतीनिवदतामस्माभिवयंकथमनुमीमहिएतेनकथंतामस्माकोविरुद्धेनादित्यस्यार्थः १ चक्रवच्चा

नत्र तत्कालनियमेन कर्मणां विशुद्धेः एतद्गुणस्य निमित्तमन्तमात्मानं विभज्य विनितास्वमानः विन
कर्मणोग्य योपज्ञो यथा कर्मभोगे ऋतुगुणान् शीतोष्णादीन् ३ वर्णाश्रमाचारानुवर्तिनः पु
रुषाः त्रय्या आम्नातैः कर्मभिरिंद्रादिरूपं येषां विना नैश्वर्यं नादिभिरंतर्यामिरूपं पूजयंतः ४ सप्त
स्वर्गान्यामासादिव्यवहारकारणमित्याह सप्तलोकनामा मायाया वा पृथिव्योरंतरेण मध्येपन्नभो
वलयमेतन्नि संततम्मध्येयकालचक्रं तन्नतः ५ राशिभिर्मेषादिभिः संज्ञायेषां चैत्रादिसंज्ञा च द्वा

सप्तभगनामानादिपुरुषपर्वव्याता त्रारायणो लोकानां सत्यलयमात्मानं त्रयीमयं कर्मविशुद्धिनि १
मित्तं कविभिरपि च वेदेन विजिज्ञास्यमानो द्वादशधा विभज्य षट्सु वसंतादिषु ऋतुषु यथोपजो
षमृतुगुणान् विदधाति ३ तमेतमिह पुरुषास्त्रय्या विद्यया वर्णाश्रमाचारानुपथा उच्चावचैः
कर्मभिराम्नातैर्योगवितानैश्च श्रद्धया यजंतो जसः श्रेयः समधिगच्छंति ४ अथ स एष आ
त्मा लोकानां द्यावापृथिव्योरंतरेण नभोवलयस्य कालचक्रगतो द्वादशमासान् भुंक्ते ५ रा
शिसंज्ञान् संवत्सरावयवान्मासः पक्षद्वयं दिवा नक्तं चेति सपादर्क्षद्वयमुपदिशंति यावता षष्ठ
मंशं भुंजीत स वै ऋतुरित्युपदिश्यते संवत्सरावयवो यावतार्धेन नभोवीथ्यां प्रचरति तं
कालमयनमाचक्षते अथ यावन्नभोमंडलं सह द्यावापृथिव्योर्मंडलाभ्यां कार्त्स्न्येन स ह भुंजी
त तं कालं संवत्सरं परिवत्सरं इडावत्सरमनुवत्सरं वत्सरमिति भानोः मांद्यशैघ्र्यसमानत

मासानां मासमाह पक्षद्वयं मासः इति चांद्रेण मानेन सपादर्क्षद्वयं महानक्षत्रद्वयं सौरेण दिवानक्तं च अहो
रात्रमिति पित्र्येण पक्षद्वयं राशिद्वयं ५ ६ मंडलाभ्यां सह भुंजीत सह स हि सूर्यः यदा एकं प्रतिपदि
संक्रांतिर्भवति तदा सौरचांद्रयोर्मासयोर्योगपद्युपक्रमो भवति स संवत्सरः ततः सौरमानेन वर्षं षट् दि
नानि वर्द्धंते चांद्रमानेन षट् न्यूनानीति द्वादशदिनत्वं वत्सरानादुभयोरप्यब्दार्द्धो भवति एवं पंच वर्षा

निमि: स्मार्त्तशेति

गिनक्षितिसमयेऽधिकमासो भवतः ततः पुनः षष्ठः संवत्सरोऽधिकमासो भवति नष्टे
बसंक्रान्तरेऽपि संवत्सरमासो भवति १

भा॰ पं॰ ७३

सोमादीनामपिस्थानेकार्यंवाइहएवंचंद्रमाइतिअर्कगभस्तिभ्यःमंडलरूपेभ्यःसपादर्क्षाभ्यांसपा
ददिनद्वयेन ८ सर्वेषांजीवनिवहानांप्राणाःअन्नमयत्वादमृतमयत्वाच्चअन्नएवजीवनहेतुत्वाज्जी
वश्च ९ तदेवाहयएषइति १० दक्षिणेनैवननुतेषांदृष्टानामनिर्दिष्टानीत्यर्थःकालायनेकाल
चक्रेउत्तराषाढाश्रवणसंधावभिजिन्नक्षत्रंफलविशेषेणपृथक्कल्पितंतेनसहतथाचश्रुतिः।

एवंचंद्रमाअर्कगभस्तिभ्यउपरिष्टाल्लक्षयोजनतःउपलभ्यमानोर्कस्यसंवत्सरभुक्तिंपक्षा
भ्यांमासभुक्तिंसपादर्क्षाभ्यांदिनेनैवपक्षभुक्तिमग्रचारीद्रुततरगमनोभुंक्ते ८ अथचापू
र्यमाणाभिश्चकलाभिःअमराणांक्षीयमाणाभिश्चकलाभिःपितॄणामहोरात्राणिपूर्व
पक्षापरपक्षाभ्यांवितन्वानःसर्वजीवनिवहप्राणोजीवश्चएकमेकंनक्षत्रंत्रिंशतामुहू
र्तैःभुंक्ते ९ यएषषोडशकलःपुरुषोभगवान्मनोमयोन्नमयोमृतमयोदेवपितृमनुष्य
भूतपशुपक्षिसरीसृपवीरुधांप्राणाप्यायनशीलत्वात्सर्वमयइतिवर्णयंति १० ततउप
रिष्टाद्विलक्षयोजनतोनक्षत्राणिमेरुंदक्षिणेनैवकालायनईश्वरयोजितानिसहाभिजि।
ताष्टाविंशतिः ११ ततउपरिष्टादुशनाद्विलक्षयोजनतउपलभ्यतेपुरतःपश्चात्सहैवचा
र्कस्यशैघ्र्यमांद्यसाम्याभिर्गतिभिरर्कवच्चरति लोकानांनित्यदानुकूलएवप्रायेणवर्ष
यंश्चारेणानुमीयते सवृष्टिविष्टंभग्रहोपशमनः १२

अभिजिन्नामनक्षत्रंउपरिष्टादषाढानांअधस्तात्श्रोणायाइत्यादि ११ पुरतःसूर्येणभोक्ष्यमाणे
नक्षत्रेपश्चात्भुक्तेसहैवभुज्यमानेचारेणक्रमस्यनक्षत्राद्यतिक्रमेणवृष्टेर्विष्टंभःस्तंभ
नंयस्माद्ग्रहात्तमुपशमयतीतितथा १२ ॥

७३

तथा बुधो व्याख्यातः शुक्रः पश्चात्सहैव वा चरतीति किंचिद्विशेषं चाह ततइत्यादिना अग्रांशस्तेष्व
चरति १२ अत्रांशसः उः स्वेस्वचक्रः यद्दिनचक्रेणाभिवर्तते तेन हि त्रिभिः पक्षैः १४ यद्दिनवक्रः स्या
न हि परिवत्सरं १५ ॥ श्री भा टी का पं मे विंशः २२ त्रयोविंशे ध्रुवस्थानं ज्योतिश्च।

उशनसा बुधो व्याख्यातः ततउपरिष्टाद्विलक्षयोजनतो बुधः सोमसुत उपलभ्यमानः प्रायेण
शुभकृद्यदार्काद्व्यतिरिच्येत तदातिवाताभ्रप्रायानावृष्ट्यादिभयमाशंसते १३ अतऊर्ध्वमंगा
रकोपि योजनलक्षद्वितयउपलभ्यमानः त्रिभिः त्रिभिः पक्षैरेकैकशो राशीन्द्वादशानुभु
ङ्क्ते यदि न वक्रेणाभिवर्तते प्रायेणाशुभग्रहोऽघशंसः १४ ततउपरिष्टाद्विलक्षयोजनान्त
रगतो भगवान्बृहस्पतिरेकैकस्मिन्राशौ परिवत्सरं परिवत्सरं चरति यदि न वक्रः स्यात्प्रा
येणानुकूलो ब्राह्मणकुलस्य १५ ततउपरिष्टाद्योजनलक्षद्वयात्प्रतीयमानः शनैश्चरः।
एकैकस्मिन्राशौ त्रिंशन्त्रिंशन्मासान्विलंबमानः सर्वानेवानुपर्येति तावद्भिरनुवत्सरैः प्रा
येणाहि सर्वेषामशान्तिकरः १६ ततउत्तरस्मादृषय एकादशलक्षयोजनान्तर उपलभ्यन्ते य
एव लोकानां शमनुभावयन्तो भगवतो विष्णोर्यत्परमं पदं प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति १७ ॥ श्री।
भा व पं म पे वि ति मो ध्यः २२ ॥ अथ तस्मात्परतः त्रयोदशलक्षयो
जनान्तरतो यत्तद्विष्णोः परमं पदमभिवदन्ति यत्र महाभागवतो ध्रुव औत्तानपादिरग्निनेन्द्रेण प्र
जापतिना कश्यपेन धर्मेण च समकालयुग्भिः सबहुमानं दक्षिणतः क्रियमाण इदानीम

काश्रयेणतः शिशुमारस्वरूपेणाहरेरस्य स्थितिरुच्यते यत्तत्प्रसिद्धं विष्णोः पदं यत्र ध्रुव उपास्तेति।
उत्तानपादिः समकालमेव युक्तं तत्तत्स्थानैर्नक्षत्ररूपैः १ ॥

मेढीस्तंभेयथाक्रमणपशवोबलीवर्दाः २ कर्मसारथिः सहायोयेषां ३ ईश्वरणधारणान्नपतनन्नेषां।
केचनास्तीतिवक्तुमशक्तस्माहकेचिदितिज्योतिरनीकंज्योतिश्चक्रं योगधारणायांस्थितमिति

भा॰ पं॰ ७४

सहिसर्वेषांज्योतिर्गणानांग्रहनक्षत्रादीनामनिमिषेणाव्यक्तरंहसाभगवताकालेनभ्राम्य
माणानांस्थाणुरिवावष्टंभईश्वरेणविहितःशश्वदवभासते यथामेढीस्तंभआक्रमण
पशवःसंयोजितास्त्रिभिःसवनैर्यथास्थानंमंडलानिचरंति २ एवंभगणाग्रहादयएत।
स्मिन्नंतर्बहिर्योगेनकालचक्रआयोजिताध्रुवमेवावलंब्यवायुनोदीर्यमाणाआकल्पां
तंपरिचक्रामंतिनभसियथामेघाःश्येनादयोवायुवशाःकर्मसारथयःपरिवर्ततेएवंज्यो
तिर्गणाःप्रकृतिपुरुषसंयोगानुगृहीताःकर्मनिर्मितगतयोभुविनपतंतीति ३ केचिदे।
तज्ज्योतिरनीकंशिशुमारसंस्थानेनभगवतोवासुदेवस्ययोगधारणायामनुवर्णयंति ४
यस्यपुच्छाग्रेवाक्शिरसःकुंडलीभूतदेहस्यध्रुवउपकल्पितः तस्यलांगूलेप्रजापति
रग्निरिंद्रोधर्मइतिपुच्छमूलेधाताविधाताचकट्यांसप्तर्षयः तस्यदक्षिणावर्तकुंडलीभू
तशरीरस्ययान्युदगयनानिदक्षिणपार्श्वेतुनक्षत्राण्युपकल्पयंतिदक्षिणायनानि।
तुसव्येयथाशिशुमारस्यकुंडलाभोगसंनिवेशस्यपार्श्वयोरुभयोरप्यवयवाःसमसंख्या
भवंतिपृष्ठेत्वजवीथीआकाशगंगाचोदरतः ५

प्रोषः ४ लांगूलेअग्रादयोभागोउदगयनानिअभिजिदादीनिपुनर्वस्वंतानिचतुर्दशदक्षिण। ७४
पार्श्वेदक्षिणायनानिपुष्यादीन्युत्तराषाढांतानिचतुर्दशवामपार्श्वे ५

भा० पं० ८५

एवंत्रिभिरूर्ध्वमर्यादापालनेनवर्णितेतथा अधोभुवनमर्यादापालनंत्रिभिरुच्यते चतुर्विंशेरवेरर्वाक्स
प्तानांद्विस्थितिः क्रमात् अतलादिबिलस्वर्गमर्यादाःसमवर्णिताः सूर्यमारभ्यध्रुवांतंसन्निवेशेननिरू
पितेदानींसूर्यादधस्तान्निरूपयति अधस्तादितिस्वर्भानुः राहुः अलभतलेभे सिंहिकायाःसुतः १
ग्रहणेवैरमाह यददः प्रतपतः तरणेर्मंडले अमृतपानेमध्यप्रवेशेनतयोर्व्यवधानंकरोति। २

अ ३ व अधस्तात्सवितुर्योजनायुतेस्वर्भानुर्नक्षत्रवच्चरतीत्येके योसावमरत्वंग्रहत्वंचा
लभतभगवदनुकंपयास्वयमसुरापसदःसैंहिकेयोह्यतदर्हः तस्यतातजन्मकर्माणिचो
परिष्टाद्वक्ष्यामः १ यददस्तरणेर्मंडलंप्रतपतस्तद्विस्तरतोयोजनायुतमाचक्षतेद्वादशस
हस्रंसोमस्यत्रयोदशसहस्रंराहोर्यःपर्वणितद्व्यवधानकृद्वैरानुबंधःसूर्यचंद्रमसावभिधा
वति २ तन्निशम्योभयत्रापिभगवतारक्षणायप्रयुक्तंसुदर्शनंनामभागवतंदयितमस्त्रं
तत्तेजसादुर्विषहंमुहुःपरिवर्तमानमभ्यवस्थितोमुहूर्तमुद्विजमानश्चकितहृदयआ
रादेवनिवर्ततेतदुपरागमितिवदंतिलोकः ३ ततोधस्तात्सिद्धचारणविद्याधराणांसदना
नितावन्मात्रएव ४ ततोधस्ताद्यक्षरक्षःपिशाचप्रेतभूतगणानांविहाराजिरमंतरिक्षंया
वद्वायुःप्रवातियावन्मेघाउपलभ्यंते ५ ततोधस्ताच्छतयोजनांतरइयंपृथिवीयावद्धंसभा

तितथा अतएवैतन्मध्येसवितनाहेरमनवधानीतितथा १ भागवतेचक्रेपरिवर्तमानेपरिभ्रम
तःअभितःस्थित्वामुहूर्तमवस्थितःसन्नुद्विजएवमेतदवस्थानमुपरागंवदंतितत्रचक्रजवक्रस्थिति
भ्यां अर्धग्रासःसर्वग्रासोनतुग्रासोस्तिहरांतरत्वात् ३ तावन्मात्रेयोजनायुते ४ अंतरिक्षंग्र
हहीनेतस्यावधिमाहयावद्वायुःप्रवातितीव्रोवातितस्यापिअवधिमाह यावन्मेघाः ५ इथि

८५

नक्षत्रस्थानविशेषवर्णविभक्तपदर्शयति पुनर्वसुपुष्यावित्यादिना पुनर्वसुरुत्तरायणान्तगतं नक्षत्रं पुष्योद
क्षिणायनस्यादिः आर्द्राश्लेषे तयोरन्तरे अभिजिदुत्तराषाढे उत्तरदक्षिणायनयोरादौ तन्मध्ये नक्षत्रे श्रव
णपूर्वाषाढे तयोरन्तरे वैपरीत्यात् मूलं च तयोरप्यन्तरे पूर्वे मघादीनि यानि अश्विन्यन्तानि दक्षिणा
यनान्यहः उत्तरायणानि दक्षिणपार्श्वे चक्रिषु तानि वामपार्श्वे चक्रिषु वामपार्श्वस्थितेषु भरणीपार्श्वे

पुनर्वसुपुष्यौ दक्षिणवामयोः श्रोण्योः आर्द्राश्लेषे च दक्षिणवामयोः पश्चिमपादयोः अभिजि
दुत्तराषाढे दक्षिणवामयोर्नासिकयोर्यथासंख्यं श्रवणपूर्वाषाढे दक्षिणवामयोर्लोचनयोः धनि
ष्ठामूले च दक्षिणवामयोः कर्णयोः मघादीन्यष्ट नक्षत्राणि दक्षिणपार्श्वे वामपार्श्वे चक्रिषु कृ
त्तिकादीनि नक्षत्राण्येवं उत्तरायणानि भरण्यादीनि प्रातिलोम्येन ... दक्षिणपार्श्वसंयुञ्जीत शतभिषाज्ये
ष्ठे स्कन्धयोर्दक्षिणवामयोर्न्यसेत् ६ उत्तराहनुर्नावग्निर्यराहनोपमः मुखे चाग्निरकः पाने
अधरोष्ठस्थो बृहस्पतिः ककुद्विवत्सः शाद्वियो हृदये नारायणो मनसि चन्द्रो नाभ्यामुशना स्तन
योरश्विनौ बुधः प्राणापानयोर्राहुर्गले केतवः सर्वाङ्गेषु रोमसु सर्वे तारागणाः ७ एतद्वै देवभ
गवतो विष्णोः सर्वदेवतामयं रूपमहरहः संध्यायां प्रयतो वाग्यतो निरीक्षमाण उपतिष्ठेत न
मो ज्योतिर्लोकाय कालायनायानिमिषां पतये महापुरुषायाभिधीमहीति ८ ग्रहर्क्षता
रामयमाधिदैविकं पापापहं मंत्रकृतां त्रिकालं नमस्यतः स्मरतो वा त्रिकालं नश्येत तत्कालजं

निमातिलोम्येन पूर्वाभाद्रपदादीनि यानि उत्तरायणनक्षत्राणि आग्नेयानि दक्षिणपार्श्वे शतभिषज्येष्ठे
उत्तरदक्षिणायनयोर्येव शिरोहेनेस्कंधयोः ६ यमो नक्षत्ररूपः नारायणोऽश्विनौ च ककुद्विनालहृष्टे
ते ७ ज्योतिर्लोकायाश्रयाय कालायनाय कालचक्ररूपायनमो भिधीमहीति मंत्रेणोपतिष्ठेत

योजनायुतांतरेण प्रत्येकमुछ्रिताः आयामोयः स एकदशसहस्रतावद्भिर्विस्तारेण १ समासत्वेन विव
राणि वर्णयति एतेष्विति दिनाअयातलादीनि अतः प्राक्तेन न ग्रंथेन एतेषु दैत्यादयो निवसंतीत्यन्व
यः कथंभूतेष्वधिकैः कामभोगाश्च ऐश्वर्याणि च आनंदश्च विभूतिश्च संपत्तिः तैः सुसमृद्धा भवनोद्यानादयो ये
षु कथंभूताः नित्यप्रमुदिताः अनुरक्ताः कलत्राद्या येषां न प्रतिहतः कामो येषां मायाविनोदा ये

उपवर्णितो भूमेर्यथासंनिवेशावस्थानमवनेरप्यधस्तात्सप्त भूविवराः एकैकशो योजना
युतान्तरेणायामविस्तारेणोपक्लृप्ताः अतलं वितलं सुतलं तलातलं महातलं रसातलं पा
तालमिति १ एतेषु हि बिलस्वर्गेषु स्वर्गादप्यधिककामभोगैश्वर्यानन्दभूतिविभूतिभिः सुसमृद्ध
भवनोद्यानाक्रीडविहारेषु दैत्यदानवकाद्रवेया नित्यप्रमुदितानुरक्तकलत्रापत्यबन्धुसु
हृदनुचरा गृहपतय ईश्वरादप्यप्रतिहतकामा मायाविनोदा निवसन्ति ८ येषु महाराज मये
न मायाविना विनिर्मिताः पुरो नानामणिप्रवरप्रवेकविरचितविचित्रभवनप्राकारगोपुरस
भाचैत्यचत्वरायतनादिभिर्नागासुरमिथुनपारावतशुकसारिकाकीर्णकृत्रिमभूमिभिर्वि
वरेश्वरगृहोत्तमैः समलंकृताश्चकासति ९

ता ८ किंच हे महाराज येषु मयेन निर्मिताः पुरः चकासति शोभन्ते इत्यन्वयः कथंभूताः नानाये मणिप्रव
रास्तेषां प्रवेकाः मुख्याः तैर्विरचितैः विचित्रैर्भवनादिभिः तथा विवरेश्वराणां गृहोत्तमैश्च समलं
कृताः कीदृशैः गृहोत्तमैः नागाश्च असुराश्च मिथुनभूताः पारावतादयः च तैराकीर्णाः कृत्रि
मभूमयो येषु तैः पाठान्तरे नागासुरमिथुनमिति विशेषणं ९ ॥

भा॰
पं॰
७६

द्यानानि च प्रतितराममरलोकश्रियेव प्रतिभाषितानि येषु च कामसीत्यन्वयः काममिः श्रीभिः केषां।
कुसुमफलस्तबकाश्च सभागाः किसलयानि च तैरवनता रुचिरा विटपा येषां तेषां विटपिनां ललनानाम
मेणालिंगितानां श्रीभिः तथा समिथुनाः चक्रवाकादिमिथुनसहिता ये विविधा विहंगाः तफ
कानां जलाशयानां च श्रीभिः कीदृशानां अमलैर्जलैः पूर्णानां पुनरपि कैरतिशायितानि क

द्यानानि वा नितरां मनइंद्रियानंदिभिः कुसुमफलस्तबकसभागकिसलयावनतरुचिरविट
पविटपिनां ललनागालिंगितानां श्रीभिः समिथुनविविधविहंगमजलाशयानाममलजल
पूर्णानां कषबकुलोल्लंघनक्षमितनीरनीरजकुमुदकुवलयककल्हारनीलोत्पललोहित
शतपत्रादिवनेषु कृतनिकेतनानामनेकविहंगकुलमधुरविविधस्वनादिभिरिंद्रियोत्स
वैरमरलोकश्रियमतिशायितानि ९ यत्र हवावनभयमहोभागादिभिः कालविभागोरुपल
क्ष्यते ११ यत्र महाहिप्रवरशिरोमणयः सर्वतमः प्रबाधंते १२ न चाप्येतेषु वसतां दिव्यौषधिर
सरसायनान्नपानस्नानादिभिराधयो व्याधयो वलीपलितजराद्यश्च देहवैवर्ण्यदौर्गंध्य
स्वेदक्लमग्लानिरिति वयोवस्थाश्च भवंति १३ न हि तेषां कल्याणानां प्रभवति कुतश्च

षकुलोल्लंघनेन क्षमितं यज्जलाशयानां नीरं तस्मिन् वयानि नीरजादीनि तेषां वनेषु कृतनिकेतनं येः
तेषां अर्थात् पक्षिगणानां कोलाहलयो विहारः तेनाकुलाश्च ते मधुराश्च विविधस्वनादयः तैरिंद्रियोत्स
वाः तैश्च यद्वा समिथुनेत्यादेरुत्तरेणैव संबंधः मनइंद्रियानंदिभिरिति स्वनादीनां विशेषणं नव नी
रजं सामान्येन कमलं लोहितं शतपत्रं तद्विशेषः ९ अहोभागादिभिर्यज्ञयंत्रोपलक्षितैः सूर्योदि

नरस्त्वर्विना भगवतेजसश्चक्रापदेशा
न् १४

भावात् ११ १२ क्लमः श्रमः ग्लानिरनुत्साहः १३ कल्याणानां मंगलरू
पाणां १४

यस्मिन् भगवतेजसि प्रविष्टे स्वरव पूर्णं पुंसवनानि गर्भाः स्राव तुर्यान भवेत्स्रावः पातः पंचमषष्ठयो
रिति स्रावपातौ ज्ञेयो ५ सर्वतोरताः स्वैरिण्यः कामिन्यः तस्य वर्तीयितत्राप्यति चंचलाः पुंश्चल्यः
विलायने बिलायतनात्साधयिता संभोगसमर्थं कृता सीयायेत्साधारणाविलासाः तत्पूर्वको

यस्मिन् प्रविष्टेः स्वरव पूर्णं पुंसवनानि भयादेव स्रवंति पतंति च ५ अथातले मयपुत्रो सु
रोबलो निवसति येन ह वा इह स्त्रष्टाः षण्णवति मायाः याः काश्चनायाविमाया विनोधारये
ति यस्य च जृंभमाणस्य मुखतः त्रयः स्त्रीगणा उदपद्यंत स्वैरिण्यः कामिन्यः पुंश्चल्य इति या
वै विलायनं प्रविष्टं पुरुषं रसेन हाटकाख्येन साधयित्वा स्वविलासानुरागावलोकनस्मि
तसंलापोपगूहनादिभिः स्वैरं रमयंति यस्मिन्नुपयुक्ते पुरुष ईश्वरोहं सिद्धोहमिति
अयुतमहागजबलमात्मानमभिमन्यमानः कत्थते मदांध इव ६ ततोधस्ताद्वितले
हरो भगवान् हाटकेश्वरः स्वपार्षदभूतगणावृतः प्रजापतिसर्गोपबृंहणाय भवो भवान्या
सह मिथुनीभूत आस्ते यतः प्रवृत्ता सरित्प्रवरा हाटकी नाम भवयोर्वीर्येण यत्र चित्रभानु
र्मातरिश्वना समिध्यमान ओजसा पिबति तन्निष्ठ्यूतं हाटकाख्यं सुवर्णं भूषणेनासुरेंद्राव
रोधेषु पुरुषाः सह पुरुषीभिर्धारयंति ७

वलोकः तेनानुरागप्रकाशकं स्मितं तेन संलाप उपगूहनं च तदादिभिः यस्मिन् रसे उपयुक्ते सेविते ६
भवयोर्भवस्य भवान्याश्च चित्रभानुरग्निः तेन निष्ठ्यूतं निरस्तं असुरेंद्राणां अवरोधेषु अं

भा॰ पं॰ ११

सुतलेबलिरधुनाप्यास्तेत्यन्वयः कथंभूतः महेन्द्रस्य प्रियं कर्तुमिच्छता प्रथमंपादाद्विमप्रपद्यतेलोक
त्रयंयस्य सः पुनर्भगवतोनुकंपयैवतत्रप्रवेशितः सन् कीदृशेयोदितेः सकाशाद्दत्तावटुवामनरू॰
पेणलब्धःकायःतेन ॥१८॥ केचित्तस्मिन्सुतलराज्येभूमिदानफलंमन्यंतेतन्निराकरोति नोएवेत
दितियद्बिलनिलयैविवरस्थानेऐश्वर्यंपनद्भूमिदानस्यसाक्षात्कारःफलेनभवत्येवऊनतरापेक्षा

ततोधस्तात्सुतलेउदारश्रवाःपुण्यश्लोकोविरोचनात्मजोबलिर्भगवतामहेन्द्रस्यप्रियंचि
कीर्षमाणेनादितेर्लब्धकायोभूत्वावटुवामनरूपेणपराक्षिप्तलोकत्रयोभगवदनुकं॰
पयैवपुनःप्रवेशितइंद्रादिष्वविद्यमानयासुसमृद्धयाश्रियाभिजुष्टःस्वधर्मेणाराधयंस्त॰
मेवभगवंतमाराधनीयमपगतसाध्वसआस्तेधुनापि ॥१८॥ नोएवैतत्साक्षात्कारोभूमिदान
स्ययत्तद्भगवत्यशेषजीवनिकायानांजीवभूतात्मभूतेपरमात्मनिवासुदेवेतीर्थतमेसर्वे
जीवनियेनयोन्मानामेयपात्रउपपन्नेपरयाश्रद्धयापरमादरसमाहितमनसासंप्रतिपादि
तस्यसाक्षादपवर्गद्वारस्ययद्बिलनिलयैश्वर्यं ॥१९॥ यस्यहवावक्षुतपतनप्रस्खलनादिषुविव
शःसकृन्नामाभिगृणन्पुरुषःकर्मबंधनमंजसाविधुनोति यस्यहैवप्रतिबाधनंमुमुक्ष

मेवंभूतस्यदानस्यसाक्षादपवर्गहेतुत्वादित्याहयत्तत्प्रसिद्धेदानंतस्मात्देवाहभगवत्यशेषजी
वनिकायानांजीवभूतस्यआत्मभूतस्यसर्वजीवनियंताचात्मारामश्चेत्यर्थः तस्मिन्संप्रतिपा
दितस्य ॥१९॥ किंच यस्यनामक्षुतादिषुचविवशोपिसकृदपिगृणन्कर्मबंधंविधुनोतिकथंभू
तेयस्यप्रतिबाधनेविहितमुमुक्षवोन्यथैवोपलंभेनेयन्निहत्यर्थंयोगसांख्यादिलक्षणानन्तमभव

ततस्मिन्भगवतां भक्तानां तानितांचयथायथं आत्मदेत्तानदेआत्मनमेवहरोमर्पितस्यभूमिदाना
स्यननत्फलमितिएवंतौवसंवेथः २१ किंचनदेभगवदनुकंपाफलमपिकिंतेकांतभक्तस्यनताय
मात्रमित्याह नवेइति भगवानअसदसम्नैवानमहीनवानूनत्रहेतुः यत्तुतेतिआत्मनईश्वरा
स्यानुस्मरतिंपुस्मातीतितथा तहुतेवासुदेवमनोयस्यजपहोमार्चनादिषु तस्यांततायोमैत्रेयदे
वेद्रत्वादिकंफलमिति २२ तस्यैकांतभक्तिंसप्रपंचमाह यततदतिप्रसिद्धंइतिवस्यमाणमवा
चहेत्यन्वयः कथंभूतः अनघिगतअन्यउपायोयेनतेनभगवतायाइल्लाछलेनाहृतंस्वशरीरमात्रावं

तद्भगवतामात्मवतांसर्वेषामात्मन्यात्मदआत्मतमेव २१ नवैतद्भगवान्नूनमसख्यानुजग्रा
हयदुतपुनरात्मानस्मृतिमोषणांमायामयभोगैश्वर्यमेवातनुतेति २२ यतद्भगवतानधि
गतान्योपायेनयाञ्चाछलेनापहृतस्वशरीरावशेषितलोकत्रयोवरुणपाशैश्चसंप्रतिमुक्तो
गिरिदर्याचापविद्धइतिहोवाच २३ नूनंवतायंभगवानर्थेषुननिस्नातोयोसाविद्रोयस्यस
चिवोमंत्रायवृतएकांततोवृहस्पतिस्तमतिहायस्वयमुपेंद्रेणात्मानमयाचत आत्मनश्चा
शिषोनोएवतद्दास्यमतिगंभीरवयसःकालस्यमन्वंतरपरिवृत्तंकियल्लोकत्रयमिदं २४

वेषितंलोकत्रयंयस्यसस्यक्प्रतिमुक्तोबद्धःअपविद्धःप्रतिक्षिप्तोपिसन् २३ वैतेतिखेदेभगवान्
विद्वानपियोसाविद्रःयस्यैकांतेनवृहस्पतिःसचिवःसहायःयतोमंत्रार्थंवृतःसोपिपुरुषार्थेषु
नूनंननिपुणःयतउपेंद्रेणहास्मजेनउपेंद्रंविहायात्मानंलोकत्रयमयाचततेमंत्रप्रदंबृहस्पतिंअ
तिहायातिक्रम्येतियावत्तस्मिन्नसत्त्वेसफलवरणीयोनलोकत्रयंयततस्तदतितुच्छमित्याह अति

[illegible]

भा॰
पं॰
१२

प्रह्लादस्तेकथ्याथोनिस्मानः इत्याह यस्यानुदासस्मितिस्वपितृद्युपादेनस्तेसति स्वपित्र्यं पदं भगवता
दीयमानमपि भगवतः खलु परमन्यदिति कुर्वानन्वजग्राहेत्यर्थः २५ ननु तमसि वीरः कुतस्त्वमेव वक्तु
मन्यसे तत्राह तस्माद्वधपथं स्तवनमें ममजितात्महीणाः कषायाशमावृथायस्यापरिहीनो भगवद्दत्तग्र
हीयस्य सकोवा उपरागं नुमिछतीति २६ अथैतिस्यकोनिः ननु एवं भूतः चेद्बलिः तर्हि तस्य वचरितं
विस्तारेणाकथ्यतेत्राह तस्य बलेनवचरितं मयापरिच्छदं एमेविस्तारेण्यते यस्य स्थायेवतिष्ठतेतिः
यस्मादुदासमेवास्य पितामहः किलवक्रेनतु स्वपित्र्यं पदं नाकृतोभयं यत्पदं दीयमानं भगवतः
वर्मितिभगवतोपरतो खलु स्पितिः २७ तस्य महानुभावस्यानुपथममृजितकषायः कोवा
स्मदिधः परिहीनभगवदनुग्रहउपजिगमिषतीति २८ अथतस्यानुचरितमनुस्माहिस्तारे
ख्याते यस्य भगवान्स्वयमखिलजगद्गुरुर्नारायणो द्वारि गदापाणिरवतिष्ठते निजजनानुकं
पितहृदयो येनाङ्गुष्ठेन पदा दशकंधरो योजनायुतायुतं दिग्विजय उच्चाटितः २९ ततोऽधस्ता
त्तलातले मयो नाम दानवेन्द्रः त्रिपुराधिपतिः भगवता पुरारिणा त्रिलोकीशंचिकीर्षुणा निर्द
ग्धस्वपुरत्रयस्तत्प्रसादाल्लब्धपदो मायाविनामाचार्यो महादेवेन परिरक्षितो विगतसुदर्शन
भयो महीयते ३० ततोऽधस्ताद्महातले काद्रवेयाणां सर्पाणां नैकशिरसां क्रोधवशो नाम गण
कुहकतक्षककालियसुषेणादिप्रधाना महाभोगवन्तः पतत्त्रिराजाधिपतेः पुरुषवाहादन
वरतमुद्विजमाना कदाचित्...

विबुधप्रत्यनीकाः देवशत्रवः सकलेष्वपि लोकेष्वपि लोकेष्वनुभावो यस्य तस्यैव तेजसा सुदर्शनेन प्र
तिहतो बलावलेपो वीर्यमदो येषां बिलेशयाः सर्पा इव इंद्रदूत्या प्रयुक्ताभिः मंत्ररूपाभिर्वाग्भिः एवं
हि वैदिकमाख्यानं पणिभिः सरमे निगवामपनयने इंद्रस्य सरमा देवशुनी निरूपिता प्रहिता संधिमिच्छंतः पणि
यः प्राहुः किमिच्छंती सरमेत्यादि सा च संधिमनिच्छंती इंद्रस्तुतिपूर्वकं तानतिपरुषमाह हेता इंद्र
ण पापा ... इत्यादि तेन च तत्र स्तुताद्बिभ्यतीति ३० महाभोगिनः महाफणाः महानमर्षः क्रो

ततोधस्ताद्रसातले दैतेया दानवाः पणयो नाम निवातकवचाः कालेयाः हिरण्यपुरवासिन
इति विबुधप्रत्यनीका उत्पत्त्या महौजसो महासाहसिनो भगवतः सकललोकानुभावस्य हरे
रेव तेजसा प्रतिहतबलावलेपा बिलेशया इव वसंति ये वै सरमयेंद्रदूत्या वाग्भिर्मंत्रवर्णाभि
रिंद्राद्बिभ्यति ३० ततोधस्तात्पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शंखकुलिकमहा
शंखश्वेतधनंजयधृतराष्ट्रशंखचूडकंबलाश्वतरदेवदत्तादयो म
हाभोगिनो महामर्षा निवसंति येषामु ह वै पंचसप्तदशशतसहस्रशीर्षाणां फणासु विरचिता
महामणयो रोचिष्णवः पातालविवरतिमिरनिकरं स्वरोचिषा विधमंति ३१ ॥इति श्रीभागव
ते पंचमस्कंधे चतुर्विंशः २४॥श्रीकृ॥ तस्य मूलदेशे त्रिंशद्योजनसहस्रांतर आस्ते या वै कला
भगवतस्तामसी समाख्यातानंत इति सात्वतीया द्रष्टृदृश्ययोः संकर्षणमहमित्यभिमानल

यो येषां पंचादिसंख्यानि शीर्षाणि येषां पुंसां मिति वा ... शीर्षाणामित्यर्थः ३१ इति पंचमे चतुर्विंशः
पंचविंशे ततोधस्तादाह शेषसंस्थितिं संनिहीर्षुरिदं कालेयत्र हृद्‌समभवः कोसौ अनंतः सात
तीयाः सात्वततंत्रनिष्ठाः चतुर्व्यूहोपासने यं संकर्षणमित्याचक्षते तेन ख्यातो नेहेतुः द्रष्टृदृश्ययोः

भा॰ पं॰ २५

नामस्तनमाहयस्येदं विश्वमुपसंहर्तुमिच्छतः अमर्षेनेव विरचितेन हृचिरीकृते भ्रुमंत्यो भ्रुवौ तयोर्मध्ये र
तेमयत्वमयन् ३ सभातनमाहयस्यांघ्रिकमलयुगलेस्फुरणाविषदानालाएवमणयः तेषां बहुः ए
मूहः तस्यमंडलेषु परिस्फुरन्तीकुंडलानां प्रभया मंडितानि गंडस्थलानि येषु तानि ४ चारुणिस्म
गवलयेविलसितास्तेविशदाः विपुलाश्चधवलाश्चशोभनाश्च हृचिराश्च भुजाएवरजतस्तंभाः

यस्यद्देवाखंडेकालेनोपसंहर्तीर्षेतोमर्षेविरचितहृचिरभ्रमद्भुवोरंतरेणसंकर्षणोनामरू
द्रएकादशव्यूहः अतः त्रिशिखंशूलमुत्तभयत्वदतिष्ठत् ३ यस्यांघ्रिकमलयुगलारु
णविशदनखमणिषंडमंडलेष्वहिपतयः सहस्रातनर्षभैः एकांतभक्तियोगेनावनमंतः
स्ववदनानिपरिस्फुरत्कुंडलप्रभामंडलमंडितगंडस्थलान्यतिमनोहराणिप्रमुदितमन
सः खलुविलोकयंति ४ यस्यैवनागराजकुमार्यः आशिषआशासानाश्चारुअंगवलय
विलसितविशदविपुलधवलसुभगरुचिरभुजरजतस्तंभेष्वगुरुचंदनकुंकुमपंकानु
लेपेनावलिपमानास्तदभिमर्शनोन्मथितहृदयमकरध्वजावेशरुचिरललितस्मितास्त
स्यानुरागमदमुदितमदविघूर्णितारुणकरुणावलोकनयनवदनारविंदंसव्रीडंकिलवि
लोकयंति ५ सएवभगवाननंतोनंतगुणार्णवआदिदेवउपसंहृतामर्षरोषवेगोलोका

नेषुअगुरुचंदनकुंकुमानांपंकएवानुलेपः तेनावलिपमानाः तेषामभिमर्शनेनउन्मथितेहृद
येमकरध्वजस्यावेशनरुचिरंललितंचस्मितंयासांताः तस्यानुरागेणमदेनचमुदितंचतन्मद
देनविघूर्णितेप्रचलितेचआरुणेकरुणावलोकयुक्तेनयस्मिंस्तत्वदनारविंदंविलोक

उपासनार्थमाह सदा सिद्धिभिः ध्यायमानः चिन्त्यमानः अनवरतं मदेन मुदितं अश्रान्तं विकूजन विह्वललोचा।
नम्र मुललितेन मुखविकाराम्रतेन नवनाम्रतेन स्वपार्षदानविबुधपूष्पणानां पतीं आश्रयमाणाः ह
र्षेण नीलेवासमीयस्म हलसकरुदिष्ठे कृतः न्यसः सभाग्ग्र भमोयेन उद्दामलीलायम्रः नयोर
म्लानोरागः कान्तिः यस्याः नस्यानवनलसिकाया अमोदमध्यासवेनमृगाभिमयुरसेनमाद्यन्तामधुकरा
णांयेष्वामाः तेषांमधुरगीतेन श्रीर्यस्याः तां मालां कस्तोवरत्रो २ संस्मृतोकथयामासवर्णयामास ९ ध्या
यमानः सरासरोरगसिद्धगंधर्वविद्याधरमुनिगणैरनवरतमदमुदितविकूजनविह्वललोच
नः सुललितमुखविकासजेना ध्यायमानः स्वपार्षदविबुधपूष्पपतीन परिम्लानरागानवनल
सिकामोदमध्यासवेनमाद्यन्मधुकरगानमधुरगीतश्रियं वैजयंतीं स्वांवनमालांनीलवास
एकं कुंडलीहलककुद्दिकृतसभगसंदरभुजो भगवान्महेंद्रोवारणेंद्रवकांचनीकल्पाम्रदा
रलीलोविभर्ति २ यएषएवमनुश्रुतोध्यायमानोमुमुक्षूणांअनादिकालकर्मवासनाग्र
थितमविद्यामयंहृदयग्रंथिंसत्वरजस्तमोमयमंतर्हृदयंगतआशुनिर्भिनत्ति तस्यानुभावाव
भगवान्स्वायंभुवोनारदः सहतुंबुरुणासभायांब्रह्मणः संस्मृतोकथयामास ८ उत्पत्तिस्थितिल
यहेतवोस्यकल्प्याः सत्वाद्याः प्रकृतिगुणायदीक्षयासन् यद्रूपंध्रुवमकृतंयदेकमात्मन्नाना
धात्कथमुहवेदतस्यवर्त्म ९ मूर्तिंनः पुरुकृपयाबभारसत्वंसंशुद्धंसदसदिदंविभातियत्र
सुत्तगानस्यत्याद्विहेतवोगुणायस्तेनयाताकल्प्याः स्वस्वकार्यसमर्थाआसनयत्स्वरूपंध्रुवंअनंतमना
दितत्रहेतुः यदेकमेवसत् आत्मनिनानाकार्यप्रपंचमध्यात्तस्यवर्त्मस्वरूपंस्वसंततंजनः कथमुहा
वेदनवेदैवेत्यर्थः ९ नहिकथमसौस्मृतभिःसेव्यतेनत्राहमूर्तिमितियत्रेदंसदसद्विभातिसः
लोकानांअनंतकृपयासंशुद्धंसत्वमूर्तिंबभारस्वजनानांमनांस्यादानुवशीकर्तुंहत्ताय

भा॰ पं॰ ८

किंच आसीनांतकृपयावपुर्धारणांतदङ्गनंवनत्रामोदार्थमेवातिचित्रमित्याह यन्नामपरिपति।
तो महापातकप्यनुकीर्तयेत् नर्हिं संश्रवेदिति किमुवक्तव्यं पतो मावेवन्नणामशेषमंहः सद्योहं
तिकथमनुकीर्तयेत् अन्यतः अकस्माद्वा आर्त्तो वा मनःप्रलंभनाद्वा परिहासात् तस्मात्
शेषाहन्यं ११ गिर्यादिसहितं भूगोलं सत्वानि प्राणिनः सहस्रजिह्वोपि कोगणयेत १२ दुरंतवी

यन्नामश्रुतमनुकीर्तयेदकस्मादार्त्तो वा यदि पतितः प्रलंभनाद्वा हंत्यंहः सपदि नृणामशे।
षमन्यं कं शेषाद्भगवत आश्रयेन्मुमुक्षुः ११ मूर्धन्यर्पितमणुवत्सहस्रमूर्ध्नो भूगोलं
सगिरिसरित्समुद्रसत्वं आनंत्यादनिमितविक्रमस्य भूम्नः को वीर्याण्यधिगणयेत्सह
स्रजिह्वः १२ एवंप्रभावो भगवाननंतो दुरंतवीर्योरुगुणानुभावः मूले रसायाः स्थित आ
त्मतंत्रो यो लीलया क्ष्मां स्थितये बिभर्ति १३ एता ह्येवेह नृभिरुपगंतव्या गतयो यथाक
र्मविनिर्मिता यथोपदेशमनुवर्णिताः कामान्कामयमानैः १४ एतावतीर्हि राजन्
पुंसः प्रवृत्तिलक्षणस्य धर्मस्य विपाकगतय उच्चावचा विसदृशा यथाप्रश्नं व्याचख्ये किम
न्यत्कथयाम इति १५ ॥ श्री भा ते च स्कं पं विं ति मो यः २५

र्यं बलं यस्य उरवो गुणा अनुभावाश्च यस्य सच रसाया भूमेर्मूले स्थितः निवृत्तिमात्मतंत्रः स्वा
धारः १३ उक्तस्य लोकविभागस्योपयोगं वदन्नुपसंहरति एता ह्येवेह कामान्कामयमा
नैर्नृभिरुपगंतव्या उपगन्तव्याः १४ तस्य प्रपंचः एतावतीनावत्यः विपाकगतयः फलभूता गत २०
यः ताः व्याचख्ये व्याख्यातवानस्मि १५ ॥ श्री भा टी का पं स्कं पंचविं अध्यायः

बह्विंशोऽनन्ततमो यत्ता नरकस्थितिरुच्यते पापिनो यत्र दह्यंते यमदूतैर्यथा तथा १ प्रसंगतनयस्त्वावया
विसदृशा गतिर्भोगवैचित्र्यमुक्तं तदेतत्कुत इति पृच्छति महर्ष इति कर्मणः समानत्वेपि श्रद्धावैचि
त्र्यात्फलवैचित्र्यमिति परिहरति त्रिगुणत्वादिति सात्विकश्रद्धया कर्तुः सात्विकं राजस्या राजसं
तंचतामस्यातुः रवितं पुनरुक्तं तत्रापि नानात्वं श्रद्धानां नानात्वस्यानस्य तत्त्वादि नानात्वं स सर्वेषामित्य

ए वाच महर्ष एतन्हैवैचित्र्यं लोकस्य कथमिति ऋ रु च त्रिगुणत्वात्कर्तुः श्रद्धया कर्म
गतयः पृथग्विधाः सर्वा एव सर्वस्य तारतम्येन भवंति १ अथेदानीं प्रतिषिद्धलक्षणस्या
धर्मस्य तथैव कर्तुः श्रद्धायावैसादृश्यात्कर्मफलं विसदृशं भवति याह्यनाद्यविद्यया कृतकर्मका
५ मानां तत्परिणामलक्षणाः सृतयः सहस्रशः प्रवृत्ताः तासां प्राचुर्येणानुवर्णयिष्यामः
२ रा वाच नरका नाम भगवन्किंदेशविशेषा अथवा बहिस्त्रिलोक्या आहो स्विदंतराल
इति ३ ऋ रु च अंतराल एव त्रिजगत्यास्तु दिशिदक्षिणस्याम धस्ताद्भूमे रुपरिष्टाच्च जन
लाद्यस्यामग्निष्वात्तादयः पितृगणा दिशि स्वानां गोत्राणां परमेण समाधिना सत्या एवाशि
ष आशासाना वसंति ४ यत्र ह वाव भगवान्पितृराजो वैवस्वतः स्वविषयं प्रापितेषु स्वपुरु

षैः १ प्रतिषिद्धं प्रतिषेधः सएव लक्षणं प्रमाणं यस्य अधर्मस्य कर्तुः श्रद्धावैसादृश्यं तमस्तारत
म्यात तत्रापि कारणं दर्शयन्नाह अनाद्यविद्याकृतानां कामानां याः सृतयो नरकाः तासां ताः अ
थेदानीं प्राचुर्येणानुवर्णयिष्याम इत्यन्वयः २ किंभुमावेवदेशविशेषाः त्रिलोक्या ब्राह्मंशाद्व
हिर्वा आवरणेषु मध्ये अंतराले वा सृष्टिमिष्वतिरिक्ते ३ ४ यथा कर्मावद्यं कर्मदोषमनतिक्रम्य

सात्विकं भगवत्क्षीसत्वेन ... सात्विकं भगवत्क्षीसत्वेन

दोषमेवदंडपफलं दंडकमेति नदोहितेभगवक्षी सत्वेन ५

मणांतरेणाष्टाविंशतिमाह किंचेति ६ पापभेदेन तत्तन्नरकयातनाभेदं प्रपंचयति यस्त्विहेत्या
दिना यात्यमानः पीड्यमानः एकदैव तदैव ७ पुरुषं पतिं वंचयित्वा ८ एतन्नु शरीरमहमिति द्रुहे

तत्र हैके नरकानेकविंशतिं गणयंति अथ तांस्ते राजन्नामरूपलक्षणतोनुक्रमिष्यामः
तामिस्रोंधतामिस्रो रौरवो महारौरवः कुंभीपाकः कालसूत्रमसिपत्रवनं सूकरमुखमं
धकूपः कृमिभोजनः संदंशस्तप्तसूर्मिर्वज्रकंटकशाल्मली वैतरणी पूयोदः प्राणरोधो
विशसनं लालाभक्षः सारमेयादनमवीचिरयःपानमिति किंच क्षारकर्दमो रक्षोगणभो
जनः शूलप्रोतो दंदशूकोवटनिरोधनः पर्यावर्तनः सूचीमुखमित्यष्टाविंशतिर्नरका
विविधयातनाभूमयः ६ तत्र यस्तु परवित्तापत्यकलत्राण्यपहरति स हि कालपाश
बद्धो यमपुरुषैरतिभयानकैस्तामिस्रे नरके बलान्निपात्यते अनशनानुदपानदंडताडु
नसंतर्जनादिभिर्यातनाभिर्यात्यमानो जंतुर्यत्र कश्मलमासादित एकदैव मूर्छामुपया
ति तामिस्रप्राये ७ एवमेवांधतामिस्रे यस्तु वंचयित्वा पुरुषं दारादीनुपयुंक्ते यत्र शरी
री निपात्यमानो यातनास्थो वेदनया नष्टमतिर्नष्टदृष्टिश्च भवति यथा वनस्पतिर्वृश्च्यमा
नमूलः तस्मादंधतामिस्रं तमुपदिशंति ८ यस्त्विह वा एतदहमिति ममेदमिति भूतद्रोहे
ण केवलं स्वकुटुंबमेवानुदिनं प्रपुष्णाति स तदिह विहाय स्वयमेव तदशुभेन रौरवे निपतति ९

यन्नाहमिममेतिममतास्वं कुटुंबमेव पुष्णाति तेनाशुभेन ९ ॥

रुरवो भूत्वा तिक्रमात्पेवं तथा परिणामं प्राप्येत्यर्थः अतिक्रूरस्वभाव भृंगान्मुखस्य तस्योपदेशाः सं
तापस्य ३ क्रव्येणान्निमित्तेन मांसार्थमित्यर्थः ४ प्राणातः सजीवान् उपरंधयति पचति अपकरुणो

येनिह यथैवामुना विहिंसिता जन्तवः परत्र यमयातनामुपगतं तेन एव रुरवो भूत्वा तथा तमेव
विहिंसन्ति तस्माद्रौरवमित्याहुः रुरुरिति सर्पादति क्रूरसत्वापदेशः ३ एवमेव महारौरवो
यत्र निपतितं पुरुषं क्रव्यादा नाम रुरवः तं क्रव्येण घातयन्ति यः केवलं देहंभरः ४ यस्त्विह
वा उग्रः पशून्पक्षिणो वा प्राणत उपरंधयति तमपकरुणं पुरुषादैरपि विगर्हितममुत्र यमा
नुचराः कुंभीपाके तप्ततैले उपरंधयन्ति ५ यस्त्विह पितृविप्रब्रह्मध्रुक् स कालसूत्रसंज्ञके
नरके अयुतयोजनपरिमण्डले ताम्रमये तप्तखले उपर्यधस्तादग्न्यर्काभ्यामतितप्यमानेऽभ
भिनिवेशितः क्षुत्पिपासाभ्यां च दह्यमानान्तर्बहिःशरीर आस्ते शेते चेष्टतेऽवतिष्ठति परि
धावति च यावन्ति पशुरोमाणि तावद्वर्षसहस्राणि ६ यस्त्विह वै निजवेदपथादनापद्य
पगतः पाखंडं चोपगतः तमसिपत्रवनं प्रवेश्य कशया प्रहरंति तत्र हासावितस्ततो धावमा
न उभयतो धारैस्तालवनासिपत्रैः छिद्यमानसर्वांगो हा हतोऽस्मीति परमया वेदनया मू
र्छितः पदे पदे निपतति स्वधर्महा पाखंडानुगतं फलं भुंक्ते ७ यस्त्विह वै राजा राजपुरुषो वा
अदंड्ये दंडं प्रणयति ब्राह्मणे वा शरीरदंडं स पापीयान्नरके सूकरमुखे निपतति तत्रातिब
लैर्विनिष्पिष्यमाणावयवो यथैवेहादंड्यस्तस्कर आर्तस्वरेण स्वनयन् क्वचिन्मूर्छितः कश्मल

निकृन्तं ५ खलेसमदेशो ६ स्वधर्महा स्वधर्मत्यागी ७ स्वनयन् रुदन् कश्मलं मोहमुपगतो भव
ति यथेहादोषाः तेनोपरुद्धाः सन्तो यथा कश्मलमुपगताः तद्वत् ८ ॥

भा॰
पं॰
८२

ईश्वरेणोपकल्पितानामनुष्याद्रूणानां दिव्यलक्षणानां तिर्यक्षां मत्कुणादीनां नविविक्ताः विज्ञानापर
मथ्यायैरविवेकिभिः तेषां गृहस्थेन ग्रासनादिभावेन विधिनिषेधपूर्वकं स्वपकल्पितानां तिर्यक्ष
विविक्तापरमथ्यायेन विवेकिना अभिद्रुताः हिंसिता विहिता निदानरूपा निर्वर्तितं स्वान्नलक्षम
वस्थानं येन सत्वम सिपरिक्रामति ॥ यत्किंचनभक्ष्यादिकं उपनतं प्राप्तं तत् संविभज्यन्नति मिं

यत्स्विहवै भजानामीश्वरकल्पितवृत्तीनां मविविक्तपरमथ्यानां स्वयं गृहस्थोपकल्पितवृ
त्तिविविक्तपरमथ्योमथ्याभावत्तिसपरत्रो पकूपेनदभिद्रोहेण निपतति तत्र हासौ तं जं
तुभिः पशुमृगपक्षिसरीसृपैर्मशकयूकामत्कुणमक्षिकादिभिर्ये के चाभिद्रुग्धास्तैः स
र्वतोऽभिद्रुह्यमानस्तमसि विहतनिद्रानिर्वृतिरलब्धावस्थानः परिक्रामति यथा कुण
पशरीरे जीवः ॥ यस्त्विह वा असंविभज्याश्नाति यत्किंचनोपनतमनिर्मितपंचयज्ञो वायस
संस्तुतः स परत्र कृमिभोजने नरकाधमे निपतति तत्र शतसहस्रयोजने कृमिकुंडे कृ
मिभूतः स्वयं कृमिभिरेव भक्ष्यमाणः कृमिभोजनो यावत्तदप्रत्ताप्रहुतादोऽनिर्वेशमा
त्मानं यातयते ॥ यस्त्विह वै स्तेयेन बलाद्वा हिरण्यरत्नादीनि ब्राह्मणस्य वापहरा
त्यन्यस्य वानापदि पुरुषस्तमसूत्र राजन् यमपुरुषा अयस्मयैरग्निपिंडैः संदंशैः त्वचि नि

ताः पंचयज्ञा येन अत एव वायससैः संस्तुतः समत्वेन वर्णितः कृमिभोजनः कृमीनेव भुंजानः या
वन्नतत्पापं निर्यातनायां तत्र कृमिकुंडे नावति व त्वाशीया वहोतत्पापमित्यर्थः अप्रत्तमसं ९
विभक्तं अप्रहुतं चाकृतेति तत्पापमनिर्वेशं अकृतप्रायश्चित्तं ॥ निष्कर्षति छिंदंति ॥ ८२

~
~
श्री
रा
म

तिग्मयालोहमय्यासूर्म्याप्रतिमया: १२ सर्वाभिगमः पश्वाद्युपगंता १३ अपाखंडाः सत्कुलीनाः संतः द्वि
तीयांतपाठे सेतुविशेषणं तन्दी विशसनं छित्विा एमत्रेति १४ पशुचर्यां स्वेच्छाचारं १५ अतीर्थे विहिता

यस्त्विहवाअगम्यांस्त्रियमगम्यंवापुरुषंयोषिदभिगच्छतितावमुत्रकशयाताडयंतस्तिग्म
यासूर्म्यालोहमय्यापुरुषमालिंगयंतिस्त्रियंचपुरुषरूपयासूर्म्या २० यस्त्विहवैसर्वाभिग २८
मस्तममुत्रनिरयेवर्तमानंवज्रकंटकशाल्मलीमारोप्यनिकर्षंति २१ येत्विहवैराजन्यारा
जपुरुषावाअपाखंडाधर्मसेतून्भिंदंतितेसंपरेत्यवैतरण्यांनिपतंतिभिन्नमर्यादास्तस्यांनि
रयपरिखायांनद्यांयादोगणैरितस्ततोभक्ष्यमाणाआत्मनानवियुज्यमानाश्चासुभि
रुह्यमानाःस्वाघेनकर्मपाकमनुस्मरंतउपतप्यंते विण्मूत्रपूयशोणितकेशनखास्थि
मेदोमांसवसावाहिन्यामुपपद्यंते २२ येत्विहवैवृषलीपतयोनष्टशौचाचारनियमास्त्य
क्तलज्जाःपशुचर्यांचरंतितेचापिप्रेत्यपूयविण्मूत्रश्लेष्मलापूर्णार्णवेनिपतंतितदेवाति
बीभत्सितमश्नंति २३ येत्विहवैश्वगर्दभपतयोब्राह्मणादयोमृगयाविहाराअतीर्थेचमृगा
न्निघ्नंतितानपिसंपरेतांल्लक्ष्यभूतान्यमपुरुषाइषुभिर्विध्यंते २४ येत्विहवैदांभिकादंभयज्ञे
षुपशून्विशसंतितानमुष्मिंल्लोकेवैशसेनरकेपतितान्निरयपतयोयातयित्वाविशसं
ति २५ यस्त्विहवैसवर्णांभार्यांमपदाय द्विजोरेतःपाययतिकाममोहितः तंपापकृतमम

दस्यवत्र विध्यंतीति प्राणानिरोधो दर्शितः १६ निरयपतयो यमपुरुषाः १७ लालाभक्षमाह यस्त्विहे
निरेतःपानंकारयंति १८ ॥

भा·
पं·
८१

यमहतायेष्वानःसप्तसंसमंध्रमं १९ द्रव्यविनिमये क्रियविक्रियादो निरवकोशेनिशलंवे अवी
विशाह्यर्थमाहयत्रेतिवीचिस्तुरंगः तद्वद्दिनताद्वीचिः २० योविप्रनतनकलत्रेवासूरांपिवति आ
नोपिवाक्षत्रस्यःसन् राजन्योवैश्योवासोममपीथः कृतसोमपानःस्यन्वयः तयोःसोमस्थानेफल

राजानोभद्दावाताश्चापिद्विपरेतानय
येतिहवैदस्यवोःग्रिदागारदाग्रामान्सार्थोनबालंठेति राजानोभट्टावातोश्चापिद्विपरेतानय
महतावस्वदंष्ट्राःश्वानःसप्तशतानिविंशतिश्च सप्तभंसोवादेति १९ यस्त्विहवाश्रन्नतेव
दृतिसत्येद्रव्यविनिमयेदानेवाकथंचित्सवैप्रेत्यनरकेवीचिमत्यधःशिराःनिरवकाशे
योजनशतोच्छ्रायाद्गिरिमूर्ध्नःसंपात्यतेजलमिवस्थलमश्मपृष्ठमवभासतेतद्वीचि
मत्तिलशोविशीर्यमाणशरीरोनम्रियमाणःपुनरारोपितोनिपततिति २० यस्त्विहवैवि
प्रोराजन्योवैश्योवासोमपीथस्तत्कलत्रंवासुराव्रतस्थोपिवापिवतिप्रमादतः तेषांनि
रयंनीतानामुरसिपदाक्रम्यास्येवह्निनाद्रवमाणंकार्ष्णायसंनिषिंचति २१ अथचय
स्त्विहवाआत्मसंभावनेनस्वयमधमोजन्मतपोविद्याचारवर्णाश्रमवतोवरीयसोन
बहुमन्येतसमृतकएवमृत्वाक्षार कर्दमेनिरयेवाकशिरानिपातितोदुरंतायातना
ह्यश्नुते २२

चमहविधानात् सोमपाननिषेधाच तथाचश्रुतिः न्यग्रोधस्तिभिनीयहन्यनाः संपिबा
दृयतिनमधुन्सुपमज्जतसेभसंप्रयच्छेत्रसोममिति २१ सएवंमपिमृतकएवसन् मृता २२ ८६

पुरुषमेधेनहिंसयाभैरवादीनयजंतेयाश्चस्त्रियःकामरूपाःरक्षोगणाःसूनायांयेहतेपुरुषादा
स्तेनःपूर्वमनत्यंततहत. २३ वैस्रंभकैःविश्वासोत्पादैःउपविस्रंभ्यविश्वास्य २४ विलेशयानस

येत्विहवैपुरुषाःपुरुषमेधेनयजंतेयाश्चस्त्रियोनृपशून्खादंतितांश्चतेपशवइवनिहता।
यमसदनेयातयंतोरक्षोगणाःसौनिकाइवस्वधितिनावदार्यासृक्पिबंतिनृत्यंतिग
यंतिचहृष्यमाणायथेहपुरुषादाः २३ येत्विहवाअनागसोरण्येग्रामेवावैस्रंभकैरुपसृ।
तानुपविस्रंभ्यजिजीविषून्शूलसूत्रादिषूपप्रोतान्क्रीडनकतयायातयंतितेपिचप्रेत्य
यमयातनासुशूलादिषुप्रोतात्मानःक्षुत्तृड्भ्यांचाभिहताःकंकवटादिभिश्चेतस्ततःतिग्म
तुंडैराहन्यमानाआत्मशमलंस्मरंति २४ येत्विहवैभूतान्युद्वेजयंतिनराउल्बणस्वभावा
यथादंदशूकास्तेपिप्रेत्यनरकेदंदशूकाख्येनिपतंति यत्रनृपदंदशूकाःपंचमुखाःस
प्तमुखाउपसृत्यग्रसंतियथाविलेशयान् २५ येत्विहवाअंधावटकुसूलगुहादिषुभू।
तानिनिरुंधंतितथामुत्रतेष्वेवोपवेश्यसगरेणवह्निनाधूमेननिरुंधंति २६ यस्त्विहवा।
अतिथीनभ्यागतान्वागृहपतिरसकृदुपगतमन्युर्दिधक्षुरिवपापेनचक्षुषानिरीक्षते
तस्यचापिनिरयेपापदृष्टेरक्षिणीवज्रतुंडागृध्राःकंककवटादयःप्रसह्योरुबलादुत्पाट २२
यंति २७

बकान् २५ सगरेणसविषेण २६ अतिथयःज्ञातपूर्वाःअभ्यागताःअज्ञातपूर्वाःतान्पापेनवक्री हरि

भा॰
पं॰
५५

आत्माभिमतिः पतत्रिविंनः अहंकृतिः श्रेष्ठोहमिति मानी तिर्यक्प्रेक्षणो यस्स सर्वतः गुर्वादेरप्यपमानं
वोरपिष्यतीति विशंकमानः परिशुष्यमाणं हृदयं वदनं वयस्स अनवगतः अप्रामः तस्मात्स्थ्योत्या
दृताट्टिभिः पामलं स्वहणानीतिनयापमिवयंति स्ववप्रोतानुजवेंति २८ इतरत्वस्मात् दोहम।

यस्त्विह वा आत्माभिमतिरहंकृतिः तिर्यक्प्रेक्षणः सर्वतोऽभिविशंकी स्वार्थं विना प्राविंत
यापरिशुष्यमाने हृदयवदनो निर्वृतिमनवगतो ग्रहे वायमभिरक्षति स चापि प्रेत्य तद्दृत्या।
दृतो रूक्षं एणासंस्वलणापामलगृहेः सूचीमुखे नरके निपतति यत्र ह वितनरहेणापगुरूष।
धर्मराजपुरूषा वायकाइवसर्वतो गेषु सूत्रैः परिवयंति २८ एवं विधा नरकायमालयेसं
तिशानशः सहस्रशः तेषु सर्वेषु च सर्वं एवाधर्मवर्तिनो ये केचिदिहोदिता अनुदिताश्चा
वनिपते पर्यायेण विशंति तथैव धर्मानुवर्तिन इतरत्र इह तु पुनर्भवे तउभयशेषाभ्यां निवि
शंति निवृत्तिलक्षणमार्ग आदावेव विख्यातः एतावानेवांडकोशो य अन्नदशधा पुराणे
षु विकल्पितउद्गीयते यत्तद्भगवतो नारायणस्य साक्षान्महापुरूषस्य स्थविष्ठरूपमा
त्ममायागुणमयमनुवर्णितमादृतः पठति शृणोति श्रावयति स उपगेयं भगवतः पर
मात्मनोग्राह्यमपि श्रद्धाभक्ति विशुद्धबुद्धिर्वेद २९

त्यं लोके पुनर्भवे पुनर्जन्मनि निमित्ते उभयोर्धर्माधर्मयोः शेषाभ्यामादावेव द्वितीयस्कंधे वै।
ष्मानं रूपातीत्याद्विना उपगेयं उपनिषदं श्रद्धाभक्तिभ्यां विशुद्धा बुद्धिर्यस्य २९

५५

यथावत्श्रुत्वाकथंभूतांसंस्थांसकलानांजीवनिकायानां धाम आश्रयभूतंवपुः ॥

श्रुत्वास्थूलंतथासूक्ष्मंरूपंभगवतोयतिः स्थूलेनिर्जि
तमात्मानंशनैःसूक्ष्मंधियानयेदितिभूद्वीपवर्षसरि
दद्रिनभःसमुद्रपातालदिङ्नरकभागणलोकसंस्था
गीतामयातवनृपाद्भुतमीश्वरस्यस्थूलंवपुःसकल
जीवनिकायधाम ३८ ॥ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधे
श्रीमच्छुकदेवसंवादेवसंवादेनरकानुवर्णनंनामष
ड्विंशतितमोऽध्यायः २६ समाप्तोयं ॥

इतिश्रीभावार्थदीपिकायांपंचमस्कंधेनरकानुवर्णनंषड्विंशतितमोऽध्यायः २६ ॥ ॥